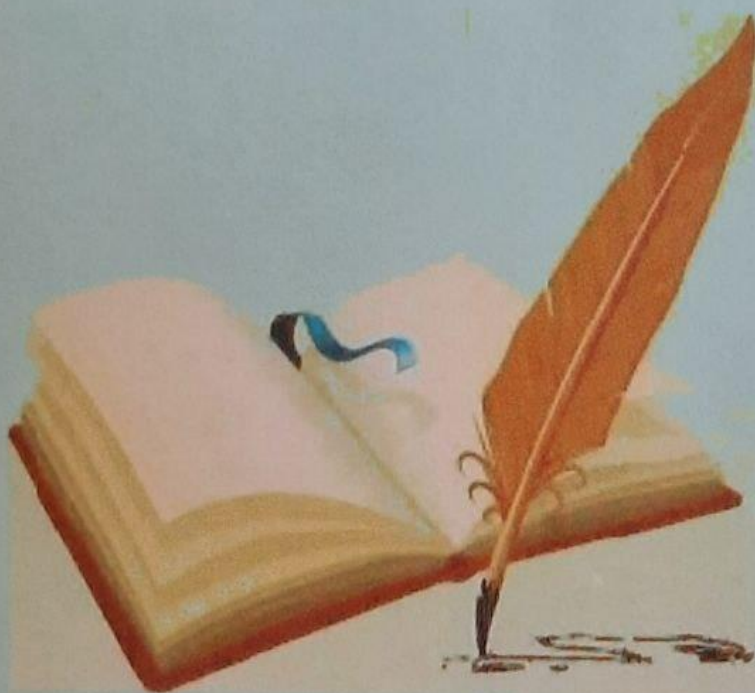

Sh.M.Istamova

**BOSHLANG'ICH TA'LIMDA
ONA TILINI O'QITISH
TEXNOLOGIYALARI**

**O‘zbekiston Respublikasi
Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi**

Sh.M.Istamova

**BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA ONA TILINI
O‘QITISH TEXNOLOGIYALARI**

Buxoro - 2022

UO‘K 37.013 :811.512.133(075.8)

KBK 81.2ya7

I - 83

ISBN 978-9943-7978-5-7

Istamova Sh.M. Boshlang‘ich ta‘limda ona tilini o‘qitish texnologiyalari: O‘quv qo‘llanma –
BUXORO : «FAN VA TA‘LIM» nashriyoti, 2022. –B.211.

Mazkur o‘quv qo‘llanma 5111700 – boshlang‘ich ta‘lim va sport, tarbiyaviy ish ta‘lim yo‘nalishi talabalariga mo‘ljallangan bo‘lib, Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan ona tili va bolalar adabiyoti fani namunaviy dasturining ona tili qismi leksikologiya, frazeologiya, leksikografiya, morfemika, so‘z yasalishi hamda morfologiya bo‘limlariga doir mavzularni qamrab olgan.

Mas‘ul muharrir:

F.S.Safarov – BuxDU Boshlang‘ich ta‘lim nazariyasi kafedrası dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Taqrizchilar:

Yo.S.Saidov – BuxDU O‘zbek tilshunosligi kafedrası professori, filologiya fanlari doktori

H.Ch.Nusratova – Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Mazkur o‘quv qo‘llanma O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus taelim vazirligining 2021-yil 25-dekabrdagi 538-sonli buyrug‘iga asosan nashrga tavsiya etildi.

LEKSIKOLOGIYA

Leksikologiya va uning asosiy vazifalari. Tildagi soʻzlarning jami uning leksikasini, yaʼni lugʻat boyligini tashkil etadi. Leksikologiya (yunoncha *lexikos*-lugʻatga oid va *logos*-taʼlimot) tilshunoslikning lugʻaviy birliklar tarkibini tekshiradigan boʻlimidir.

Tilning lugʻat tarkibi va uni tashkil etuvchi soʻzlar bir qator umumiyliklarga ega. Ular quyidagilarda koʻzga tashlanadi: 1) tildagi soʻzlar muayyan maʼno ifodalash xususiyatiga ega boʻladi. Soʻzning maʼno xususiyatlari leksikologiya boʻlimida oʻrganiladi; 2) har qaday tilning taraqqiyoti jarayonida yuz beradigan oʻzgarishlar avvalo uning leksikasida oʻz aksini topadi. Chunki til jamiyat taraqqiyoti davomida yangi-yangi soʻzlar hisobiga boyib boradi, ayni paytda baʼzi soʻzlar eskiradi va isteʼmoldan chiqadi; 3) tilning lugʻat tarkibidagi soʻzlar isteʼmol darajasiga koʻra chegaralangan yoki chegaralanmaganligi bilan ham farqlanadi. Xususan, baʼzi soʻzlar umumxalq isteʼmolida boʻlsa (*ota, ona, yurmoq, men, sen*), ayrim soʻzlaning isteʼmol darajasi chegaralangan boʻladi. Masalan, shevaga oid soʻzlarning hududiy chegaralanishi, shular jumlasidandir; 4) soʻzlar nutq uslubiga boʻlgan munosabatiga koʻra ham farqlanadi. Jumladan, baʼzi soʻzlar uslubiy betaraf boʻlsa, baʼzilari esa nutq uslubining maʼlum turiga mansubligi bilan farqlanadi; 5) har bir soʻz tovush qiyofasi va maʼnoga, yaʼni shakl va mazmunga ega. Shunga koʻra, soʻzlar omonim, paronim, sinonim, antonim munosabatlarni yuzaga keltiradi. Tilning eng muhim birliklaridan boʻlgan soʻzlarga xos bu umumiyliklar leksikologiya boʻlimining asosiy tekshirish obʼyektidir.

Soʻz va uning belgilari

Soʻz tilning muhim unsurlaridan biri boʻlib, maʼlum maʼno doirasida birlashgan tovush va tovushlar majmuyidan tashkil topadi. Biroq har qanday tovushlar birligi soʻz yoki uning maʼnosini shakllantira olmaydi. Masalan, *olma* soʻzidagi tovushlar birligi meva tushunchasini ifodalagan holda, shu soʻzdagi tovushlarning *mloa, oalm* shaklidagi yigʻindisi hech qanday maʼnoga ega emas. Ayni paytda, tovushlarning bunday birligini soʻz deyish ham mumkin emas. Shunday ekan, har qanday tovush va tovushlar yigʻindisi maʼno ifodalovchi vosita sifatida emas, maʼno tovush

va tovushlar majmuyini shakllantiruvchi vosita sifatida muhim ahamiyatga egadir. Muayyan ma'noning tovush yoki tovushlar birligi vositasida belgilanishi esa so'zni shakllantiradi. So'zning tovush tarkibida o'zgarish yuz bersa ham ba'zan ma'no saqlanishi mumkin. Lekin bu hodisa birdaniga emas, tilning uzoq asrlik tarixiy taraqqiyoti davomida ro'y beradi. Masalan *o'grat-o'rgat*, *yog'mir-yomg'ir*, *qo'nshi-qo'shni* kabi so'zlar tarkibidagi metateza hodisasi ana shunday uzoq asrlik tarixiy taraqqiyot mahsulidir. Biroq bunday tarixiy o'zgarish so'z ma'nosining yo'qolishiga olib kelmaydi. Ba'zan bunday tarixiy o'zgarishlar tilda yangi ma'no tashuvchi belgining, ya'ni yangi so'zning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin. Jumladan, *arch*, *yoy*, *ko'r* so'zlari tarkibida yuz bergan tarixiy fonetik o'zgarishlar tufayli, mazkur so'zlarda o'ziga xos ma'no parchalanishi yuz bergan va ularning har biri hozirgi tilda alohida tushuncha ifodalovchi so'zlar sifatida shakllangan: *arch-art*, *yoy-yoz*, *ko'r-ko'z*. Bundan tashqari tilda shunday so'zlar ham borki, ular fonetik tarkibiga ko'ra bir xil (omonim), biroq ma'no jihatdan har xil. Bunday so'zlarda yashiringan ma'no faqat nutq jarayonida, ya'ni boshqa so'zlar qurshovidagina anglashiladi.

So'zning ikkinchi muhim belgisi uning ma'no ifoda etish va saqlash xususiyati orqali namoyon bo'ladi. Lekin ular ifodalaydigan ma'nolar bir xil emas. Chunki so'z ifodalaydigan ma'no eng umumiy xususiyati bilan ham turli tiplarga bo'linadi. Jumladan, ayrim so'zlar ob'yektiv borliqdagi narsa-hodisa, belgi, qiymat, harakat kabilarni, ba'zilar esa so'zlovchining his-hayajonini, voqelikka munosabatini bildiradi, ba'zan esa faqat grammatik ma'no ifodalaydi. Biroq ular qanday ma'no ifodalashidan qat'iy nazar, so'z hisoblanadi.

So'zning ob'yektiv borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilar haqidagi ma'lumoti **leksik ma'no** deyiladi. Masalan, *anor*, *tosh* so'zlarining narsa haqida ma'lumot berishi, *qattiq*, *shirin* so'zlarining belgi haqida ma'lumot berishi shular jumlasidandir. Demak, so'z borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarning atamasi – nomi bo'lishi yoki aksincha bunday xususiyatga ega bo'lmasligi mumkin. Shunga ko'ra ular mustaqil va yordamchi so'zlar turkumlariga ajratiladi. Tildagi mustaqil so'zlarga leksik(lug'aviy) ma'noga ega bo'ladi va ular leksikologiyaning asosiy o'rganish manbai

hisoblanadi. Soʻzning borliqdagi narsa, belgi, harakat kabilarni atash, nomlash xususiyati esa uning **nominativ funksiyasi** deyiladi.

Monosemantik va polisemantik soʻzlar

Tildagi soʻzlar bir va birdan ortiq maʼnoga ega boʻlishi mumkin. Bir maʼnolilik hodisasi monosemiya, koʻp maʼnolilik hodisasi esa polisemiya deb yuritiladi. Masalan, *marmar, gʻoya, xulosa, taassurot* kabi soʻzlar va ilm - fan sohalariga doir atamalar bir maʼnoli soʻzlardir. Oʻz va koʻchma maʼnolari tufayli ikki yoki undan ortiq maʼnoga ega boʻlgan soʻzlar esa **koʻp maʼnoli (polisemantik)** soʻzlar deyiladi. Masalan: *etak - choponning etagi, togʻning etagi*.

Tilshunoslikda soʻzning koʻp maʼnolilik xususiyatini oʻrganish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki koʻp maʼnoli soʻzlar turli usullar vositasida maʼno koʻchishi orqali oʻz maʼnosidan boshqa maʼnolar ifodalagan holda tilning ifoda imkoniyatlarini boyishida muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, koʻp maʼnoli soʻzlar oʻz maʼnosidan tashqari koʻchma maʼnolarga ham ega boʻladi. Soʻzning nutqdan tashqarida, yaʼni tilda ifodalagan maʼnosi **oʻz maʼnosi** deb ataladi. Masalan, *koʻz, etak* soʻzlari yakka holda ishlatilganda uning asl, yaʼni oʻz maʼnosi anglashiladi.

Soʻzning gap ichida, yaʼni nutqdagi oʻz maʼnosidan boshqacharoq mazmun ifodalashi uning **koʻchma maʼnosi** deb yuritiladi. Masalan, *ishning koʻzi, togʻning etagi* kabi birikmalar tarkibida koʻz va etak soʻzlari koʻchma maʼnoda qoʻllangan.

Soʻzning maʼno koʻchish usullari

Oʻzbek tilida polisemantik soʻzlar maʼno koʻchishning toʻrt xil usuli mavjud:

- 1) metafora;
- 2) metonimiya;
- 3) sinekdoxa;
- 4) vazifadoshlik.

Metafora (yunoncha «koʻchirma» soʻzidan olingan) biror narsa, belgi yoki harakatning nomi oʻzaro oʻxshashligi boʻlgan boshqa narsa, belgi yoki harakatga koʻchishidir. Masalan: *U tarozining ikki pallasini koʻzdan*

kechirdi (I.Rahim). *Yormat tarvuzni kesdi. Bir **pallasini** o'zi olib, ikkinchi pallasini Yo'lchi va O'roz oldiga qo'ydi* (Oybek). Birinchi misoldagi *palla* so'zining o'z ma'nosi taroziga nisbatan qo'llaniladi. Uning tashqi ko'rinishiga ko'ra o'xshashligi ikkinchi misolda tarvuz bo'laklariga nisbatan ham qo'llanishga sabab bo'lgan.

Metafora asosida nom ko'chish aniq narsalar doirasida bo'lganda ular o'rtasidagi o'xshashlikni ilg'ash uncha qiyin bo'lmaydi. Mavhum narsalar doirasida esa bu bir oz qiyin kechadi: *Bir qarichlikdan dutorni sevaman. Bir **qo'shni** kelinchakdan o'rgangan edim* (Oybek). *Yigit yalt etib **qo'shni** dalaga qaradi, u yerda xotin-xalajlar, bola-chaqalar chuvillashib paxta terishayotgan edi* (M.Ismoiliy).

Metafora asosida nom ko'chish birgina narsa nomi bo'lgan otlarga daxldor bo'lmay, boshqa turkumga mansub so'zlarda ham uchraydi. Masalan: *taqir cho'l- taqir bosh, taqir sholcha; o'tkir pichoq-o'tkir hid, o'tkir odam* kabi sifatlar; *dalalarda qushlar uchadi – uning jahldan lablari pir-pir uchardi* kabi fe'llarda ham metafora asosida ma'no ko'chishi uchraydi.

Metonimiya (yunoncha «qayta nomlash», «nomini almashtirish») narsa yoki hodisalarning makon va zamonda o'zaro bog'liqligi, doimiy aloqadorligi asosida birining nomi ikkinchisiga ko'chishidir. Bunda narsa, harakat va belgi o'rtasidagi o'zaro o'xshashlik emas, balki doimiy aloqadorlikning mavjudligi birining nomini aytganda ikkinchisini anglash, nazarda tutish imkonini beradi. Metonimiya asosida nom ko'chishda narsalar (otlar) o'rtasidagi quyidagicha uzviy aloqadorliklar asos bo'lishi mumkin: 1) narsa yasalgan materialning umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: *Moyi tugab **piligi** so'xta bo'lgan chiroq bir lip etib so'ndi* (S.Ahmad). *Sochini mayda o'rib uchiga **pilik** taqqan edi* (S.Ahmad); 2) narsalarning o'ziga xos harakat-holati, xususiyati jihatdan umumiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: ***bashik**-maktab ta'lim va tarbiya beshigidir, qaldirg'och-litseyimiz qaldirg'ochlari*; 3) o'rinning unda joylashgan narsa bilan doimiy aloqadorligi asosida uning nomi boshqa narsaga ko'chadi: ***kosa, qoshiq, tovoq**-ovqat, **zal**-zal kulib yubordi, **sinf**-sinf oyoqqa qalqdi* ma'nolarida ishlatiladi; 4) harakat-hodisaning nomi shu harakat-hodisaning bajarilgan vaqtiga ko'chiriladi: *Machitdan shom **azoni***

eshitildi...(Sh.Toshmatov). **Azonga** yaqin bir iloj qilib qochibdi (P.Tursun); 5) narsaning nomi shu narsaga xos bo'lgan belgi aloqadorligi asosida ko'chadi: **tulki-ayyor**, **mug'ombir odam**, **iflos-betayin**, **jirkanch kishi**; 6) harakat, o'yin obyekti shu o'yinning nomi sifatida ko'chadi: **uloq-uloq chopmoq** va boshqalar.

Sifat va fe'l turkumiga mansub so'zlar doirasida ham metonimiya hodisasi mavjud bo'lib, ularda ko'chma ma'no belgining yoki harakatning aloqadorligiga asoslanadi. Masalan: **qisqa yo'l** - qisqa nutq, qisqa ovoz, **beg'ubor osmon-beg'ubor odam**, **beg'ubor ko'ngil**; **bola boqmoq**-kishini hunar boqadi, **bog'ni boqsang bog' bo'lur**.

Sinekdoxa narsa va hodisaning nomi bilan uning qismini atash yoki qismining nomi bilan shu qism mansub bo'lgan butunni atash orqali yangi ma'no hosil qilish usulidir. Masalan: **Tirnoq** so'zining **farzand** ma'nosida ishlatilishi (*U tirnoqqa zor edi*) qism nomi bilan butunni ifodalashnashidir. **Qo'l** so'zi bilan uning bir qismini, ya'ni barmoqning atalishi esa (*Qo'liga uzuk taqdi*) butun nomi bilan qismning nomlanishidir. Ajratib ko'rsatilgan so'zlarning quyidagi gaplardagi ma'nolariga e'tibor bering: *Rux samovar. Egamberdi, Sen darrov o't sol! (A.Qodiriy) Mirzo kechqurun samovarga chiqdi, ikkita choy ichdi (A.Qahhor). Devorlarda Tamara o'z qo'li bilan tikkan kashtalar osilgan edi (M.Muhammedov). U yenglariga chiroyli qizil kashtalar tikilgan ukraincha oq shoyi kofta kiygan edi (P.Tursun).*

Vazifadoshlik narsa va hodisalarning bajaradigan vazifasidagi birlik, o'xshashlik asosida nom ko'chishidir. Masalan, **chiroq** so'zi o'tmishda moy shimdirilgan pilik yordamida yorug'lik beruvchi moslamani anglatgan. Hozirda esa elektor yoritgichlar ham chiroq deb yuritiladi. Yoki tarixan qamish yoki patdan yasalgan yozuv quroli qalam deb atalgan. Hozir esa grafitli maxsus yasalgan yozuv quroli ham shu nom bilan yuritiladi. Vazifadoshlik asosida nom ko'chish so'zning ko'p asrlik tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgani uchun ma'no ko'chishning boshqa usullariga nisbatan ancha kam uchraydi.

Ko'p ma'noli so'zlarning yuzaga kelishida polisemantik so'z va yasovchi affikslarning ham alohida o'rni bor. Masalan, **tuzsiz taom**, **tuzsiz gap** birikmalari tarkibidagi **-siz** ko'p ma'noli affiksi va **o'zak** birligi ko'p ma'noli so'zning yuzaga kelishida muhim rol o'ynagan. Polisemantik

soʻzlar, qancha maʼnoga ega boʻlmasin, bu maʼnolar oʻzaro bogʻlangan boʻladi. Agar ular oʻrtasidagi maʼno bogʻliqlik davrlar oʻtishi bilan uzilib qolsa, u holda bunday soʻzlar oʻzaro omonimga aylanadi. Masalan, *gap*-fikir, mulohaza; *gap*-tengdoshlar, hamkasblar yigʻini, ziyofati; *koʻk*-rang, *koʻk*-osmon kabilar. Keltirilgan misollarda maʼno bogʻliqlikni ilgʻab olish ancha qiyin. Shunga koʻra, aytish mumkinki, polisemantik soʻzlar bir xil fonetik qobiqqa ega boʻlgan soʻzlar takrori nuqtai nazaridan omonimlarga oʻxshasa ham, koʻp maʼnolilik, avvalo bir turkum doirasida yuzaga kelishi, ular qancha maʼnoga ega boʻlmasin, oʻzaro bogʻliq boʻlishi bilan omonimlardan farqlanadi. Koʻp maʼnoli soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolari, odatda, izohli lugʻatlarda, shakldosh soʻzlar esa omonim soʻzlarning izohli lugʻatida beriladi.

Soʻzlarning shakl va maʼno munosabatiga koʻra turlari

Tildagi soʻzlarning maʼlum qismi shakl yoki maʼnosiga koʻra oʻzaro aloqador butunliklarni tashkil etadi. Bunday butunliklardagi soʻzlar ana shu xususiyatlariga koʻra ikki guruhni tashkil qiladi: 1) omonimlar, omoshakllar, omofonlar, omograflar va paronimlar shakliga koʻra; 2) sinonimlar, antonimlar esa oʻzaro mazmun uzviyligi yoki zidligiga koʻra alohida guruhga mansub boʻladi.

Omonimlar

Yunoncha “*homos*” - *bir xil*, “*onoma*” - *nom* soʻzlaridan olingan boʻlib, talaffuzi va yozilishi bir xil, ammo alohida maʼnolarga ega boʻlgan soʻzlardir. Bunday soʻzlar **leksik omonimlar** deyiladi. Masalan: *kuya* - hasharot, *kuya* - qozonning kuyasi. Omonimlar bir va bir necha turkumga mansub boʻlishi mumkin. Masalan: *chang* - gard va cholgʻu asbobi maʼnolari bilan ot turkumiga mansub; *oʻt*-olov, koʻkat kabi maʼnolari bilan ot soʻz turkumiga mansub, *oʻt* - feʼlining buyruq-istak mayli ekanligi kabilar shular jumlasidandir.

Bir xil soʻz turkumiga mansub omonimlar turli grammatik qoʻshimchalar bilan shakllanganda ham ularda omonimlik saqlanib qoladi. Masalan: *ot* - ism va uy hayvoni maʼnolaridagi omonim soʻzlarga egalik, kelishik, koʻplik qoʻshimchalarini qoʻshish bilan omonimlikning saqlanib

qolganini ko'rish mumkin: *otlar, otning, otlarim*. Bunday omonimlarni mutlaq omonim so'zlar deb atash mumkin.

Omonimlarni vujudgaga keltiruvchi hodisalar turlicha bo'lib, ularning asosiylari qo'yidagilardir:

1. O'z qatlamga mansub bo'lgan ba'zi so'zlar tarixan fonetik tuzilishi har xil bo'lsa ham talaffuzda shakldoshlik kasb etishi asosida omonimlarga aylanadi: *ot* (ism) - *ot* (hayvon) - *ot* (harakat); *o't* (o't-o'lan) - *o't* (olov) - *o't* (harakat) kabi omonim so'zlardagi *o* va *o'* unlilari tarixan o'zining til oldi va til orqa shakllariga (alla fonlariga) ega bo'lgan. Biroq, hozirgi adabiy tilda ular farqlanmaydi.

2. Ko'p ma'noli so'zlar o'rtasidagi ma'no bog'lanishning uzilishi, zaiflashishi asosida ham omonimlar shakllanadi. Masalan, *ko'k* so'zi, dastlab, *ko'k* rang (sifat) tushunchasiga ega bo'lgan. Keyinchalik bu so'z metafora (o'xshashlik) asosida osmon tushunchasiga nisbatan ham ishlatila boshlagan. Hozir ular o'rtasidagi bunday ma'no bog'lanish yo'qolib, omonim so'z hosil bo'lgan. Xuddi shunday holatni *dam* so'zining nafas, hordiq, harorat, bosqon ma'nolarida ishlatilishi misolida ham kuzatish mumkin.

3. Umumturkiy yoki asl o'zbekcha so'zlar o'zga tillardan so'z o'zlashtirish asosida ham shakldoshlikka ega bo'lib qolishi mumkin. Masalan, *bog'* (mevazor) va *bog'* (bog'langan narsa, beda bog'i); *tok* (uzum novdasi) va *tok* (elektor toki), *tom* (uy tomi) va *tom* (kitob jildi) so'zlari o'zbekcha-tojikcha hamda o'zbekcha-rus va yevropa tillaridan o'zlashgan so'zlarning o'xshash fonetik qiyofasi asosida yuzaga kelgan omonim so'zlardir.

4. Ma'lum bir so'zning o'zak-negizidan qo'shimchalar orqali yangi so'zlar yasalishi natijasida shakldosh so'zlar hosil bo'ladi. Masalan: *oylik olmoq*, *oylik reja* birikmalaridagi *oylik* so'ziga qo'shilgan *-lik* qo'shimchasi asosida shakldosh so'z hosil bo'lgan.

Ba'zan shakldoshlik nisbiy bo'lib, so'zlarning ma'nolari har xil bo'lgani holda aytilishi bir xil, ammo yozilishida bir oz farq bo'lishi yoki ba'zan ma'noli qismlarigina shakldosh bo'lsa ham, grammatik ma'nosi o'zgacha bo'lishi mumkin. Shunga ko'ra shakldosh so'zlarning uch xil turi farqlanadi:

- 1) omoshakllar
- 2) omofonlar
- 3) omograflar.

Omoforma

Omoformalar ma'nolari har xil bo'lib, ba'zi grammatik shakllariga ko'ra bir xillikka ega bo'ladigan shakldosh so'zdir. Omoformalar ayni bir so'z turkumiga ham, boshqa-boshqa so'z turkumlariga ham mansub bo'lishi mumkin. Masalan, *oqar* (oq tusga kir) - buyruq fe'li, II shaxs birlik; *oqar* ("oqadigan") fe'lining kelasi zamon sifatdosh shakli; *yoz* - ot, bosh kelishik shaklida, *yoz* - II shaxs birlikdagi buyruq fe'li va boshqalar.

Bu so'zlarga boshqa grammatik qo'shimchalar qo'shilganda birbirlaridan tamomila ajralib, omonimlik yo'qoladi. Masalan: *oqaray*, *oqarsin* - *oqaradi*, *oqarsan*; *yozning*, *yozni*, *yozga*, *yozda*, *yozdan* - *yozay*, *yozgin*, *yozsin* kabi holatlarda omonimlik mavjud emas.

Omofonlar

Omofonlar fonetik tarkibi ma'lum tovush bilan farqlanadigan, lekin talaffuzda shakldosh bo'lib qoladigan so'zlardir. Omofonlardagi o'zaro farq ular tarkibidagi bitta fonemada bo'ladi va ular, asosan, jarangli va jarangsiz juftliklar va hosil bo'lish o'rniga ko'ra yaqin bo'lgan tovushlarning talaffuzda bir xillik kasb etishida ko'zga tashlanadi. Masalan, *sud* - *sut*, *tanbur* - *tambur*, *tub-tup*, *yetdi* - *yetti* kabi so'zlar talaffuzi omofonlarni yuzaga keltiradi.

Omograflar

Omograflar yozilishi bir xil bo'lgan shakldosh so'zlardir. Omograflar ma'nosi va fonetik tarkibi, talaffuzi jihatidan boshqa - boshqa, faqat yozilish shakli jihatdan bir xil bo'lgan so'zlardir. Masalan, *tol* - daraxt, qurilish jihozi, *tok* - elektr quvvati, uzum novdasi, *to'r*-xonaning yuqori qismi, parda kabi ma'nolarga ega bo'lgan so'zlardagi *o*, *o'* tovushlari talaffuzda qattiq va yumshoqligi bilan farqlanadi, biroq yozilishiga ko'ra shakldoshlikka ega bo'ladi. Xullas, talaffuzi va yozilishi bir xil bo'lgan

bunday shakldosh soʻzlarni oʻzak va grammatik qoʻshimchalarining bir xilligi, bir turkumga mansubligi eʼtibori bilan omograflar qatoriga qoʻshish mumkin. Tildagi bu kabi shakldoshliklar soʻz oʻyini sifatida tuyuq, askiya sanʼatlarida asosiy oʻrin tutadi.

Paronimlar

Paronimlar soʻzlar yunoncha *para-juft* va *onoma-nom* soʻzlaridan olingan boʻlib, fonetik tarkibi va maʼnosi boshqa-boshqa biroq talaffuz jarayonida oʻxshash, yaqin boʻlgan soʻzlardir. Demak, paronimlar birdan ortiq soʻzning shakli oʻxshashligiga asoslanadi va bu hodisa koʻpincha soʻzlarni adabiy normada toʻgʻri talaffuz etmaslik, adabiy normaning buzilishiga ham olib keladi. Masalan, *fakt* - *pakt*, *afzal* - *abzal* soʻzlari f undoshining p, b tarzda talaffuzi asosida yuzaga kelgan paronimlar boʻlib, ular aslida fonetik tarkibi va maʼno jihatdan farqlanuvchi soʻzlardir: *fakt* - dalil, isbot, *pakt* - davlatlar oʻrtasidagi shartnoma, kelishuv hujjati maʼnosidagi soʻz; *afzal* - qulay, maʼqul *abzal* esa ot va boshqa ulov anjomi, toʻqim va boshqa jihozlarning umumiy nomidir. Xuddi shuningdek, paronimlik holatni *amr-amir*, *zirak* - *ziyrak*, *jayron-jiyron*, *yondosh* - *yondash*, *quyilmoq* - *quyulmoq* soʻzlari misolida koʻrish mumkin.

Paronimlar tub yoki yasama soʻzlardan tarkib topgan boʻlishi mumkin. Masalan, *fakt-pakt*, *burj-burch* kabilar tub soʻzlar asosida shakllangan paronimlardir. Yasama soʻzdan esa bir oʻzaklardan bir xil qoʻshimchaning fonetik variantlarini qoʻshish asosida hosil boʻladi: *yoriq-yorugʻ*, *qurit-qurut*, *oqlik-oqliq*, *otalik-otaliq*. Paronim soʻzlar oʻz va oʻzlashma soʻzlar asosida vujudga kelishi mumkin: *aro-oro* (oʻzbek va fors-tojik), *burch-burj* (oʻzb. va arab). Paronimlar ham antonimlar singari har doim juft soʻz shaklida tuziladi, biroq ular bir xil va har xil soʻz turkumlariga mansub boʻlishi mumkin.

Paronimiya baʼzi til hodisalariga yaqin boʻlib, ulardan quyidagi xususiyatlari bilan farqlanadi:

1. Paronimlar soʻz variantlari (leksik dubletlar) bilan yondosh hodisadir. Ular ham ayrim tovush orqaligina farqlanib, talaffuz oʻxshashligiga ega boʻladi. Shu bois baʼzan paronimlar mazkur hodisa

bilan chalkashtirilishi mumkin. Masalan, adabiy tildagi *tomosha* soʻzining baʼzan *tomosho*, *tamosho* tarzda ikki xil variantda fonetik jihatdan buzib ishlatilishi orqali uning talaffuz dubleti hosil boʻladi. Shuningdek, ayrim soʻzlarning turlicha variantlarda ishlatilishi adabiy meʼyor sifatida qabul qilingan: *gado-gadoy*, *demak-demoq*, *obroʻ-obroʻy*, *nogoh-nogah*, *yiqilabermoq-yiqilavermoq* kabi juftliklar, shular jumlasidandir. Xullas, tilshunoslikda variantlilik, soʻz variantlari va leksik dubletlar kabi turlicha terminlar asosida nomlangan bu hodisa, paronimlardan farqli ravishda, bitta soʻzning ogʻzaki va yozma nutqda turlicha shakllarda qoʻllanishidir.

2.Paronimlar bilan yondosh hodisalardan yana biri omofonlardir. Bu ikki hodisaning asosiy oʻxshash va farqli tomonlari quyidagilarda koʻzga tashlanadi: a) monosillabik (bir boʻgʻinli) oʻzlashma soʻzlardan tarkib topgan baʼzi paronimlardagi undoshlarning talaffuz oʻrni va usuliga koʻra bir xilligi ularni omofonlarga yaqinlashtiradi. Masalan: *burch-burj*, *dars-darz*, *qars-qarz*. Biroq aksariyat paronimlarda bunday undoshlar jarangli-jarangsiz juftlik boʻlmay, hosil boʻlishi oʻrniga koʻra oʻxshashlikka asoslanadi. Masalan *fakt-pakt*, *abzal-afzal*. Omofonlarda esa artikulyatsiya oʻrni va usuliga koʻra bir xil boʻlgan undoshlar har doim soʻz oxirida uchraydi va talaffuzda aynan ana shu juftliklar omofonlikni yuzaga keltiradi. Masalan: *top-tob tub-tup*, *mard-mart*, *yod-yot* kabilar shular jumlasidandir; b) koʻp boʻgʻinli soʻzlardan tarkib topgan paronimlarda esa paronim juftliklar oʻzaro nooʻxshash fonema vositasida ajralib turadi va shu jihatiga koʻra omofonlardan farqlanadi: *ahil-ahl*, *otalik- otaliq*, *yoriq-yorugʻ*, *qurut-qurit* kabilar shular jumlasidandir.

Sinonimlar

Sinonimlar (yunoncha synonimon-bir xil nomli soʻzidan olingan) fonetik tarkibi har xil, maʼnolari bir xil yoki bir-biriga yaqin boʻlgan soʻzlardir. Maʼnodoshlikning soʻzlar asosida yuzaga kelgan turi leksik (lugʻaviy) sinonimlar deyiladi. Masalan, *nomus* - *vijdon*, *dangasa* - *yalqov* - *ishyoqmas* – *tanbal* soʻzlari leksik sinonimlardir. Bunday soʻzlar, odatda, bir xil soʻz turkumiga mansub boʻladi. Ularning bir umumiy maʼno doirasida bogʻlanishi esa, **sinonimik qator** deb yuritiladi. Masalan, *vaqt* - *payt* - *zamon* - *fursat* - *mahal* - *chogʻ* - *kez* - *mavrid* - *palla* - *muddat* - *dam*

soʻzlari oʻzaro sinonimik qator hosil qilgan. Sinonim qator tuzishda asos qilib olingan soʻz **dominanta** (bosh soʻz) deb yuritiladi. Dominanta odatda uslubiy jihatdan betaraf va umumisteʼmol soʻzlaridan boʻlib, sinonim soʻzlar lugʻatida birinchi oʻrinda beriladi. Masalan, *yuz - bet - aft - bashara - turq - chehra - oraz - ruxsor* sinonimik qatoridagi *yuz* soʻzi betaraf - dominanta boʻlib, *aft, bashara turq* salbiy, *oraz, chehra, ruxsor* esa ijobiy munosabat ifodalash uchun xizmat qiladi.

Sinonimlarni yuzaga kelishida polisemantik soʻzlarning ishtiroki ham alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, polisemantik soʻz oʻzining har bir maʼnosi bilan boshqa - boshqa sinonim qatorda ishtirok etib, uni boyitadi. Masalan: *balo - falokat - ofat; balo - uddaburon - bilogʻon- ishbilarmon* kabi maʼnodoshlik qatorida *balo* soʻzi oʻz va koʻchma maʼnosi bilan ishtirok etgan.

Sinonim qatordagi soʻzlar quyidagi xususiyatlariga koʻra oʻzaro farqlanadi:

1.Sinonim qatordagi soʻzlar nutqning biror uslubiga xoslanganligi bilan ham oʻzaro farqlanadi. Masalan, *doim, hamisha, nuqul, birday* soʻzlari koʻpincha soʻzlashuv uslubida, mazkur sinonim qatorga mansub boʻlgan *yakkash, mudom* soʻzlari esa kitobiy uslubda koʻproq ishlatilishi bilan boshqa maʼnodoshlardan farqlanadi.

2.Sinonimik qatordagi baʼzi soʻzlar hozirgi tilga nisbatan eskirgan boʻlishi ham mumkin. Shuningdek, ulardan baʼzilari shevalarga xosligi bilan ham ajralib turadi. Masalan: *mard, jasur, botir, yovqur, jaysan*. Bu sinonimlardan *yovqur* soʻzi eskirganligi, *jaysan* esa tarixiy – dialektalligi bilan farqlanadi.

3.Sinonimik qatordagi soʻzlar oʻzaro adabiy tilga yoki shevaga xosligi bilan farqlanishi mumkin. Masalan, *qidirmoq, axtarmoq, izlamoq, istamoq* sinonimik qatoridagi *istamoq* soʻzi shevaga xosdir.

Sinonimlar fikrni aniq, maqsadga muvofiq tarzda ifodalash vositalari boʻlib, xuddi mana shu omil ularni yuzaga kelishiga sabab boʻladi. Sinonimlar yuzaga kelishi va maʼnolariga koʻra quyidagi turlarni tashkil qiladi:

1.**Toʻliq (sof) sinonimlar.** Aynan bir tushunchani anglatish va nutq jarayonida biri oʻrnida ikkinchisini ishlatish mumkinligi bilan ajralib

turadi. Ular ko‘pincha boshqa tillardan kirib kelgan o‘zlashma so‘zlarning o‘zbekcha so‘zlar bilan ma’nodoshligi asosida hosil bo‘ladi: *kuch* (o‘zb.) - *qudrat* (ar.), *ot* (o‘zb.) - *ism* (ar.), *ko‘klam* (o‘zb.)-*bahor* (toj.), *tuman* (o‘zb.)-*rayon* (rus). Shuningdek, *fazo-kosmos*, *muharrir-redaktor* kabi faqat o‘zlashma so‘zlardan tuzilgan sinonimlar ham to‘liq sinonimlardir.

2.Ma’noviy sinonimlar. Bir-biridan nozik ma’nolari ya’ni ijobiy, salbiyligi yoki uslubiy va boshqa jihatdan farqlanuvchi ma’nodosh so‘zlardan tashkil topadi. Masalan, *kuldi*, *jilmaydi*, *tirjaydi*, *iljaydi*, *ishshaydi* kabi ma’nodosh so‘zlar kulish harakatining darajasiga hamda ijobiy va salbiy bo‘yoqdorligiga ko‘ra *chiroyli*, *go‘zal*, *xushro‘y*, *ko‘hli*, *ko‘rkam*, *barno*, *suluv*, *zebo*, *latif* kabi sinonimlar esa ijobiy bo‘yog‘ining darajasiga ko‘ra farqlanadi.

3.Shartli sinonimlar. Muayyan matndagina ma’nodoshlikka ega bo‘ladigan sinonim so‘zlardir. Ular ko‘pincha she’riyatda kuchli his-tuyg‘u ifodalovchi vositalar sifatida qo‘llaniladi: *Nega kerak shu chiroy, shu o‘t, Shu yoniq yulduzni ko‘zga yashirmoq* (H.O.) Parchadagi *chiroy, o‘t, yoniq yulduz* o‘zaro ma’nodosh so‘zlar sifatida ishlatilgan shartli sinonimlardir. Bunday sinonimlar mumtoz adabiyotda *qad-sarv*, *lab-la‘l*, *yuz-oy*, *hilol* kabi tashbehlar asosida ham keng qo‘llaniladi.

Sinonimlar tuzilishiga ko‘ra a) sodda: *tez-chaqqon-ildam*; b) juft: *sog‘-salomat*, *el-yurt*; v) birikmali: *yuzi qora-beti qora-ori yo‘q* shaklida uchraydi.

Ayni paytda so‘zlar fraziologik birikmalar bilan ham ma’nodoshlik hosil qilishi mumkin. Masalan: *sevindi*, *boshi ko‘kka yetdi*; *xotirjam*, *ko‘ngli to‘q*. Bunday ma’nodoshlik **leksik-fraziologik sinonim** deyiladi.

Sinonimlarni deyarli barcha so‘z turkumlarida uchratish mumkin. Masalan 1) ot sinonimlar: *baxt*, *saodat*, *tole*, *iqbol*; 2) sifat sinonimlar: *go‘zal*, *chiroyli*, *ko‘rkam*, *ko‘hlik*, *suluv*; 3) olmosh sinonimlar: *barcha*, *bari*, *hamma*, *butun*; 4) fe‘l sinonimlar: *o‘smoq*, *ulg‘aymoq*, *voyaga yetmoq*; 5) ravish sinonimlar: *tez*, *chaqqon*, *ildam*; 6) aralash sinonimlar: *bash*, *a‘lo*, *muvaqqafiyatli* (son va sifat turkumlari asosida); 7) ko‘makchi sinonimlar: *kabi*, *singari*; 8) bog‘lovchi sinonimlar: *ammo*, *lekin*, *biroq*; 9) modal so‘zli sinonimlar: *shubhasiz*, *shaksiz*, *so‘zsiz*.

Xullas, sinonimlar tilning lugʻaviy boyligini, koʻrkamligini belgilovchi vositalardan biri boʻlib, ular nutq jarayonida oʻrinsiz takrordan, uslubiy gʻalizliklardan saqlanishda muhim ahamiyatga ega boʻladi.

Antonimlar

Antonimlar (yunoncha anti-zid, onoma-nom soʻzidan olingan boʻlib) oʻzaro zid tushunchalarni ifodalaydigan soʻzlardir. Soʻzlarning zid maʼnoligi boshqa shu kabi hodisadan farqli ravishda leksik (lugʻaviy) antonimlar deyiladi. Masalan: *oq* - *qora*, *kun* - *tun*. Antonimlar ham odatda bir soʻz turkumi doirasida yuzaga keladi va zid maʼnolilik, odatda, faqat ikkita soʻz doirasida sodir boʻladi: *uzun* - *qisqa* (sifat), *kelmoq* - *ketmoq* (feʼl) kabi. Antonimlar bir xil va har xil oʻzakli soʻzlardan ham tarkib topishi mumkin. Oʻzakkosh soʻzlarning antonimligi, asosan, zid maʼnoli soʻz yasovchi qoʻshimchalar vositasida yuzaga keladi: *suvli* - *suvsiz*, *xabardor* - *bexabar* kabi. Har xil oʻzakli soʻzlardan tarkib topgan antonimlar esa tub shaklda boʻladi: *katta* - *kichik*, *rost* - *yolgʻon*.

Koʻp maʼnoli soʻzlar oʻz va koʻchma maʼnolari bilan bir necha antonim juftliklar tarkibida ishtirok etishi mumkin: *ogʻir yuk* - *yengil yuk*, *ogʻir masala* - *oson masala* kabi.

Bir soʻz oʻzaro sinonim soʻzlar bilan yoki oʻzaro sinonim soʻzlar boshqa sinonimlar bilan ham antonimik munosabat hosil qilishi mumkin. Masalan, *xafa* soʻzi *xursand*, *shod xushnud* kabi soʻzlar bilan oʻzaro antonim munosabatga kirisha oladi.

Antonimlar nutqda belgi-xususiyat, miqdor, oʻrin, payt ifodolovchi soʻzlarda koʻp boʻlib, aniq tushuncha ifodalaydigan lugʻaviy birliklarda kam uchraydi. Bu hol antonimlarning asosan belgi, xususiyat negizida (sifat va ravishlarda) paydo boʻlishidan darak beradi. Antonimlarga soʻz turkumlari nuqtai nazaridan qaralganda ularning quyidagi turkumlarda uchrashini kuzatish mumkin: 1) ot antonimlar: ota-ona, yigit-qiz, kelin-kuyov; 2) sifat antonimlar: shirin-achchiq, katta-kichik, baland-past; 3) feʼl antonimlar: kulmoq-yigʻlamoq, turmoq-oʻtirmoq; 4) ravish antonimlar: uzoq-yaqin, oz-koʻp, sekin-tez; 5) baʼzan nutqda baho meʼzoni boʻlgan besh va ikki sonlari ham zidlikka ega boʻladi.

Antonimlar nutqda juft holda qo'llanilib, ma'no ko'chgan holda yangi tushuncha ifodalash vositasi bo'ladi. Masalan: *bordi - keldi, keldi - ketdi, yaxshi - yomon, oq - qora* kabi antonimik juftliklar aslida fe'l va sifatlar bo'lib, nutq jarayonida otga ko'chishi mumkin: *bordi-keldi uzildi, keldi-ketdi ko'p bo'ldi, oq-qorani tanigan* kabi.

Antonimlar asosida anglashilgan ma'no zidligi kuchli va kuchsizligi bilan ham farqlanadi. Masalan, *oq-qora, issiq-sovuq* kabi belgi anglatuvchi so'zlarga nisbatan *ota-ona, chol-kampir* singari nom bildiruvchi so'zlarda ma'no zidligi kuchsizroqdir. Shunga ko'ra ularni **sof** va **yarim antonimlar** sifatida ajratish mumkin. Bulardan tashqari, muayyan matndagina o'zaro zidlik kasb etuvchi o't (olov)-suv, it-mushuk, mushuk-sichqon kabi **matniy antonimlar** ham mavjud.

Zidlik munosabati faqat so'zlar doirasida mavjud bo'lmay, so'z bilan iboralar o'rtasida ham uchraydi: *qo'rqoq-yuragida yoli bor, botir-chumchuq pirr etsa, yuragi shirr etadigan* kabilar shular jumlasidandir. Budnay antonimlar **leksik-fraziologik antonimlar** deyiladi.

Antonimlar tildagi kuchli uslubiy vositalardan biri bo'lib, badiiy ijodda tazod san'atini vujudga keltiradi.

O'zbek tili leksikasining tarixiy - etimologik qatlamlari

O'z qatlam. Ma'lumki, o'zbek, qozoq, qirg'iz, turkman, uyg'ur qoraqalpoq singari tillar o'zaro qarindosh tillar bo'lib, ular birligi turkiy tillar guruhini tashkil etadi. Tilimizda faol qo'llanadigan *oyoq, qo'l, ikki, uch, ol, kel, yaxshi, men, sen* singari so'zlar ko'pchilik turkiy tillar uchun ham faol so'zlar hisoblanadi. Barcha turkiy tillar uchun umumiy iste'molda bo'lgan bunday so'zlar **umumturkiy so'zlar** deyiladi. O'zbek tili leksikasining katta qismini umumturkiy qatlamga mansub so'zlar tashkil etadi.

Tilimizda umumturkiy so'zlarning quyidagi leksik-tematik guruhlari faol ishlatiladi: 1) inson tushunchasi bilan bog'liq so'zlar: *kishi, el, yurt*; 2) qarindoshlik tushunchalari bilan bog'liq so'zlar: *ota, ona, opa, enaga, aka, uka, singil, qayin, qayinog'a, yanga* va boshqalar; 3) odam va hayvon tana a'zolari nomlari: *barmoq, bag'ir, bel, bo'g'iz, biqin, milk, miya, og'iz* va

boshqalar. Muayyan tushuncha doirasida birlashuvchi bunday soʻzlar guruhi **uyadosh soʻzlar** deyiladi.

Shuningdek, tilimiz lugʻat boyligining maʼlum bir qismi oʻzbek tilining milliy tarixiy taraqqiyoti jarayonida tilning ichki imkoniyatlari, oʻziga xos qonun - qoidalar asosida hosil qilingan soʻzlardan iborat. Ular quyidagi uch holatda kuzatiladi:

1. Oʻzbekcha oʻzak va qoʻshimcha asosida hosil qilingan soʻzlar: *qatnashchi, terimchi, ogʻmachi, birlashma, qotma, oʻtkazgich, turgʻun, qoʻllanma, yoqilgʻi.*

2. Oʻzlashma oʻzak (soʻz) va oʻzbekcha yasovchi qoʻshimchalar yordamida hosil qilingan soʻzlar: a) tojikcha soʻzlardan: *jangchi, mardlik, charxlamoq, xastalanmoq, doʻstlik*; b) arabcha soʻzlardan: *rahbarlik, qimmatli, ovqatlanmoq, nomusli*; v) ruscha va boshqa xorijiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar asosida: *sportchi, shofyorlik, betonchi.*

3. Oʻzbekcha oʻzak va oʻzlashma qoʻshimchalardan hosil boʻlgan soʻzlar: *tugʻruqxona, soʻrovnoma.*

4. Boshqa tillardan kirib kelgan oʻzak va yasovchi qoʻshimchalardan: *tilshunos, madadkor, mehnatkash, vagonsiz, ilmiy, gazetxon.*

Qayd etib oʻtilgan umumturkiy soʻzlar va oʻzbek tilining oʻz ichki imkoniyatlari asosida shakllangan soʻzlar tilning **oʻz qatlamini** tashkil etadi. Shuningdek, tilimiz oʻzbek lahja va shevalaridan, qardosh turkiy milliy tillardan kirib kelgan soʻzlar hisobiga ham boyib boradiki, bu ham uning oʻz qatlami imkoniyatlarini oshiradi.

Oʻzlashma qatlam. Tilimizning lugʻat tarkibida boshqa xalqlar tilidan kirib kelgan soʻzlar ham mavjud. Bunday soʻzlar tilning lugʻat boyligidagi oʻzlashma qatlamni tashkil etadi. Ular quyidagi tillardan tarixning eng qadimgi bosqichlarida oʻzlashtirilgan:

1. Hind tildan oʻzlashgan soʻzlar: *barcha, bibi, paysa, tovus, chaqmoq.*

2. Xitoy tilidan oʻzlashgan soʻzlar: *choy, lagʻmon, shiypon.*

3. Qadimgi yunon tilidan: *iqlim, marvarid, marmar, ark, billur.*

Oʻzbek adabiy tili leksikasining oʻzlashma soʻzlar qatlami asosini keyingi tarixiy bosqichlar mobaynida yaqin munosabatda boʻlgan fors-tojik, arab, rus va boshqa xorijiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar tashkil etadi. Ular quyidagilar misolida koʻzga tashlanadi:

1. Fors-tojik tilidan oʻzlashgan soʻzlar: *osmon, oftob, bahor, baho, barg, daraxt, gul, xona, shamol, dasta, mehribon, agar, ham* va boshqalar. Bulardan tashqari, fors-tojik tilidan *-kor, -kash, -dor, -gar, -zoda, -soz, -goh, -gir, -boz, -parast, -xona, -goʻy, -no, -be, -dor, -bod, -bon* singari yasovchi affikslar ham kirib kelgan.

2. Arabcha soʻzlar: *kitob, maktab, xalq, maorif, shoir, maʼno, ilhom, tanqid, kashf, hayot, haqiqat, hisob, hurmat, musobaqa, qonun, sanʼat, sanoat* va boshqalar.

3. Rus va boshqa xorijiy tillardan oʻzlashgan soʻzlar: *brigada, zveno, agramom, agrotexnika, kosmos, radio, televizor, vrach, bank, telefon* va boshqalar.

Tilimiz, aynan oʻzlashtirilgan soʻzlardan tashqari kalkalash (tarjima qilish) orqali ham boshqa tillar bilan munosabatda boʻlib turadi. Masalan: *nadstroyka - ustqurma, vozzreniye - dunyoqarash, vzglyad - nigoh* kabilar shular jumlasidandir.

Oʻzbek tili leksikasining ijtimoiy - dialektal tarkibi

Tilimizda soʻzlashuvchi barcha kishilar nutqida birdek ishlatiladigan soʻzlar **umumxalq leksikasi** deb yuritiladi. Masalan; *non, osh, qor, yoʻl, yulduz, ikki, uch, yemoq, olmoq, men, sen* kabi soʻzlar shular jumlasidandir. Bulardan tashqari, barchaning nutqida ishlatilmaydigan, shevalarga, kasb- hunarga, maʼlum ijtimoiy guruhlar nutqiga, ilm-fan sohalari vakillari nutqiga xos soʻzlar ham mavjudki, ular **isteʼmol doirasi chegaralangan** leksikani tashkil etadi. Ularning quyidagi turlari mavjud:

Dialektizmlar. Maʼlum bir hududda yashovchi kishilar nutqida ishlatiladigan, adabiy til leksikasiga kirmaydigan soʻzlar dialektizmlar deyiladi. Dialektizmlarning adabiy tilga xos meʼyoriy soʻzlardan farqlari quyidagicha:

a) **leksik-semantik dialektizmlar.** Adabiy tilda oʻz shakldoshiga ega, biroq maʼno jihatdan farqlanadigan dialektizmlar: *qalin* - adabiy tilda: qiz uzatishda kuyov tomonidan beriladigan mablagʻ, shevada: gilam turi; *gʻayir*- adabiy tilda: rashkchi kishi, shevada: qopagʻon it.

b) leksik dialektizmlar. Muayyan dialekt vakillari tilida qoʻllanilib, adabiy tilda uchramaydigan soʻzlar: *koʻma-yertoʻla*, *makka - shoʻx*, *bichqi - qoʻl arra*, *shoti*, *zangi-narvon* kabilar.

v) fonetik dialektizmlar. Adabiy tildan fonetik jihatdan farqlanadigan soʻzlar: *suvoq - shuvoq*, *yurmoq - jurmoq*, *kelmoq - galmoq*.

g) grammatik dialektizmlar. Adabiy tildagi grammatik shakllaridan farqlanadigan soʻzlar: *kelutti - kelyapti*, *uya – uyga*, *nonnan-nondan*.

Kasb-hunar leksikasi ham adabiy tilga nisbatan chegaralangan soʻzlar qatoriga kiradi. Chunki ular ham maʼlum bir kasb-hunar vakillari nutqidagina koʻp ishlatilib, boshqa kishilar uchun tushunarsiz boʻladi. Masalan: *zebgardan*, *sandon*, *dam*, *koʻra*, *itombir*, *korchup* kabi zargarlikka oid soʻzlar shular jumlasidandir.

Terminlar. Ilm-fan, texnika, sanʼat sohasidagi aniq bir tushunchani ifodalaydigan bir maʼnoli soʻzlardir. Masalan: *morfema*, *fonema*, *morfologiya*, *sintaksis* kabi tilshunoslikka, *oʻtkazgich*, *tebranish*, *mayatnik* kabi fizikaga oid terminlar shular jumlasidandir.

Jargon va argolar. Maʼlum ijtimoiy sinf, tabaqa, guruh vakillari nutqida qoʻllaniladigan, baʼzan yashirin maʼnoli boʻlgan soʻzlardir. Bu soʻzlar ham chegaralangan leksik birliklar qatoriga mansub boʻlib, jargonlar yuqori sinf vakillari nutqida qoʻllanilib kelingan *dorulmulk*, *dorulbaqo*, *shaxriyori falak*, *oftobi olam*, *neʼmati jannat* singari soʻzlarni oʻz ichiga oladi. Argolar esa, *yakan*, *loy*, *mullajiring*, *koʻki*, *karamcha - pul*, *bedana – toʻpponcha* kabi yashirin maʼnoli soʻzlardan iborat.

Tilning ijtimoiy-dialektal qatlamiga mansub soʻzlar badiiy adabiyotda voqelikni ishonarli chiqishi uchun personajlar nutqini individuallashtirish vositasi sifatida muhim ahamiyatga ega boʻladi.

Oʻzbek tili leksikasining tarixiy - funksional xususiyatlari

Tilning lugʻat tarkibi tashkil etadigan soʻzlarning hayotiyligi faol yoki nafaolligiga bogʻliq. Zero, tildagi baʼzi soʻzlar kundalik hayotda isteʼmol etilish bilan xarakterlansa, boshqa bir guruh soʻzlar kundalik aloqada juda kam qoʻllanadi. Shu bois soʻzlar tarixiy-funksional xususiyatiga koʻra faol va nafaol soʻzlarga ajraladi. Faol soʻzlar adabiy tilning zamonaviy meʼyoriga xos soʻzlari boʻlib, ular kundalik aloqada eng koʻp ishlatilishi

bilan ajralib turadi. Nofaol soʻzlar qatlami esa quyidagi uch turga boʻlinadi: 1) tarixiy soʻzlar (istorizmlar), 2) eskirgan soʻzlar (arxaizmlar), 3) yangi soʻzlar (neologizmlar).

1. Tarixiy soʻzlar (istorizmlar). Oʻtmishga oid narsa, hodisalarni ifodalagan, biroq hozirgi tilimizda oʻz sinonimiga ega boʻlmagan soʻzlardir. Masalan: *miri, paqir, (pul birliklari) qozi, qushbegi, yasovul, xalifa (mansab nomlari), omoch, yorgʻichoq, charx* kabilar.

2. Eskirgan soʻzlar (arxaizmlar). Hozirgi kunda mavjud boʻlgan narsa va hodisalarning eskirib qolgan nomlaridir. Eskirgan soʻzlarning hozirgi tilda sinonimi mavjud boʻladi.

Masalan: *budun, ulus, raiyat – xalq; handasa - geometriya; muarrix – tarixchi; dudoq – lab; lang - choʻloq, oqsoq.*

3. Yangi soʻzlar (neologizmlar). Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va oʻzgarishlar natijasida vujudga kelgan narsa - hodisalarning yangi nomlaridir. Masalan, Oʻzbekiston mustaqil boʻlgandan soʻng tilimizda paydo boʻlgan *faxriy - veteran, noib - deputat, tuman - rayon, tayyora - samolyot* kabi soʻzlar yangi soʻzlardir. Yangi soʻzlarning nofaol soʻzlar qatoridan oʻrin egallashi sababi shundaki, ular paydo boʻlgandan keng isteʼmoldagi soʻzlar singari barchaning nutqida birdek ishlatilavermay-di. Biroq vaqtlar oʻtishi bilan yangi soʻzlar ham keng isteʼmoldagi soʻzlar qatoridan oʻrin egallashi mumkin. Masalan, 60-yillarda yangi soʻzlar hisoblangan *kosmos, kosmonavt, kosmik kema* kabilar hozirgi kunda yangi soʻz hisoblanmaydi. Shuni ham qayd etish lozimki, taraqqiyotning maʼlum davrida tarixiy yoki eskirgan soʻzlar qatoriga oʻtgan soʻzlar hisobidan ham yuzaga kelishi mumkin. Masalan, hozirgi tilimizda *tuman, hokim, vazir, noib* kabi neologizim sifatida qoʻllanila-yotgan soʻzlar aslida tarixiy va eskirgan soʻzlarning yangilashgan holda qayta isteʼmolga kirib kelishidan dalolat beradi.

Uslubiy jihatdan oʻzbek tili leksikasi

Tilning lugʻat tarkibidagi soʻzlar nutqning biror uslubiga xoslangan boʻlishi yoki nutq uslublariga betaraf boʻlishi mumkin. Shunga koʻra lugʻaviy birliklar ikki guruhga boʻlinadi: uslubiy betaraf soʻzlar va uslubiy xoslangan soʻzlar.

Uslubiy betaraf soʻzlar nutq uslublarning birortasiga xoslanmay, barcha uslublarda birdek qoʻllanilaveradigan lugʻaviy birliklardan tashkil topadi: *havo, suv, daraxt, bir, ikki, hamma, biz, siz, turmoq, yugurmoq* kabilar shular jumlasidandir.

Nutqning ayrim-ayrim ulublari uchungina xizmat qiladigan soʻzlar **uslubiy xoslangan soʻzlar** deyiladi. Bunday maxsus soʻzlar dastavval ogʻzaki nutqda yoki yozma nutqda qoʻllanishiga koʻra ikkiga ajraladi. Masalan, *hazar qilmoq, birlashmoq, hunar, oʻrin, arzimagan (kichik)* soʻzlari koʻproq ogʻzaki nutqda qoʻllansa, ularning sinonimlari boʻlgan *jirkanmoq, uyushmoq, kasb, makon, juzʼiy* soʻzlari koʻproq yozma nutqda qoʻllanadi.

Ogʻzaki nutqning uslubiy chegaralangan leksikasi. Ogʻzaki nutq uchun xarakterli boʻlgan oddiy muomaladagi soʻzlar oʻzining soddaligi, hammaga tushunarli boʻlishi bilan yozma nutqdagi soʻzlardan ajralib turadi. Ogʻzaki nutqda uslubiy boʻyoqdor soʻzlar koʻp ishlatiladi, unlarda soddalik, taʼsirchanlik, baʼzan esa erkinlik sezilib turadi. Ogʻzaki nutq leksikasiga dialektal soʻzlar, oddiy muomalaga oid: *zarar-zaral, zarur-zaril, dasturxon-dastarxon, devor-duvol, uch marta-uch matta, hech nima-hechtime, goʻzal-ketvorgan, ajoyib-quling oʻrgilsin;* erkalov soʻzlari: *ninicha, asalim, shakarim, girgitton, qoqindiq;* dagʻal soʻzlar (varvarizmlar): *papulya, mamulya, oke, xarasho, ladno, patom;* haqorat soʻzlar (vulgarizmlar) *juvonmarg, zantaloq, qizitaloq;* jargonlar: *mullajiring, xit, xarif* kabi soʻzlar kiradi. Ogʻzaki nutqqa oid leksika badiiy asarlarda personajlarning nutqida beriladi. Masalan: *Nima qilib bu ezmachurukni sudrab yuribsiz, beti qursin! (S.Ahm.) Qizaloqlarim, qoʻllaring nuqul baraka ekan.(O.) Boy qizitaloq ham toza erinmasdan davlat yiqqan ekan. (Gʻ.Gʻ.)*

Yozma nutqning uslubiy chegarlangan leksikasi kitob, jurnal, gazeta va shuning kabilarda qoʻllanadigan, umuman, yozma asarlar uchun xarakterli boʻlgan soʻzlarning nisbatan turgʻun, barqaror, uslubiy boʻyogʻi boʻlgan yoki boʻlmagan soʻzlarni taqozo etadi. Jumladan, rasmiy uslubga, poetik leksikaga, xalq dostonlariga, ommabop uslubga oid soʻzlar maʼlum darajada qoʻshimcha boʻyoqqa ega boʻladi. Shu bois mazkur uslublarga xos soʻzlar ogʻzaki nutqqa oid soʻzlardan ajralib turadi.

Masalan, *saylamoq, majburiyat, modda, farmon, jarima, izoh, isbot, mazkur, shaxsan; cheksiz, buyuk, asl, dargoh; ijozat, burch, bevosita, tabrik, boshchilik, erishmoq; zangori, ajoyib, sokin, mayin, chehra, jamol, ishq; dilovar, ajdar, dev, zo‘ravon; kapital, ozodlik, ilg‘or, qoloq, qardoshlik, do‘stlik, tinchlik va boshqalar.*

Ammo ilmiy - texnik terminlar, tarixiy so‘zlar, kasb-hunarga oid so‘zlar, asosan, his-hayajonsiz bo‘ladi. Hatto avval his-hayajonli bo‘lgan so‘z ham termin tusiga kirishi bilan his-hayajon bo‘yog‘ini yo‘qotadi. Buning o‘rniga "kitobiylik" bo‘yog‘i paydo bo‘ladi. Masalan, *kichik tilcha, qorincha, miya, umurtqa* kabi anatomiya sohasiga oid so‘zlar, *til, lab, bo‘g‘iz bo‘shlig‘i, tovush paychasi* kabi tilshunoslikka oid terminlar shular jumlasidandir. Ana shu "ilmiylik", "kitobiylik", "maxsuslik" xususiyati ilmiy - texnik terminlarni va kasb-hunar so‘zlarini uslubiy jihatdan umumiste‘moldagi boshqa so‘zlardan farqlanishiga va qo‘llanish doirasining cheklanishiga olib keladi.

FRAZELOGIYA

Ikki yoki undan ortiq so‘zdan tarkib topgan va yaxlit bir ma‘no ifodalaydigan til birligi frazeologik ibora deyiladi. Frazeologizmlar yaxlitligicha yoki muayyan so‘zning ko‘chma ma‘noda qo‘llanishi asosida yuzaga keladi. Masalan, *og‘zi qulog‘ida* iborasi tarkibidagi so‘zlar bir butun holda ko‘chma ma‘noda qo‘llanib, *xursand* tushunchasini ifodalagan. Biroq *qo‘l ko‘tarmoq* birikmasida esa *ko‘tarmoq* so‘zining ko‘chma ma‘noda ishlatilishi iborani vujudga keltirgan. Shu bois ular nutqning erkin sintaktik birliklaridan farqli ravishda, tilning turg‘un birikmalari hisoblanadi. Frazeologik iboralarning so‘zlar singari tilning lug‘aviy birliklari qatoridan o‘rin egallaydi. Bunga quyidagi omillar sabab bo‘ladi:

1. Frazeologizmlar ikki yoki undan ortiq so‘zdan tashkil topgan turg‘un birikmalar bo‘lsa ham, so‘zlar singari, odatda, yaxlit bir tushunchani ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu xususiyat ularni so‘zlar bilan sinonimik munosabatga kirisha olishini ta‘minlaydi: *Uchiga chiqqan-o‘taketgan, turgan gap-albatta, yeng ichida-xufiya, yashirin* kabilar shular jumlasidandir. Shu bois ular so‘zlar singari bitta gap bo‘lagi vazifasini

bajaradi: *Komissiya hayron bo'lib qoldi, ammo hech kim meni qaytarishni og'ziga olmas edi* (A.Qahhor).

2. Frazelogizmlarda ham so'zlar singari ko'p ma'nolilik mavjud: *o'ziga kelmoq - xushini yo'qotgach o'ziga kelmoq, esiga tushmoq, asabiylikdan so'ng o'ziga kelmoq; yerga urmoq-qimmatini pasaytirmoq, obro'sizlantirmoq, biror narsaning qadriga yetmaslik*.

3. So'zlar singari frazeologizmlarning ham shakl va ma'no munosabatiga ko'ra quyidagi turlari mavjud: a) omonimlar: *boshiga ko'tarmoq - to'polon qilmoq, yaxshi ko'rmoq, e'zozlamoq*; b) sinonimlar: *fe'li aynimoq - avzoyi buzilmoq, yaxshi ko'rmoq - ko'ngil qo'yimoq, toqati toq bo'lmoq-sabr kosasi to'lmoq*; v) antonimlar: *ko'kka ko'tarmoq - yerga urmoq, yuzi yorug' - yuzi shuvut, yuragi qinidan chiqmoq - ko'ngli joyiga tushmoq*.

Fraziologizmlar nutqning ta'sirchan vositalaridan bo'lib, so'zlashuv nutqida va badiiy adabiyotda keng qo'llaniladi.

LEKSIKOGRAFIYA

Leksikografiya (yunoncha lexis-so'z, grapos-yozaman demakdir) o'z mohiyatiga ko'ra leksikologiya bilan uzviy bog'liq bo'lgan bo'limdir. Chunki leksikografiya tilning leksik qatlamiga mansub bo'lgan so'zlar, iboralarni lug'atlarda alfavit tartibida va ba'zan uyadoshlik asosida jamlash, ularni turli tomondan izohlash bilan shug'ullanadi. Demak, leksikografiyada lug'at va lug'at turlari xususida bahs yuritiladi.

Lug'at va uning turlari. Lug'at ma'lum bir tildagi so'zlarning barchasini yoki aksariyat qismini jamlab, ularning ma'nolarini izohlash, imlosi va talaffuzini ko'rsatish, so'z ma'nosini bir tildan ikkinchi tilga o'girish kabi maqsadlarda tuziladigan kitobdir. Lug'atlar maqsad va vazifasiga ko'ra, odatda, ikki turli bo'ladi: 1) qomusiy (ensiklopedik) lug'atlar; 2) lingvistik (filologik) lug'atlar.

Qomusiy lug'atlar tushuncha va ma'lumotlar so'zligi bo'lib, ularda turli ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnik, adabiy-badiiy, tarixiy voqea-lar haqidagi tushunchalar hamda ishlab chiqarishning turli sohalari, borliqdagi narsa va hodisalar, taniqli fan, san'at, madaniyat, davlat arboblari haqidagi ma'lumotlar beriladi. Masalan, «O'zbek milliy ensiklopediyasi»,

«Salomatlik ensiklopediyasi», «Uy-ro'zg'or ensiklo-pediyasi» shular jumlasidandir.

Lingvistik lug'atlar. Bunday lug'atlarda lug'aviy birliklar tilshunoslik nuqtai nazaridan izohlanadi. Ular tilshunoslikning ma'lum bir sohasiga yoki barcha sohasiga tegishli ekanligi bilan, dastlab, maxsus va umumiy lug'atlarga ajratiladi.

Umumiy lug'atlarda adabiy tilning barcha soha va qatlamiga oid so'zlar aks etadi. Shu bois bunday lug'atlarning nomlanishi ham biror soha yoki so'z qatlami nomi bilan cheklanmaydi. Masalan: 65 ming so'zni o'z ichiga olgan, ikki jilddan iborat «O'zbek tilining izohli lug'ati» (M., 1981.), «O'zbek tilining imlo lug'ati» (T., 1976.), «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» (T., 1977.), «O'zbek tilining qisqacha etimologik lug'ati» (T.,2000) kabilar shular jumlasidandir.

Umumiy lug'atlar bir yoki ikki tilliligi bilan ham farqlanadi. Xususan, yuqorida sanab o'tilgan lug'atlar **bir tilli** lug'atlar hisoblanadi. **Ikki tilli** lug'atlar tarjima lug'atlardir. Chunki bunday lug'atlarda o'zbekcha so'zlarning muayyan tildagi muqobillari yoki aksincha xorijiy tildagi so'zlarning o'zbek tilidagi muqobili tarjima asosida ko'rsatiladi. Masalan: «Nemischa-o'zbekcha lug'at», «Inglizcha-o'zbekcha lug'at», «Fransuzcha-o'zbekcha lug'at», «O'zbekcha-ruscha lug'at», «O'zbekcha-fransuzcha lug'at», «O'zbekcha-inglizcha lug'at» kabilar. Mustaqillikdan so'ng xorijiy mamlakatlar bilan aloqalarning tobora rivojlanib borayotganligi sababli ikki tilli lug'atlar dunyodagi boshqa milliy tillar asosida ham tuzilmoqda.

Maxsus lug'atlar biror soha yoki ma'lum bir qatlamga oid so'zlar bilan cheklangan bo'ladi. Bu cheklanish ularning nomlanishida ham o'z aksini topadi. Masalan: «O'zbek tili morfem lug'ati» (T.,1977.), «O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati» (T., 1974.), «O'zbek tili omonimlarining izohli lug'ati» (T.,1984.), «O'zbek tili antonimlarining izohli lug'ati» (T.,1980.), «Siyosiy terminlarning izohli lug'ati», «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» shular jumlasidandir.

Lug'atshunoslik tarixidan. Barcha turkiy xalqlar kabi o'zbek xalqining ham lug'atshunoslik bilan bog'liq tarixining dastlabki bosqichi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asari bilan bog'lanadi.

Uning to'liq ism-sharifi Mahmud Ibn-ul Husayn Ibn Muhammad-al-Koshg'ariy bo'lib (tavallud sanasi aniq emas), «Devonu lug'otit turk» asari hijriy 469, melodiylar 1076-1077- yil yozilgan. Asarning yagona qo'lyozma nusxasi 1914-yilda Turkiyaning Diyarbakir shahridan topilgan va u hozirgacha Istanbulda saqlanadi. Bundan tashqari alloma tomonidan turkiy tillar sintaksisiga doir «Javohirun nahv fil lug'otit turk» asari yaratilganligi haqida ham ma'lumotlar mavjud. Biroq bu asar bizgacha yetib kelmagan.

«Devonu lug'otit turk», dastlab, 1915-1917 yillarda uch tomlik kitob holida Istanbulda, keyinchalik, ya'ni 1928 yilda esa sharqshunos Brokkelman tomonidan nemis tiliga tarjima qilinib Leypsikda nashr qilingan. «Devonu lug'otit turk» asari 1960-1963 yillarda taniqli sharqshunos olim Solih Mutallibov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilinib, Toshkentda nashr etilgan. «Devonu lug'otit turk» asari faqat leksikografik tadqiqot bo'lib qolmay, unda qadimgi turkiylar tilning fonetik-fonologik, leksik-semantik, lingvogeografik, dialektologik xususiyatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlar mavjud. Shu bois Mahmud Koshg'ariy turkiyshunoslikning sanab o'tilgan sohalarining asoschisi sanaladi.

Zamahshariy hijriy 467, melodiylar 1045 yilning 19 martida Xorazmning Zamahshar qishlog'ida tavallud topgan. Abulqosim Mahmud Zamahshariy taxallusi bilan arab tilida tilshunoslik, adabiyot-shunoslik, geografiya, hadis va diniy huquq kabi fanlarga doir ellikdan ortiq asar yaratib qoldirgan. Ayniqsa, uning «Al-mufasssal fi sa'at il-i'rob», «Fleksiya san'ati haqida mufasssal kitob» ma'nosini bildirib, bu asar (1121 yil Makka shahrida yozilgan) arab tilining grammatikasini o'rganishda muhim qo'llanma sifatida sharq va g'arbda mashhur bo'lgan. Zamahshariyning xorazmshoh Alouddavla Abdulmuzaffar Otsiz sharafiga bag'ishlab 1137 yilda yozilgan «Muqaddimat-ul adab» (Adabiyotga kirish) asari, garchi adabiyotshunoslikka doir bo'lsa ham, tilshunoslikning morfologiya, leksikologiya va leksikografiya sohalariga daxldor qimmatli amaliy va nazariy mulohazalar mavjud. Zotan, besh qismdan tashkil topgan bu asarda otlar, fe'llar, bog'lovchilar, otlarning turlanishi, fe'llarning tuslanishi kabi masalalar xususida bahs yuritilgani holda, o'sha davr arab tilining iste'molda bo'lgan barcha so'zlari, iboralari ham o'z

aksini topadi. Bu soʻzlaning maʼnolari va etimologiya-si yetarli darajada keng sharhlanadi. «Muqaddimat-ul adab» fors, chigʻatoy(eski oʻzbek), moʻgʻul va turk tillariga tarjima qilingan boʻlib, manbalarda qayd etilishicha, uning chigʻatoy tiliga tarjimasi Zamah-shariyning oʻzi tomonidan amalga oshirilgan. Zamahshariyning bilim-don, zukko allomaligi unga hayotligidayoq butun musulmon Sharqida katta shuhrat keltirgan. Shu bois alloma chuqur hurmat bilan «Arablar va gʻayri arablarning ustozi», «Xorazm faxri» kabi sharaflı nomlar bilan ulugʻlangan.

Alisher Navoiyning «Muhokamatul lugʻatayn» asari 1499 yilda yaratilgan boʻlib, bu asar eski oʻzbek tilini qarindosh boʻlmagan til – fors-tojik tili bilan chogʻishtirib oʻrganishga doir dastlabki leksikografik tadqiqotlardan biri ekanligi bilan qimmatlidir. Adabiyot osmonida Navoiydek yorugʻ yulduz paydo boʻlgach, uning asarlari asosida ham koʻplab lugʻatlar yaratila boshlandi. Jumladan, «Badoi al-lugʻat», «Sangloh», «Abushqa» kabi oʻnlab lugʻatlarning yaratilishi shular jumlasidandir.

Oʻzbek tilshunosligining zamonaviy bosqichida esa Gʻ.Abdurahmonov, Z.Maʼrufov, O.Usmonov, Sh.Shukurov, A.Hojiyev, R.Qoʻngʻurov, Sh.Shoabdurahmonov, S. Mutallibov, Sh.Rahmatullayev, V.Rahmonov, A.Madaliyev, N.Mamatov, S.Ibrohimov kabi olimlar lugʻatshunoslikning rivojishida oʻzlarining munosib hissalarini qoʻshib kelmoqdalar.

MORFEMIKA

Morfemika soʻzning maʼnoli qismlari haqidagi taʼlimotdir. Soʻzning eng kichik maʼnoli qismi morfema deyiladi. Masalan, *bogʻlarimizning* soʻzi quyidagi maʼnoli qismlardan iborat: *bogʻ - lar - imiz - ning*. Morfemalarning har biri soʻz doirasida oʻziga xos maʼno ifodolovchi birlikdir. Ularni yana boʻlaklarga boʻlinishi mazkur maʼnolarning yoʻqolishiga olib keladi. Demak, morfema soʻzning eng kichik boʻlinmas maʼnoli qismidir. Morfemalar dastlab ikkiga boʻlinadi: 1) oʻzak morfema; 2) affiks morfema.

O‘zak so‘zda albatta ishtirok etadigan nutqda yakka holda qo‘llanishi mumkin bo‘lgan va mustaqil lug‘aviy ma’no ifodalash xususiyatiga ega bo‘lgan morfemadir. Masalan, *ishchi, ishla, ishchan, ishsiz* so‘zlaridagi *ish* o‘zak morfemadir.

Affikslar (qo‘shimchalar) yakka holda lug‘aviy ma’no ifodalamay, o‘zakka qo‘shilib uning leksik yoki grammatik ma’nosini shakllantirishda ishtirok etadigan morfemadir. Masalan, *ish, odam, daraxt* kabi narsa nomini bildiruvchi o‘zaklarga - *chi||ishchi, -garchilik||odamgarchilik, -zor||daraxtzor* kabi affikslar qo‘shilishi bilan mazkur so‘zlarning lug‘aviy ma’nolari; ularga *ish+ning, odam+lar+dan, daraxt+lar+imiz* kabi affikslar qo‘shilishi bilan esa so‘zlarning grammatik ma’nolari shakllangan.

So‘zni morfemalarga ajratishda so‘z tarkibidagi ma’noli qismlarning hozirgi tilda leksik yoki grammatik ma’noni vujudga keltirishi nuqtai nazaridan yondashiladi. Xususan, o‘zak sifatida ajratiladigan qism, bugungi tilda ma’noga ega bo‘lishi, bu ma’no turli qo‘shimchalar asosida shakllangan o‘zakdosh so‘zlar bilan bog‘lana olishi lozim. Masalan: *yig‘+im, yig‘+iq, yig‘+ma, yig‘+in+di* kabilar. Affiks sifatida ajratiladigan qism esa turli o‘zaklarning leksik va grammatik ma’nolarini shakllantirishda ishtirok eta olish, ya’ni takror qo‘llanish xususiyatiga ega bo‘lishi lozim. Masalan: *ter+im, o‘r+im, bos+im* kabi. Shu bois ba’zi so‘zlar tarkiban o‘zak va affiks morfemadan iboratdek ko‘rinsa ham, ular qismlarga ajratilganda takrorlanuvchi ma’noga ega bo‘lmasa, bitta ma’noli qism hisoblanadi. Masalan: *quloqchin, tirik* so‘zlarini *quloq+chin, tir+ik* kabi ma’noli qismlarga ajratib bo‘lmaydi. Shuningdek, tarixan ikkita ma’noli qismdan iborat bo‘lib, hozirgi paytda ma’noli qismlar tushunarsiz holga kelib qolganda ham bunday so‘zlar bitta morfema sifatida baholanadi: *bugun (bu+kun), yuksak (yuk+sa+k), qattiq (qat-iq)*.

Affikslar va ularning turlari

Affiksalar morfemalar vazifasiga ko‘ra quyidagicha turlarga bo‘ladi: 1) so‘z yasovchilar; 2) so‘z o‘zgartuvchilar; 3) shakl yasovchilar.

Ba'zi manbalarda affiksial morfemalarning vazifasiga ko'ra ikki turi farqlanadi: 1) so'z yasovchi; 2) shakl yasovchi kabi. Shakl yasovchilar esa o'z navbatida a) lug'aviy shakl yasovchilar; b) sintaktik shakl yasovchilarga ajratiladi. (Qarang: N.Mahmudov, A.Nurmonov va boshqalar, Ona tili. 6-sinflar uchun darslik.)

1. So'z yasovchi affikslar o'zakka qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil qiladi. Ular ko'pincha bir turkumdagi so'zdan boshqa bir turkumga mansub yangi so'z yasaydi: yoz, qish – ot || yozgi, qishki - sifat || ish, qon–ot || ishla, qonat-fe'l || supur, o'r–fe'l || supurgi, o'roq - ot. Shuningdek, ular bir turkum doirasida so'zlar yasashi ham mumkin: -chi: *ishchi, xizmatchi, payvantchi* || -bon: *bog'bon, darvozabon* kabi. So'z yasovchi affikslar o'zakka birdan ortiq qo'shilishi va yangi - yangi so'zlar hosil qilishi mumkin: bog' + bon + lik, ter+im+chi+lik. Bunday yasaliş, odatda, negiz asosida yasaliş hisoblanadi. Xullas, so'z yasovchilar o'zakning lug'aviy ma'nosini yangilovchi morfemalar bo'lib, tilning Leksik qatlamini boyitadi.

2. Shakl yasovchilar (lug'aviy shakl qo'shimchalari) so'zning lug'aviy ma'nosini bir oz o'zgartib, unga qo'shimcha ma'no bo'yog'i beradigan, biroq yangi so'z hosil qilmaydigan morfemalardir. Masalan: *kitoblar, kitobcha, kattaroq, kattagina, beshinchi, beshov, uchala, borgan, ishlamoq, kuldir, kelma*. Shakl yasovchilar o'z tabiatiga ko'ra so'zlarning lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha ma'no bo'yog'i berish bilan birga ularning sintaktik munosabatini belgilashda ham o'ziga xos o'rnga ega bo'ladi. Shu bois ularni **lug'aviy va sintaktik shakl yasovchilar** kabi ikki turga ajratiladi. Xususan, otlardagi son (*kitob-kitoblar*), kichraytirish- erkalash (*qizcha, bo'taloq, qo'zichoq, onajon, bolagina*), chegara (*uygacha*), qarashlilik (*ukamniki*) shakllari, sifat va ravishlardagi daraja (*kattaroq, shiringina, qoramtir, tezgina, sekinroq*) kategoriyasiga mansub shakllar, sonlarning ma'no turlarini hosil qiluvchi (*beshta, uchinchi, ikkala, to'rtov*) shakllar, gumon olmoshi hosil qiluvchi qo'shimcha (*kimdir, nimadir*), fe'llardagi nisbat (*kiydi, kiyindi, kiyishdi, kiyirdi, kiyildi*), bo'lishsizlik (*chizma, o'qima*), harakatning takroriyliğı, kuchsizligini ifodalovchi (*bur-bura, tep-tepkila, oqar-oqarinqira, kul-kulimsira, yul-yulqi*) shakllarni lug'aviy shakl

yasovchilar sifatida, fe'llardagi zamon, mayl, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi shakllarini esa lug'aviy-sintaktik shakl yasovchilar sifatida ajratiladi. (Qarang: B. Bahridinova Fe'l lug'aviy shakllari. Tur kategoriyasi. NDA. Samarqand 2002.)

3. So'z o'zgartuvchilar (aloqa – munosabat qo'shimchalari) muayyan so'zning nutqdagi boshqa so'zga nisbatan sintaktik munosabatini, aloqasini ko'rsatuvchi affikslardir. So'z o'zgartuvchilar 1) kelishik (turlovchi) qo'shimchalari; 2) egalik qo'shimchalari; 3) shaxs-son (tuslovchi) qo'shimchalaridan iborat. Masalan: *kuzning havosi, kitobni o'qidim, daladan qaytayapman* kabi birikmalar tarkibidagi so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqa *-ning, -ni, -dan* kabi kelishik, *-i* egalik, *-m, -man* kabi shaxs-son qo'shimchalari vositasida yuzaga kelgan.

Affikslarning tuzilishiga ko'ra turi. Affiksal morfemalar tuzilishiga ko'ra sodda va murakkab bo'lishi mumkin. Masalan, *gulzor, gulla, aqlli* kabi so'zlardagi *-zor, -la, -li* sodda affikslar bo'lsa, *zavqlan, dehqonchilik, isrofgarchilik* kabi so'zlardagi *-la\ n, -chi\ lik, -gar\ chi\ lik* murakkab affikslar bo'lib, ular tarkiban bir necha sodda affikslarning birikishidan tuzilgan. Demak, murakkab affikslar ikki yoki undan ortiq sodda affikslarning bitta ma'noli qism doirasida birikishi orqali yuzaga keladi.

Unumli va unumsiz affikslar. Affikslar so'z tarkibida ishtiroki darajasiga ko'ra unumli, kam unum va unumsiz turlarga bo'linadi. Bunday affikslarning aksariyat qismi so'z yasovchilarga taalluqlidir.

So'z tarkibida ma'noli qism sifatida faol ishtirok etadigan affikslar unumli sanaladi. Masalan, ot yasovchi *–chi: ishchi, ovchi, a'lochi*; sifat yasovchi *–li: mazali, totli, savodli*; fel yasovchi *–la: arrala, ishla* kabilar, shuningdek, shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchi affikslarning asosiy qismi unumli affikslardir.

Hozirgi tildagi so'zlarning yasalishi va morfologik shakllanishida kam qatnashadigan affikslar kam unum sanaladi. Masalan, ot yasovchi *–oq: o'roq, taroq*; *–kash: mehnatkash, aravakash*; *–dosh: maktabdosh*; sifat yasovchi *–ma: bo'g'ma (ilon), qaynatma (sho'rva)* kabilar hamda shakl yasovchi *–ish: oqish*; *–imtir: qoramtir*; *–ov\ -ala: ikkov, uchala*; *–v\ -ov: o'qiv*; *–sat: ko'rsat* kabilar kam unum affikslardir.

Tarixan mavjud bo'lib, hozirgi tildagi so'zlarning yasalishi va shakllanishida ishtirok etmaydigan affikslar unumsiz affikslardir. Masalan, ot yasovchi-vul: *qorovul, bakavul, -gar: savdogar, zargar*; sifat yasovchi –*ag'on: qopag'on, bilag'on, -g'oq: toyg'oq, -kin: keskin, -mon: o'larmon, bilarmon*; fe'l yasovchi –*ar:oqar, ko'kar* kabilar, hamda –*lamchi:birlamchi, -ajak:kelajak* kabi shakl yasovchilar shular jumlasidandir.

Affikslarning shakl va ma'no turlari

Affikslar ham so'zlar singari shakl va ma'no munosabatiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Omonim affikslar shakli bir xil bo'lib, ma'no va vazifasiga ko'ra bog'lanmaydigan qo'shimchalardir. Omonim affikslar qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra turlari doirasida quyidagi ko'rinishda uchraydi: 1) so'z yasovchilar doirasida: *-ki: tepki-ot yasovchi, kechki-sifat yasovchi*; 2) shakl yasovchilar doirasida: *-ish: oqish-sifatning daraja shakli, tortish-fe'lning harakat nomi shakli*; 3) so'z o'zgartuvchilar doirasida: *-ng: olmang-egalik qo'shimchasi, bording-tuslovchi qo'shimcha*; 4) so'z yasovchi va shakl yasovchilar doirasida: *-ma: bo'g'ma- (ilon) sifat yasovchi, qatlama -ot yasovchi, ketma – fe'lning bo'lishsiz shakli*; 5) so'z yasovchi va so'z o'zgartuvchilar doirasida: *-im: qultum-ot yasovchi, kitobim-egalik qo'shimchasi*. Ba'zan o'zakdosh so'zlar ham omonim affiks qabul qilib shakldoshlikka ega bo'lishi mumkin. Masalan, *qatla* fe'lga so'z yasovchi va shakl yasovchi omonim qo'shimcha –*ma* qo'shilishi bilan *qatlama* (ot) , *qatlama* (fe'lning bo'lishsiz shakli) kabi shakldosh so'zlar hosil bo'ladi.

2. Sinonim affikslar shaklan har xil umumiy ma'nosi bir xil bo'lgan qo'shimchalardir. Masalan: *-li\ -dor: unumli-unumdor*. Affikslar sinonimligi qo'shimchalarning vazifasiga ko'ra barcha turlari doirasida uchraydi: a) so'z yasovchilarda: *-siz\ -no* ma'nodoshligi asosida: *o'rinsiz - noo'rin, -li/-ser* ma'nodoshligi asosida: *g'ayratli - serg'ayrat*; b) shakl yasovchilarda: *-ish\ -imtir* ma'nodoshligi asosida: *oqish-oqimtir, -qar\ -kar\ -qaz\ -kaz* ma'nodoshligi asosida: *qutqar - qut+qaz, o'tkaz-o'tkar, -*

lar\ ish ma'nodoshligi asosida *kelishdi-keldilar*; v)so'z o'zgartuvchilarda: *-ning\ -dan* ma'nodoshligi asosida: *mehmonlar +ning|| +dan kattasi*.

Shuni ham qayd etish lozimki, sinonim qo'shimchalar barcha so'zlarda birdek ma'nodoshlikka ega bo'la olmaydi. Masalan, *noo'rin-o'rinsiz* so'zlarida *-no* va *-siz* o'zaro ma'nodosh, biroq *tanish*, *ma'lum* kabi so'zlarga bu sinonim qo'shimchalardan faqat *-no* affiksini qo'shib ishlatish mumkin. Chunki *tanishsiz*, *notanish* sifatlari o'zaro sinonim bo'la olmaydi, *ma'lumsiz* shaklida esa sifat yasalmaydi

3. Antonim affikslar bir-biriga zid ma'noli qo'shimchalardir. O'zbek tilida qo'shimchalarning zid ma'noligi boshqa yondosh hodisalarga nisbatan ancha kam uchraydi. Ular ko'proq sifat yasashida ko'zga tashlanadi. Masalan: *kuchli- kuchsiz*, *mazali – bemaza*, *g'ayratli-serg'ayrat*.

4. Ko'p ma'noli affikslar birdan ortiq leksik va grammatik ma'noni shakllantiruvchi qo'shimchalardir. Masalan, *-chi* qo'shimchasi: *temirchi* (*asosdan anglashilgan kasbga ega bo'lgan shaxs oti*), *hasharchi*, *ijarachi*, *pudratchi* (*o'zakdan anglashilgan faoliyat ishtirokchisi bo'lgan shaxs oti*) kabi yasama so'zlardagi *-chi* ko'p ma'nolidir. Affikslarning ko'p ma'noligi shakl yasovchi va so'z o'zgartuvchilarga ham xos hodisadir. Xususan, *-lar* affiksining *bolalar – sof ko'plik ma'nosida*, *unlar-* tur, nav ma'nosida, *dadamlar - hurmat ma'nosida* ishlatilishi, ularning nutqiy ko'p ma'noligidan dalolat beradi.

O'zak va affikslarning qo'shilish tartibi

Affikslarning o'zakka qo'shilish tartibi ham o'ziga xoslikka ega. Xususan, so'z tarkibida ma'noli qismlar joylashishining odatdagi tartibi asosan, **o'zak yoki negiz+ so'z yasovchi+shakl yasovchi+so'z o'zgartuvchi** shaklida bo'ladi. Masalan: *qishloq+dosh+lar+imiz*, *qo'riqla+di+k*. O'zakka so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi bilan **negiz** hosil bo'ladi. Masalan: *ter+im*, *quri+q*, *tinch+i* (*moq*) kabilar negizdir. Agar so'z tarkibida birdan ortiq so'z yasovchi qo'shimcha ishtirok etsa, u holda negizning chegarasi oxirgi so'z yasovchi qo'shimcha bilan belgilanadi. Masalan: *bil+im+don+lik* yasalmasida

bilimdonlik negizdir. Demak, odatdagi tartibga ko‘ra shakl yasovchi va so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar so‘zning o‘zak qismiga (bil+di+m) yoki negiziga (bil+im+lar+dan // bil+im+don +lig+i+ni) qo‘shilishi mumkin.

Ba‘zan, affiks morfemalarning odatdagi tartibida o‘zgarishlar yuz berishi ham mumkin. Bunday o‘zgarishlar ko‘pincha uslubiy talablar yoki sheva ta‘sirida yuzaga keladi: *aka+m+lar* - *aka+lar+i+im*, *ko‘r+di+ng+lar* - *ko‘r+di+lar+ing*. Ayrim hollarda yasovchi qo‘shimcha shakl yasovchi va so‘z o‘zgartuvchidan keyin qo‘shilib yangi ma‘noli so‘z hosil qilishi mumkin: *uka+lar+im+cha* (bo‘lolmaysan), *tort+in+choq*, *kuy+in+chak* (kishi) kabi. Bunday holat affiks shaklidagi yuklamalar va qo‘shimchalarning o‘zakka qo‘shilishida ham kuzatiladi. Masalan, *bola+m+gina* so‘zida –*gina* urg‘usiz bo‘lib, ajratish ma‘nosini anglatadi, mazkur yuklama bilan shakldosh bo‘lgan otlardagi erkalash qo‘shimchasi –*gina* esa o‘zakka odatdagi tartibda qo‘shiladi: *bola+gina+m*. Qo‘shimcha shaklidagi yuklamalar, odatda, barcha turdagi affiks morfemalardan keyin qo‘shiladi: *kitob+mi*, *kitob+dan-chi*, *kitob+lar+da+gina*, *bog‘+cha+lar+dan+a* kabi. Biroq, –*mi* yuklamasi fe‘llarga qo‘shilganda odatdagi tartib o‘zgarishi mumkin: *ko‘r+gan+di+ng+mi*// *ko‘r+gan+mi+di+ng*.

SO‘Z YASALISHI

Yasama so‘zlar tarkibi. Nutqda so‘zlar tub va yasama shaklda qo‘llaniladi. So‘zning yasovchi qismlarga ega bo‘lmagan qismi **tub so‘z** deyiladi: *gul*, *inson*, *meva*, *nozik*, *bordi*, *tez*. Tub so‘zlar shakl yasovchi va so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar qabul qilganda ham o‘zining tubligini saqlaydi. Masalan, *uycha*, *kattaroq*, *beshinchi*, *ko‘rindi*, *bog‘dan*, *do‘stlarim* kabilar ham tub so‘zlardir.

Tilda mavjud bo‘lgan biror usul asosida hosil qilingan yangi so‘z yasama so‘z deyiladi: *gulla*, *mevali*, *bog‘bon*, *qaror qilmoq*, *ish boshi*, *asalari*, *BMT*.

Yasama soʻzlar tuzulishiga koʻra sodda, tarkibli boʻladi. **Sodda yasama soʻzlar** tarkiban bitta yasaluvchi asos va bir yoki birdan ortiq yasovchi qoʻshimchalardan tuziladi. Masalan, *ter+im*, *ang(ong)+la*, *toʻqi+ma+chilik*, *suv+siz+lik*. Sodda yasama soʻzlarda tashqi va ichki yasalish mavjud. Masalan, *payvand+chi*, *bogʻ+bon* kabi yasaluvchi asos va yasovchi qoʻshimchalarning bir soʻz turkumga mansubligi **ichki yasalish** hisoblansa, *suva(o)+q+chi*, *quri+q+lik* kabi turkumlararo yasalish esa **tashqi yasalish** hisoblanadi. Bu turdagi yasalishda oʻzakka avval tashqi yasovchi, keyin ichki yasovchi qoʻshilishi ham mumkin: *suvo+q+chi* yasalmasidagi *-q* tashqi, *-chi* ichki yasovchi qoʻshimchalardir.

Baʼzi sodda yasama soʻzlarning yasalishi tarixiy va zamonaviyligi bilan ham farqlanadi. Chunki yasama soʻzning tarixiy shaklida zamonaviy yasalmaga nisbatan asos va qoʻshimcha oʻrtasidagi munosabatni ilgʻab olish qiyin kechadi yoki soʻzdagi maʼnoli qismlar oʻz maʼnosini yoʻqotgan boʻladi. Shu bois *qattiq*, *silliq*, *suyuq*, *emakla*, *quloqchin* kabi tarixiy yasalishga ega soʻzlar hozirgi til nuqtai nazaridan tub soʻz hisoblanadi.

Tarkibli yasama soʻzlarda ikki yoki undan ortiq mustaqil lugʻaviy maʼnoga ega boʻlgan yasovchi asos ishtirok etadi. Masalan: *tosh+koʻmir*, *jigar+rang*, *erta+pishar*, *BMT* (*Birlashgan Millatlar Tashkiloti*), *AYOQSH* (*Avtomobillarga yoqilgʻi quyish shaxobchasi*) kabilar. Bunday yasama soʻzlar ikki yoki undan ortiq maʼnoli qism ishtirokida hosil boʻlsa ham, yaxlitligicha bitta lugʻaviy maʼno ifodalashga xizmat qiladi.

Soʻz yasash usullari. Oʻzbek tilida soʻz yasalishining semantik, fonetik, abbreviatsiya, affiksatsiya, kompozitsiya kabi usullari mavjud. Bu usullar davriy nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil qiladi: 1) tarixiy (diaxron) yasash: semantik, fonetik, abbreviatsiya, kompozitsiya usullari; 2) zamonaviy (sinxron) yasash: affiksatsiya kabilardan iborat.

Semantik usul. Soʻzning bir turkumdan boshqa turkumga koʻchishi asosida yangi soʻz yasalishidir. Masalan, sifatning otga koʻchishi asosida: *koʻk* (osmon maʼnosida), *erkak*, *chol*, *kampir*; sodda va juft feʼlning otga koʻchishi asosida: *kurash*, *kengash*, *urush*, *keldi-ketdi*,

*bordi-keldi, qo'ydi-chiqdi, yurish-turish, yozuv-chizuv; sonning ravishga ko'chishi asosida: birga(ketmoq), birdan (kirmoq); otning ravishga ko'chishi asosida: kunduzi, kechasi (qaytmoq), boshda (sezmoq) kabilar shular jumlasidandir. Semantik usul asosida yasalgan so'zning lug'aviy ma'nosi yangilanishi bilan bir qatorda uning grammatik ma'no va vazifasi ham o'zgaradi. Qiyoslang: Mushuk tavadagi go'shtni **oldi-qochdi (fe'l)**. **Oldi-qochdi** gaplar hammaning joniga tekkan (sifat).*

Fonetik usul. So'z tarkibida yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlar asosida yangi ma'noli so'z yasalishidir. Bu usul orqali so'z yasalishida ikki xil fonetik o'zgarish natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: 1) tilning tarixiy taraqqiyoti davomida so'z tarkibida tovush o'zgarishi natijasida yangi so'z hosil bo'ladi: ko'r-ko'z, bo'y(doq)-bo'z, bo'r-bo'z; 2) so'z urg'usining o'rni o'zgartirilishi bilan : yangi'-ya'ngi (hozir), endi'-e'ndi (hozirgina), ho'zir-hozi'r.

Abbreviatsiya usuli. Murakkab so'z birikmalarini turli usullar yordamida qisqartirish orqali yangi so'z yasalishidir. Masalan, *elektron hisoblash mashinasi-EHM, Birlashgan Millatlar Tashkiloti-BMT*.

Qisqartma so'zlarning ba'zilar tilimizda aynan o'zlashtirilgan holda ishlatiladi: *YUNESKO, NATO* kabilar shular jumlasidandir. So'z yasalishining bu usuli o'zbek tilida rus va boshqa xorijiy tillar ta'sirida o'tgan asrning boshlarida shakllangan bo'lib, faqat qisqartma otlar yasallishida ishlatiladi.

Affiksatsiya usuli. Bu usul bilan o'zakka so'z yasovchi qo'shimchalar qo'shish orqali yangi so'z yasaladi. Masalan: *o'r+oq, dars+lik, sez+gir, o'zbek+cha, tor+ay(moq), mard+ona*.

So'z yasovchi qo'shimchalar o'zakka qo'shilib kelish o'rniga ko'ra ikki turli bo'ladi: **a) so'z yasovchi ort qo'shimchalar.** O'zbek tilida so'z yasallishning asosini tashkil qiluvchi bunday qo'shimchalar o'zaktan keyin qo'shilib, yangi ma'noli so'z hosil qiladi. Masalan: *o't+loq, chiri+k, tosh+qin, ish+chan, arra+la* kabilar; **b) so'z yasovchi old qo'shimchalar** o'zak oldidan qo'shilib yangi so'z yasaydi. Masalan: *be+tinim, no+to'g'ri, ba+ma'ni, ser+harakat, anti+demokratiya*. old yasovchi qo'shimchalar asosan sifat yasovchilar bo'lib, ularning ko'pchiligi fors-tojik tilidan kirib kelgan.

Kompozitsiya usuli. Birdan ortiq mustaqil ma'noli o'zak morfemalarning tobelashgan holda qo'shiluvi, birikuvi orqali yangi so'z hosil qilinishidir. Masalan: *Mirzachul, gulqand, guldasta, temir yo'l, qaror qilmoq, ahd etmoq*. Bunday yasama so'zlar ikki yoki undan ortiq mustaqil ma'onli o'zak morfemalar ishtirokida hosil bo'lsa ham, yaxlitligicha bitta lug'aviy ma'no ifodalashga xizmat qiladi. Ular tuzilishiga ko'ra qo'shma so'zlar deyiladi. Kompozitsiya usuli bilan yasalgan qo'shma so'zlar ot, sifat, ravish va qisman fe'llarda keng tarqalgan. Ularning qismlari har xil va bir xil so'z turkumlaridan tuzilishi mumkin. Masalan: *Bel+bog', asal+ari, olib+chiqmoq* kabilar bir xil so'z turkumlarning qo'shilishidan, *qaror+qilmoq, osma+ko'pri, tez+oqar* kabilar esa har xil so'z turkumlarning qo'shilishidan tuzilgan.

Qo'shma so'zlar ham tarixiy va zamonaviyligi bilan farqlanadi. Agar qo'shma so'z qismlari hozirgi tilga nisbatan eskirgan yoki boshqa tillardan o'zlashtirilgan bo'lsa, ular qo'shma so'z hisoblanmaydi. Masalan: *kechqurun, qayrag'och, biror, odamshavanda, santimetr* kabilar hozirgi tilda ma'noli qismlarga ajralmaydigan sodda so'zlardir. Ba'zi o'zlashgan qo'shma so'zlar ma'noli qismlarga ajralishi ham mumkin: *fotokavera, kinoteatr, kinolenta, fotomodel* kabilar shular jumlasidandir.

So'z turkumlarida so'z yasalishi

So'z yasalishi hodisasi mustaqil so'z turkumlariga xos bo'lib, bu hodisa ot, sifat, fe'l, ravish turkumlari uchun xarakterlidir. Mustaqil so'zlardan son va olmoshlar so'z yasalish tizimiga ega emas. Chunki son va olmosh so'z yasash usullari orqali boshqa turkumga mansub so'zlardan yasalmaydi. Biroq bu turkumga mansub so'zlar fe'l, ravish va qisman ot yasalishida ishtirok etadi.

Otlarning yasalishi

Affiksatsiya usuli bilan ot yasash eng mahsuldor bo'lib, maz-kur usul orqali otlarning quyidagi qo'shimchadosh guruhlari yasaladi:

1. Shaxs oti yasovchi affikslar:

- **chi:** ot, sifat, son va harakat nomidan ot yasaydigan serunum affiksidir: *ov+chi, ish+chi, a'lo+chi, yolg'on+chi, ikki+chi, ellik*

sentner+chi, kurash+chi, o'quv+chi. Bu otlar umumiy ma'nolariga ko'ra bir necha uyadosh guruhlarini tashkil etadi: 1) kasb, mutaxassislik bilan shug'ullanuvchi shaxs otlari: *ishchi, neftchi, sportchi, qo'shiqchi, bo'zchi, hisobchi, tunkachi, tilchi*; 2) asosdan anglashilgan harakat va hodisada ishtirok etuvchi shaxs otlari: *jangchi, isyonchi, hasharchi*; 3) asosdan anglashilgan harakat va hodisa bilan shug'ullanuvchi shaxs oti: *respublikachi, himoyachi, xabarchi* kabilar shular jumlasidandir.—chi affiksi ba'zi ot yasovchilar bilan ma'nodoshlik hosil qiladi. Shu bois ular qo'shilgan o'zakdosh so'zlar **sinonimik munosabat**da bo'ladi: *chorva+chi-chorva+dor, ko'mak+chi-ko'mak+dosh, mehnat+chi-mehnat+kash, til+chi-til+shunos*. Bu affiks so'roq, taajjub, kuchaytiruv ma'nolarini anglatuvchi - chi yuklamasi bilan **shakldosh**dir: *terim+chi, terim-chi*.

-dosh: otdan birgalik, sheriklik, umumiylik kabi ma'noga ega bo'lgan ot yasaydi: *vatandosh, zamondosh, safdosh, sirdosh*. Bu affiks ba'zan tojikcha ham- old yasovchi qo'shimcha bilan ma'nodoshlikka ega bo'ladi: *kasbdosh-hamkasb, suhbatdosh-hamsuhbat*.

-kash: otdan kasb-hunar, xususiyat otlarini yasaydi: *aravakash, mehnatkash, qalamkash*. Bu affiks otdan sifat yasovchi - kash qo'shimchasi bilan shakldoshdir. Qiyoslang: *pastkash, dilkash, dardkash*.

-bon: ot asosdan anglashilgan narsani saqlovchi, parvarishlovchi shaxs otini yasaydi: *bog'bon, qo'ychibon\qo'ychivon, darvozabon*.

-boz: ot asosdan anglashilgan narsa, mashg'ulot bilan shug'ullanuvchi otni yasaydi: *dorboz, kaptarboz, nayrangboz, qilichboz*.

-paz: ot anglatgan narsani pishiruvchi shaxs otini yasaydi: *oshpaz, somsapaz, kabobpaz*.

-dor: ot anglatgan narsaga ega bo'lgan shaxs otini yasaydi: *chorvador, mansabdor, puldor, amaldor*. Bu affiks sifat yasovchi —dor bilan shakldoshdir: *aydor, rangdor*.

-shunos: biror soha bilan shug'ullanuvchi shaxs otini yasaydi: *tilshunos, tabiatshunos*.

-xon: asosdan anglashilgan narsaning doimiy o'quvchisi ma'nosidagi ot yasaydi: *kitobxon, duoxon, gazetxon*.

-soz: ot anglatgan narsaning tuzatuvchisi, yaratuvchisi ma'nosidagi ot yasaydi: *soatsoz, mashinasoz, asbobsoz*.

-do‘z: ot anglatgan narsani tayyorlovchi shaxs otini yasaydi: *etikdo‘z, maxsido‘z, do‘ppido‘z*.

-gar: asosdan anglashilgan narsaga bog‘liq kasb bilan shug‘ullanuvchi shaxs otini yasaydi: *zargar, savdogar, miskar, kimyogar*.

-xo‘r: asos anglatgan narsani doim iste‘mol qiluvchi, oluvchi shaxs otini yasaydi: *choyxo‘r, poraxo‘r, araqxo‘r, tekinxo‘r*.

-parast: asosdan anglashilgan hodisaga e‘tiqod qiluvchi shaxs otini yasaydi: *budparast, otashparast, maishatparast*.

-go‘y: asos anglatgan narsani aytib turuvchi shaxs otini yasaydi: *nasihatgo‘y, maslahatgo‘y, xushomadgo‘y*.

-furush: asos anglatgan narsani sotuvchi shaxs otini yasaydi: *chinnifurush, paxtafurush, mevafurush*.

-vachcha: asos anglatgan kishilarga qarindosh bo‘lgan shaxs otini yasaydi: *boyvachcha, amnavachcha, xolavachcha, amakivachcha*.

Qayd etilgan shaxs otini yasovchi affikslardan *-kash, -bon, -paz, -shunos, -xon, -soz, -do‘z, -gar (-kor), -xo‘r, -furush* kabi affikslar fors-tojik tilidan o‘zlashgandir.

-uvchi/-ovchi: fe‘l asosdan anglashilgan harakatni bajaruvchi shaxs otini yasaydi: *uchuvchi, tinglovchi, sog‘uvchi, sotuvchi*. Shuningdek, bu affiks harakatni bajarishda vosita bo‘lgan narsa otini yasashda ham ishtirok etadi: *bog‘lovchi, zidlovchi, tuslovchi*.

2. Narsa, qurol, o‘lchov birligi otlari yasovchi affikslar. Bu guruh ot yasovchilar, asosan, fe‘lning o‘zak-negiziga qo‘shilib, ish - harakat bajarish uchun qo‘llanadigan narsa, harakat, holat natijasi bo‘lgan otlarni yasaydi. Ular qatoriga quyidagilar kiradi:

-k (ik /-ak, - uk), - q (-iq, -oq): *taroq, to‘siq, bo‘lak, chaqiriq, yutuq, o‘roq, yotoq*.

-gi\ -ki\ -qi\ - g‘i\ -g‘u: *supurgi, cholg‘i, cholg‘u, chopqi, achitqi, tomizg‘i*.

- gich \-kich\ -qich\ -g‘ich: *o‘lchagich, qirg‘ich, qisqich, o‘chirg‘ich*.

- m, -im, -um: *to‘plam, o‘ram, terim, chiqim; yutum*.

- ma: *tugma, to‘qima, qatlama, suzma, isitma, jamg‘arma*.

- indi: *yuvindi, chiqindi*.

- qin, -qun, -g‘un: *toshqin, to‘lqin, uchqun, qirg‘in*.

- **indi:** *cho'kindi, yuvindi, chiqindi, yig'indi.*
- **in\un:** *yog'in, yig'in, bo'g'in, tugun.*
- **ch\inch:** *sevinch, o'kinch, qo'rqinch.*
- **ish:** *qurilish, turlanish, kirish (muqaddima).*
- **uv\ov:** *yozuv, kechuv, qistov, maqtov.*

3. **O'rin-joy oti yasovchi affikslar.** Asosan otning leksik ma'nosi-dan anglashilgan narsaning mavjud bo'lish o'rin-joyi bilan bog'liq otlar yasaydi:

- **loq (-lov):** *toshloq, qumloq, o'tloq, yaylov.*
- **zor:** *paxtazor, gulzor, lolazor, bedazor.*
- **iston:** *O'zbekiston, Guliston, qabriston.*
- **qoq\g'oq:** *botqoq.*
- **xona:** *oshxona, suratxona, muzxona.*
- **goh:** *manzilgoh, oromgoh, saylgoh.*

4. Mavhum ot yasovchi affikslar sifat, ravish, son, ot, olmosh va fe'lning o'zak-negiziga, ba'zan modal so'zlarga qo'shilgan holda mavhum tushunchalarni ifodolovchi otlar yasaladi:

- **lik:** *yaxshilik, tezlik, birlik, otalik, o'zlik, manmanlik, borliq, yo'qlik.*
- **chilik:** *pillachilik, paxtachilik.*
- **garchilik:** *xafagarchilik, loygarchilik.*
- **izm:** *realizm, chorizm, terorizm.*
- **ch\inch:** *sog'inch, quvonch, sevinch, o'kinch.*
- **noma:** *dalolatnoma, vasiyatnoma, tashakkurnoma.*

5. O'zbek adabiy tilida ba'zi taqlid so'zlardan ot yasovchi affikslar ham mavjudki, ular unumsiz so'z yasovchilar qatoriga kiradi:

- **ak\oq:** *qarsak, bizbizak, qalldiroq.*
- **ildoq:** *shaqildoq, chirildoq.*
- **a:** *sharshara, g'arg'ara.*
- **os:** *sharros, gulduros.*

Kompozitsiya usuli bilan ikki yoki undan ortiq so'z shakllarining tilda mavjud bo'lgan qoliplar asosida tobelanishi orqali birikishi va bu sintaktik aloqaning hozirgi tilda kuchsizlanishi natijasida bir umumiy ma'noga ega bo'lishi orqali qo'shma ot yasaladi. Qo'shma otlarni hosil qiluvchi qismlar o'zaro quyidagi sintaktik munosabatlarga

asoslanadi:

- 1) sifatlovchi+sifatlanmish: *oqsaqol, beshbarmoq, yangi yo'l, qizilishton, itbaliq.*
- 2) qaratuvch+qaralmish: *bilaguzuk, bedapoya, belbog', so'z boshi, karvonboshi.*
- 3) to'ldiruvchi+to'ldirilmish: *muzyorar, otboqar, dunyoqarash, o'rinbosar.*
- 4) ega+kesim: *roykeldi, go'shtkuydi, kampiro'ldi.*
- 5) hol+hollanmish: *iskabtopar, olibsotar, ishlab chiqarish.*

O'zbek tilida tojikcha izofali birikmalar asosida yuzaga kelgan *gulbeor, gultojxo'roz, guliqahqah* singari qo'shma otlar ham mavjud bo'lib, ular doim qo'shib yoziladi. Shuningdek, tilimizga rus tili orqali kirib kelgan *aeroport, antisiklon, aerovakzal* singari tarkibiy qismli so'zlar ham borki, ularning qismlari o'zbek tilida mustaqil ishlatilmasligi sababli qo'shma ot hisoblanmaydi.

Semantik usul. Tilda mavjud bo'lgan ko'pgina so'z va so'z shakllari otlashgan shaklda ishlatilishi natijasida ba'zan otga ko'chadi. Ular tarkiban tub yoki yasama bo'lib, quyidagi so'z turkumlaridan iborat bo'lishi mumkin :1) *usta, oqsaqol, boy, qahramon, boboy, momoy, xotin* kabi aslida sifat turkumiga mansub so'zlar; 2) *o'quvchi, yozuvchi, to'quvchi, saylovchi, aniqlovchi, aniqlanmish* kabi aslida fe'lning sifatdash shakllariga mansub so'zlar; 3) *o'qish, otish, kirish, chiqish, qurish, saylov, tergov* kabi aslida fe'lning harakat nomi shakliga mansub bo'lgan so'zlar otga ko'chadi. Bundan tashqari ba'zi so'zlarning juft va takror qo'llanishi asosida ham ular otga xos ma'noga ega bo'lishi mumkin: *qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, u-bu* kabilar shular jumlasidandir.

Abbreviatsya usuli bilan qisqartma otlar hosil qilinadi. Qisqartma otlar nutqda ixchamlikka erishish maqsadida turg'un so'z birikmalarini quyidagicha qisqartirish orqali yasaladi:

1. Qisqartirilayotgan so'zlarning birinchi tovushlaridan tarkib topadi: *BAM, BAR, BMT, GUM.*
2. Qisqartirilayotgan so'zlarning bosh qismlaridan tarkib topadi: *Filfak, Unvermag, SamKochAvto.*

3. Birinchi soʻzning bosh qismi va keyingi soʻzlarning birinchi tovushlaridan: *Tosh MI, Sam DChTI, Sam DU*.

4. Birinchi soʻzning bosh qismi va keyingi soʻzni toʻliq olish orqali: *Medinstitut, dramteatr, avtoyoʻl*.

Sifat yasalishi

Sifatlar asosan, affiksatsiya va kompozitsiya usullari bilan yasaladi.

Affiksatsiya usuli. Soʻzning oʻzak yoki negiziga sifat yasovchi qoʻshimchalar qoʻshish orqali narsaning belgisini bildiradigan yangi soʻzlar yasash usulidir. Sifat yasovchi qoʻshimchalar oʻzakka qoʻshilib kelish oʻrniga koʻra ort va old yasovchilarga boʻlinadi. Bu yasovchilar koʻpincha ot yoki feʼl asosli oʻzak va negizlardan sifat yasaydi.

1. Otdan sifat yasovchi affikslar:

- **li:** ot asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini anglatadi: *multikli, uchli, kuchli, sutli*; baʼzan bu affiks feʼlning harakat nomi shaklidan: *yeyishli, oʻtirishli* hamda sifatdosh shaklidan ham sifat yasaydi: *tushunarli, qiziqarli*.

- **siz:** asosdan anglashilgan narsaga ega emaslik belgisini anglatadi: *sutsiz, suvsiz, kuchsiz*.

be-: bu qoʻshimcha - siz affiksining sinonimidir: *beminnat, betinim, beparvo, begʻam*.

no-: ot va sifat turkumiga mansub soʻzlardan sifat yasaydi: *noumid, noiloj, nooʻrin, notoʻgʻri, nomunosib, nomaʻqul*.

- **chan:** asosdan anglashilgan xususiyatga moyillik belgisini ifodalovchi sifat yasaydi: *ishchan, uyatchan, sinovchan, taʻsirchan*.

- **chil:** asosdan anglashilgan narsa belgisini ifodalaydi: *dardchil, izchil, epchil*.

- **iy\ -viy:** asosdan anglashilgan narsaga oidlik, tegishlilik belgisiga ega sifat yasaydi: *tarbiyaviy, ommaviy, oilaviy, gʻoyaviy*. Mazkur affiks bilan birga arab tilidan kirib kelgan lugʻaviy, *maishiy, jinoiy, jiddiy, madaniy* kabi soʻzlar oʻzbek tilida maʼnoli qismlarga ajralmaydi. Shu bois ular tub soʻz hisoblanadi.

- **gi, -ki, -qi:** asosdan anglashilgan narsaning payt va oʻringa koʻra belgisini ifodalaydi: *yozgi, qishki, kechki, ichki, tashqi*.

- **simon**: asosdan anglashilgan narsaga o'xshashlik belgisini ifodalaydi: *odamsimon, kumushsimon, tuxumsimon*.

- **shumul**: asosdan anglashilgan darajaga egalik belgisini anglatadi: *olamshumul, jahonshumul*.

- **dor**: asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini hosil qiladi: *mazmundor, bo'ydor, unumdor, puldor, rangdor*.

- **mand**: asosdan anglashilgan narsaga egalik belgisini anglatadi: *davlatmand, orzumand, kasalmand*.

- **kor**: asosdan anglashilgan xususiyatga kuchli darajada egalik belgisini hosil qiladi: *fidokor, ehtiyotkor, isyonkor, omilkor, naqshinkor*.

- **i**: asosdan anglashilgan narsaning millat, joy yoki vaqtga oidligini bildiruvchi sifat yasaydi: *qozoqi, qishloqi, bahori*.

- **cha**: asosdan anglashilgan narsaning millat, joy yoki miqdorga oidligini bildiruvchi sifat yasaydi: *o'zbekcha, farg'onacha, otiqcha, erkakcha*.

- **parvar**: shaxsning asosdan anglashilgan narsani sevishi, unga sadoqati belgisini bildiruvchi sifat yasaydi: *xalqparvar, vatanparvar, adolatparvar*.

- **aki**: asosdan anglashilgan narsaning harakat usuliga ko'ra belgisini ifodalaydi: *og'zaki, zo'raki, xomaki, qalbaki*.

- **namo**: narsadan anglashilgan xususiyatga egalik belgisini ifodalaydi: *majnunnamo, avliyonomo, darveshnamo*.

Bulardan tashqari **-kash** (*dilkash, hazilkash*), **-gar** (*ishvagar, sitamgar*), **-chil** (*dardchil, xalqchil*), **-don** (*gapdan, bilimdon*), **-msiq** (*qarimsiq*), **-m** (*qaram*), **-lom** (*sog'lom*), **-qa** (*qisqa*), **-lik** (*ko'rpalik, ko'ylaklik mato*), **-omuz** (*hazilomuz, ibratomuz*) kabi kam unum affikslar orqali ham sifat yasaladi.

2. Fe'ldan sifat yasovchi affikslar:

-**choq**-**chaq**-**chiq**. O'zlik nisbatdagi fe'llarga qo'shib, harakat bajarishga moyillikning kuchliligini ifodalovchi sifat yasaydi: *maqtanchoq, tortinchoq, kuyinchak, erinchoq, sirpanchiq, qizg'anchiq*.

-**gir**-**qir**-**g'ir**-**kir**. Fe'ldan anglashilgan harakatning kuchliligini ifodalovchi sifat yasaydi: *topqir, uchqur, chopqir, olg'ir, sezgir, keskir*.

-ma. Narsaning fe'ldan anglashilgan harakat vositasida yuzaga kelishini anglatuvchi sifat yasaydi: *qaynatma (sho'rva), burma (ko'ylak), ko'chma (ma'no), ag'darma (etik).*

-k\ -q\ -iq\ -uk\ -uq\ -ak. Harakatning natijasi bo'lgan holat belgisini ifodalovchi sifat yasaydi: *iliq, siniq, yig'loq, chirik, oqsoq, yumshoq, bo'lak.*

-ki\ -qi. Fe'l va taqlid so'zlardan sifat yasaydi: *sayroqi, buzuqi, yig'loqi, jizzaki, jirtaki.*

-kin\ -qin\ -g'in. Fe'l asosiga qo'shilib, holat, xususiyat ma'nosidagi sifat yasaydi: *tushkun, jo'shqin, ozg'in, turg'un.*

-mon. Asosdan anglashilgan harakatni bajarish qobiliyati kuchli ekanligini anglatuvchi sifat yasaydi: *bilarmon, o'larmon, yeyarmon.*

-ag'on. Fe'ldan anglashilgan harakatni bajarish qobiliyati kuchli ekanligini anglatuvchi sifat yasaydi: *topag'on, bilag'on, chopag'on.*

-mas. Harakatning inkoriy belgisi bo'lgan sifat yasaydi: *yengilmas, o'tmas, qo'rqmas, ajralmas, qaytmas, buzilmas.*

-ch. faqat fe'ldan sifat yasaydi: *jirkanch, tinch, shoshilinch, tiqilinch.*

- qoq\ -g'oq: harakatni bajarishga moyilligi kuchli ekanligini anglatuvchi sifat yasaydi: *qochqoq, yopishqoq, urushqoq, tirishqoq.*

- ildoq. Taqlid so'zlardan sifat yasaydi: *likildoq, shaqildoq.*

Kompozitsiya usuli. Turli turkumlarga oid so'z shakllarining tilda mavjud bo'lgan sintaktik qoliplar asosida qo'shilishi orqali bitta belgi ifodalashga xoslangan yasama sifatlardir. Bu usul ham hozirgi o'zbek tilidagi mahsuldor yasaliş usullaridan bo'lib, qismlarning sintaktik aloqasiga ko'ra quyidagicha guruhlarini tashkil qiladi:

- 1) aniqlovchi-aniqlanmish: *olachipor, ochsariq, to'q qizil, qiziqqon, ochko'z, kaltafahm;*
- 2) to'ldiruvchi-to'ldirilmish: *tinchliksevar, izquvar, muzyorar, ishbilarmon;*
- 3) hol-hollanmish: *ertapishar, tezoqar.*

Qo'shma sifatlarning tarkibidagi qismlarning tub yoki yasama ekanligi bilan ham o'zaro farqlanadi. Masalan: 1) ikkala qismi ham tub

soʻzlardan: *xom semiz, kamgap, nimjon, ommabop, izquvar*; 2) tub va yasama soʻzlardan tuziladi: *souqqon, tezoqar, erksevar, ishyoqmas*.

Bundan tashqari tilimizda qismlari qoʻshma sifatlardek zich bogʻlanib ketmagan *gapga usta, koʻzga yaqin, ogʻzi boʻsh, qoʻli ochiq, bodom qovoq, katta ogʻiz* kabi birikmali **murakkab sifatlar** ham mavjud.

Semantik usul. Boshqa turkumga mansub soʻzlarning maʼno oʻzgarishi natijasida sifatga koʻchish hollari ham uchraydi. Sifatga koʻchish, yaʼni **adyektivatsiya hodisasi** quyidagi soʻzlar asosida sodir boʻladi: a) otning sifatga koʻchishi orqali: *tilla bola, asal qiz, oltin davr, kumush qish*; b) feʼlning sifatdosh shakllarining sifatga koʻchishi orqali: *kelishgan yigit, turar joy, oqar suv, kelasi yil, oʻtgan zamon*; g) ravishning sifatga koʻchishi orqali: *oʻzbekcha kitob, oqilona maslahat, tez odam*. Bundan tashqari soʻzlarning maʼno oʻzgarishi natijasida sifatga koʻchish hollari juft va takror qoʻllanishi asosida ham yuz beradi: *oldi-qochdi gap, tolim-tolim yoki tol-tol soch, yoʻl-yoʻl koʻylak*.

Feʼllarning yasalishi

Feʼllar, asosan, affiksatsiya va kompozitsiya usuli bilan yasaladi.

Affiksatsiya usuli. Bu usul bilan feʼl boʻlmagan soʻzlarga maxsus yasovchi qoʻshimchalar qoʻshib feʼllar yasaladi. Feʼl yasovchi affikslar cheklangan boʻlishiga qaramay, ular vositasida yasalgan feʼllar anchagina miqdorni tashkil etadi:

-la. Bu affiks quyidagi soʻzlardan feʼl yasaydi: 1) otdan: *qatiqla, gulla, metr-la*; 2) sifatdan: *oqla, yaxshila, tozala*; 3) olmoshlardan: *senla, sizla*; 4) ravishdan: *tezla, sekinla*; 5) taqlid soʻzdan: *taqqilla, gursilla*; 6) undovlardan: *ohla, dodla*.

-a. Ot, sifat va taqlid soʻzlardan: *sana, osha, ata (ot+a), yasha (yosh+a), qiyna, shildira, yaltira*.

-y\ -ay. Ot, sifat va ravishdan: *kuchay, qoray, toray, sargʻay, pasay, susay, koʻpay, ozay*.

-r\ -ar. Faqat sifatlardan feʼl yasaydi: *qizar, oqar, koʻkar, eskir*.

-ik\ -iq. Baʼzi ot, sifat, son, ravish va undov soʻzlardangina feʼl yasaydi: *yoʻliq, zoʻriq, birik, hayiq*.

-ir\ur. Ot va undov soʻzlardan: *gapir, tupur.*

-sira. Ot va olmoshlardan yasaydi: *suv-sira, qonsira, sensira, sizsira.*

-i. Ot va sifatdan feʼllar yasaydi: *changi, boyi, tinchi.*

-illa. Taqlid soʻzlardan: *taqilla, shigʻilla, miltilla.*

-lan. Ot, sifat va ikki sonidan yasaydi: *ovqatlan, jonlan, sergaklan, shodlan, ikkilan.*

-lash. ot, sifat va bir sonidan: *gaplash, birlash, qiyinlash, doʻstlash.*

-t\it. Sifatdan kamsonli feʼl yasaydi: *toʻlat, berkit.*

Shuningdek, feʼl yasovchi - **qir** undov soʻzlardan: *hayqir*, - **sa,- ka** baʼzi otlardan: *suvsa, iska* feʼl yasaydi. Biroq feʼl yasovchi qoʻshimchalar bilan feʼldan feʼl yasalmaydi.

Kompozitsiya usuli. Qoʻshma feʼllar komponentlarining qaysi turkumga oidligiga koʻra ikki asosiy turga boʻlinadi: 1) ot + feʼl shaklidagi qoʻshma feʼllar; 2) feʼl + feʼl shaklidagi qoʻshma feʼllar.

Birinchi tipdagi feʼllarning asosiy qismlaridan biri sifatida *qilmoq, aylamoq, etmoq, boʻlmoq* soʻzlari ishtirok etadi: *bayon qilmoq, kashf etmoq, kasal boʻlmoq* kabilar. Ular koʻpincha feʼl yasovchi affikslar bilan yasalgan feʼllarga maʼnodosh boʻladi: *kasal boʻlmoq-kasallanmoq, hozir boʻlmoq-hozirlanmoq* kabi. Feʼl boʻlmagan soʻzning *qilmoq, erimoq, aylamoq, boʻlmoq* fellaridan biri bilan birikishidan hamma vaqt ham qoʻshma feʼllar hosil boʻlvermaydi. Masalan, *oʻqituvchi edi, oʻqituvchi boʻldi* shaklidagi birikuv tarkibidagi feʼllar ot kesimga qoʻshiladigan **bogʻlamalardir.**

Oʻzbek tilida ikki feʼlning birikuvidan hosil boʻlgan qoʻshma feʼllar uncha koʻp emas. Masalan, *olib kelmoq, sotib olmoq, terib bormoq* kabi qoʻshma feʼllar shular jumlasidandir. Bu qoʻshma feʼllarni *koʻrib qolmoq, oʻqib chiqmoq, ishlay boshlamoq* singari ikkinchi qismi mustaqil maʼnoga ega boʻlmagan **koʻmakchi feʼlli birikmalardan** farqlash lozim.

Ravishlarning yasalishi

Affiksatsiya usuli. Bu usulga ko'ra, ot, sifat, son, olmosh va fe'lning sifatlash, harakat nomi shakllariga maxsus ravish yasovchi qo'shimchalar qo'shish bilan ravishlar yasaladi. Ravishlar, asosan, quyidagi yasovchi qo'shimchalar vositasida yasaladi:

-cha: ot, sifat, olmosh, sifatlash va ravishlardan ravish yasaydi: *inglizcha, vaqtincha, yaxshilikcha, yangicha, senchacha, shuncha, istagancha, yugurgancha, hozircha, butunicha, ko'pincha, keyincha*. Ravish yasovchi **-cha** affiksi to'g'ridan-to'g'ri o'zak-negizga qo'shib kela olganidek, ba'zi so'z o'zgartuvchi va shakl yasovchilardan keyin qo'shilishi ham mumkin: *ista+gan+cha, butun+i+cha, o'z+i+cha, biz+ning+cha*.

-larcha affiksi yordamida yasalgan ravishlar ma'no tomonidan **-cha** affiksi bilan yasalgan ravishlardan deyarli farq qilmaydi. Biroq **-larcha** asosan, ot va sifatlardan ravish yasaydi: *o'rtoqlarcha, bolalarcha, yaxshiylarcha, aybdorlarcha, yovuzlarcha*. Bu affiks sifatga qo'shilgan-da belgi bildiruvchi so'z otga xos ma'noga ega bo'ladi: *telbalarcha, mardlarcha*.

-chasiga, ma'no jihatdan **-cha, -larcha** affikslariga nisbatan harakat belgisining to'liq o'xshashligini bildiradi va ot hamda ba'zi sifatlardan ravish yasaydi: *dehqonchasiga, qishloqchasiga, samarqandchasiga, ochiqchasiga, mardchasiga*.

-iga\ -siga: ot, sifat, olmosh, ravish va ravishdashlardan ravish yasaydi: *qatorasiga, uzunasiga, tikkasiga, ko'tarasiga, ko'ndalangiga, shunaqasiga*.

-lab: ot, sifat, son kabi turkum so'zlardan ravish yasaydi: *oylab, bo'g'inlab, yaxshilab, ko'plab, bittalab, botmonlab*.

-ona: ba'zi bir ot, sifatlarga qo'shib ravish yasaydi: *fidokorona, ojizona, mardona, xolisona, faqirona*.

-an: otlardan ravish yasaydi: *majburan, qisman, tamoman, tasodifan*.

-siz, be: ot va fe'lning harakat nomi shakllaridan ravish yasaydi: *to'xtovsiz, beto'xtov, ruxsatsiz, beruxsat, tinimsiz, betinim*. Bu affikslar

bevaqt, begumon kabi o‘zaklar asosida yasalganda ma’nodoshlikka ega bo‘lmaydi.

Bulardan tashqari, **-n \- in:** *ertan, kechin*; **- incha:** *ko‘pincha*; **- ligicha:** *tirikligicha, butunligicha*; **-lay \- layin:** *butunlay, tiriklayin*; **- day (dek)** *qushday (uchmoq) toshday (irg‘itmoq)* kabi yasovchi affikslar bilan ham ravishlar yasaladi.

Kompozitsiya usuli. Bu usul bilan turli turkumga mansub so‘zlarning qo‘shilishi yoki juftlanishi, takrorlanishi orqali ravishlar yasaladi. Qo‘shma ravishlarning yasaliishida quyidagi so‘zlar faol ishtirok etadi: 1) *u, bu, shu, o‘sha* kabi ko‘rsatish olmoshlaridan so‘ng o‘rin-payt, chiqish kelishigidagi *yer, yoq, ora, o‘rta* so‘zlarini keltirish orqali: *u yerga, shu yerdan, o‘sha yoqdan, bu orada, shu o‘rtada* kabi; 2) *bir* so‘zining bosh yoki o‘rin-payt, chiqish, jo‘nalish kelishigidagi so‘zlar bilan qo‘llanishi orqali: *bir oz, bir talay, bir vaqt, bir yo‘la, bir onda, bir zumga, bir boshdan, bir chekkadan, bir talay* kabi; 3) *har* belgilash olmoshiga bosh va o‘rin-payt, jo‘nalish kelishigidagi so‘zlarni qo‘shish orqali: *har yoqqa, har yerda, har tomon, har onda, har lahzada, har qayerda, har safar* kabi.

Turli turkumlarga mansub so‘zlarning juft va takror holda qo‘llanishi asosida ham ravishlar yasaladi. Bunda quyidagi turkum so‘zlarining juft va takror holda qo‘llanishi kuzatiladi: 1) ot+ot: *qator-qator, yildan-yilga, tun-kun, navbatma-navbat, qadam-baqadam*; 2) sifat+sifat: *eson-omon, pishiq-pishiq, ochiqdan-ochiq, uzindan-uzoq, zo‘r-bazo‘r*; 3) fe‘l+fe‘l: *uzil-kesil, ag‘dar-to‘ntar, olmoq-solmoq, bilinar-bilinmas, qo‘yarda-qo‘ymay, turib-turib, ozib-yozib, qayta-qayta*; 4) ravish+ravish: *nari-beri, oldinma-keyin, birin-ketin, unda-bunda, hali-beri*; 5) olmosh+olmosh: *o‘zidan-o‘zi, o‘z-o‘zidan, o‘z-o‘zicha*; 6) aralash holda: *ochiq-oydin, to‘la-to‘kis, vaqt-bevaqt, chor-nochor*; 7) yordamchi so‘zlar ishtirokida: *apil-tapil, taqa-taq, shartta-shartta*.

Semantik usul. Tilimizda ba’zi turkumiga mansub so‘zlar jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi qo‘shimchalarini olgan holda yoki hech qanday vositasiz ravishga ko‘chishi mumkin. Xususan, kelishik affikslari vositasida quyidagi turkumga mansub so‘zlar ravishga ko‘chadi: 1) otlar jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi

qo‘shimchalarini olgan holda: *oraga, orada, oradan, tubdan, tongdan, tongda, orqadan, orqaga, chetdan, chetga, chetda*; 2) sifatlar jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi qo‘shimchalarini olgan holda: *uzoqqa, uzoqdan, uzoqda, yaqinda, yaqindan, yaqinga, chindan, pastdan, quyiga, quyida, yolg‘ondan*; 3) ko‘rsatish olmoshlari o‘rin-payt, chiqish kelishigi qo‘shimchalarini olgan holda ravishga ko‘chadi: *unda- bunda, o‘shanda, shundan, bundan*; 4) bo‘lishsiz shaklidagi schifatdoshlar chiqish kelishigi qo‘shimchasini olgan holda: *shoshmasdan, indamasdan, charchamasdan, yiqilmasdan*; 5) bir soni jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigi qo‘shimchalarini olgan holda: *birdan, birga, birda*. Bundan tashqari, *erta, indin, kecha, burun* kabi otlar; *yaqqol, tugal, bafurja, uzluksiz, to‘xtovsiz* kabi sifatlar; *osha, o‘ta, qo‘sha, qayta* kabi ravishdoshlar; *shartta, tappa, chippa* kabi taqlid so‘zlar hech qanday vositasiz tug‘ridan-to‘g‘ri ravishga ko‘chib yangi ma’noga ega bo‘ladi.

GRAMMATIKA

Grammatika ikki qismga — morfologiya va sintaksisga bo‘linadi. Morfologiya ham, sintaksis ham o‘z tekshirish obyektiga ega bo‘lib, ular bir-biri bilan uzviy boglangan.

Grammatika so‘zlarning o‘zgarishi va gapda so‘zlarning birikuvi haqidagi qoidalar yig‘indisidir. Grammatikaning asosini so‘z turkumlari va gap haqidagi ta’limot tashkil qiladi.

Grammatika so‘zlarning qo‘shimchalar vositasi bilan o‘zgarishini, so‘zlarning o‘zaro bog‘lanib gap bo‘lib kelishini, gapni to‘g‘ri, savodli tuzish qoidalarini ham o‘rgatadi.

Lug‘at tarkibidagi so‘zlar o‘z holicha fikr mazmunini ifodalamaydi. Chunki so‘zlar fikr emas, faqat ma’no (tushuncha) bildiradi. So‘zlar, iboralar grammatika qonun-qoidalari asosida tegishli qo‘shimchalar yoki yordamchi vositalar bilan o‘zaro ma’lum tartibda birikib kelganda fikr ifodalovchi gaplar shakllanadi: Yosh avlodni insoniy fazilatlar ruhida tarbiyalashda oilaning ham, maktabning ham o‘rni kattadir.

Agar biz yuqorida keltirilgan gapdagi soʻzlarni lugʻatdagi holatida, yaʼni grammatik jihatdan uyushmagan tarzda keltirsak (**yosh, avlod, insoniy, fazilat, ruh, tarbiya, oila, maktab, oʻrin, katta** deb aytsak), biror fikr kelib chiqmaydi. Demak, soʻzlar vositasi bilan fikrni maqsadga muvofiq ifoda etishda, mazmunli nutqni vujudga keltirishda grammatika va grammatik shakllarning ahamiyati gʻoyat muhimdir

Morfologiya- yunoncha «shakl», «soʻz» va «taʼlimot» degan maʼnoni anglatuvchi termin boʻlib, u grammatikaning (grammatika - yunoncha «yozuv sanʼati» demakdir) muhim tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Morfologiya soʻz turkumlari, ularning grammatik maʼnolari, kategoriyalari hamda soʻz shakllari tizimi haqidagi taʼlimotdir. Demak, morfologiyada soʻz grammatik birlik sifatida oʻrganiladi. Tildagi har qanday grammatik birlik esa grammatik maʼno va shakl kasb etadi.

Soʻzning grammatik maʼnosi

Maʼlumki, soʻz lugʻaviy maʼnodan tashqari grammatik maʼnoga ham ega boʻladi. Soʻzning u yoki bu turkumga mansubligini koʻrsatib, uning maʼlum bir grammatik shaklga egaligini ifodalaydigan maʼno grammatik maʼno deyiladi. Masalan, *daraxt, suv, tosh, uy* soʻzlarining har biri uchun taalluqli boʻlgan lugʻaviy maʼnodan tashqari, ular uchun umumiy boʻlgan grammatik maʼno, yaʼni ularning ot turkumiga mansubligidir, bosh kelishik va birlik shakldaligi kabilar mazkur soʻzlarning xususiy grammatik maʼnosini tashkil qiladi.

Soʻzning grammatik shakli

Soʻzning nutq jarayonida muayyan grammatik maʼno ifodalovchi tarkibi uning grammatik shaklini tashkil etadi. Masalan, *gullar* soʻzida undan anglashilgan lugʻaviy maʼnodan tashqari mazkur narsaning koʻpligi ham anglashiladi. Koʻplik maʼnosi soʻzning lugʻaviy maʼnosiga qoʻshiluvchi grammatik maʼno boʻlib, bu maʼno **-lar** lugʻaviy shakl qoʻshimchasi orqali ifodalangan. Soʻzning grammatik shakli nol koʻrsatkichli hamda birdan ortiq shakl yasovchi qoʻshimchalar ishtirokida ifodalanishi mumkin. Masalan, *kitob* soʻzi birlik, bosh

kelishik shaklida; *kitoblarimizning* soʻzi esa koʻplik, I shaxs egalik va qaratqich kelishigi shakllaridadir.

Oʻzbek tilida otning bosh kelishik va birlik shakli (*kitob*), feʼlning boʻlishli shakli (*oʻqi*) hamda uchinchi shaxs, oʻtgan zamonning **-di** qoʻshimchasi orqali tuslanuvchi shakli (*bordi*), baʼzan buyruq-istak maylining ikkinchi shaxsi (*tur, oʻtir*) nol koʻrsatkichli shakldir.

Soʻz shakli bevosita grammatik maʼno ifodalovchi shakl yasovchi vositalar bilan bogʻliq boʻlib, mazkur vositalarning ishtirokiga koʻra soʻzning grammatik shakllarini yuzaga keltiruvchi quyidagi usullar farqlanadi: 1) **sintetik usul** maxsus grammatik shakl hosil qiluvchi qoʻshimchalar vositasida yuzaga keluvchi soʻz shakllarini oʻzida umumlashtiradi. Oʻzbek tilida sintetik usul orqali oʻzak yoki negiz+nol \ oʻzak yoki negiz + sintaktik shakl yasovchi\ oʻzak yoki negiz + lugʻaviy shakl yasovchi\ oʻzak yoki negiz + lugʻaviy shakl yasovchi+ sintaktik shakl yasovchi kabi sodda va murakkab qoliplar asosida soʻz shakllari hosil qilinadi. Masalan: *kitob+0, oʻqi+0, ishla+di+k, bogʻbon+lar+dan, oʻqi+yap+man, uy+cha, katta+roq, tez+gina*. Soʻz shakli hosil qilishda ishtirok etuvchi asos (oʻzak) qoʻshma, juft soʻz boʻlishi mumkin: *Oʻzbekiston Vazirlar Mahkama+si+ga, Kattaqoʻrgʻon+dan, ota-ona+lar+dan* ; 2) **analitik usul** mustaqil va yordamchi soʻzlarni oʻzaro biriktirish, juftlash, takrorlash orqali bir xil grammatik maʼno hosil qiluvchi soʻz shakllarini oʻzida umumlashtiradi. Bunda yordamchi soʻz birikadigan mustaqil soʻzning oʻzi ham biror grammatik shaklga ega boʻladi va ular birgalikda yaxlit bir soʻz shaklini hosil qiladi: *doʻst+im uchun, uka+m bilan, yoz+ib koʻr, bil+ib ol, ayt+a boshla, gapir+a ket, oʻq+ib tashla*. Shuningdek, *ota-ona, eson-omon* kabi juft soʻzlar, *ombor-ombor, yura-yura* kabi takroriy soʻzlar ham umumlashtirish, koʻplik, takror kabi yaxlit grammatik maʼnoga egaligi bilan ularning har biri alohida soʻz shaklini tashkil etadi. Soʻzning grammatik shakliga xos bu kabi qismlar birligidan uning **morfologik tarkibi** vujudga keladi. Masalan, yuqorida keltirilgan *ishladik* soʻzining morfologik tarkibi *asos + zamon shakli yasovchi qoʻshimcha + tuslovchi qoʻshimchalardan* iborat: *ishla+di+k*.

Soʻzning morfologik tarkibini shakllantirishda asos boʻluvchi qism tub asosli yoki yasama asosli(negiz) boʻlishi mumkin: *bogʻ+lar+dan* - tub asosli, *bogʻbon+lar+dan* – yasama asosli.

Grammatik kategoriya

Grammatik maʼno va ularning ifodasi boʻlgan vositalar birligi grammatik kategoriya deyiladi. Muayyan grammatik kategoriya oʻzaro uzviy munosabatda boʻlgan ikki yoki undan ortiq grammatik maʼno va uni ifodalovchi grammatik shakllar (affikslar) tizimidan iborat boʻladi. Masalan, otlardagi kelishik kategoriyasi oltita kelishik maʼnosi va bu maʼnoni ifodalovchi affikslar tizimini, feʼllardagi shaxs-son kategoriyasi esa birlik va koʻplikdagi uchta grammatik shaxs maʼnosi va ularning ifodasi boʻlgan affikslar tizimini oʻzida birlashtirgan holda butunlik tashkil qiladi. Shuningdek, otlardagi son, egalik kategoriyasi, fellardagi zamon, nisbat, mayl, boʻlishli - boʻlishsizlik kategoriyalari ham ikki va undan ortiq umumiy va xususiylikka ega boʻlgan grammatik maʼno anglatuvchi shakl yasovchi affikslarlar tizimidan iborat.

Shuni ham qayd etish lozimki, baʼzi shakl yasovchi affikslar soʻzning lugʻaviy maʼno anglatuvchi qismiga qoʻshilib, ularni grammatik maʼno va vazifaga xoslangan shakllarini yuzaga keltiradi. Lekin bu grammatik maʼno va vazifalarni vujudga keltiruvchi shakl yasovchi affikslar oʻzining muayyan xususiy belgilarigagina egaligi tufayli boshqa shakl yasovchi affikslar bilan bir umumiy grammatik kategoriya hosil qila olmaydi. Shu bois soʻzning lugʻaviy maʼno ifodalovchi qismiga qoʻshilib, ularni turli grammatik vazifalarga xoslovchi bunday shakl yasovchilar tilning nokategorial shakllarini tashkil etadi. Masalan, otlardagi kichraytirish, erkalash shakllari, feʼlning vazifadosh shakllari asosida ifodalangan grammatik maʼnolar faqat xususiy belgiga egaligi tufayli muayyan butunlik hosil qila olmaydigan **nokategorial shakllarga** mansubdir. Shunday qilib, til tizimidagi soʻzlarning grammatik maʼno ifodalovchi qismini tashkil etuvchi shakl yasovchi affikslar oʻzining xususiy va umumiy belgilariga koʻra ikki guruhga boʻlinadi: 1) kategorial shakl yasovchilar; 2) nokategorial shakl yasovchilar.

Soʻzlarning leksik va grammatik maʼno hamda vazifasini shakillantiruvchi qoʻshimchalarning bu kabi umumiy va xususiy belgilari affiksial morfemalarni tasniflashda oʻziga xos ahamiyat kasb etadi. Xususan, a) oʻzining xususiy va umumiy grammatik maʼnolariga koʻra muayyan kategoriyaga birlashuvchi shakl yasovchi affikslar soʻzlarning sintaktik munosabatini taʼminlashga xizmat qiladi. Masalan, otlardagi egalik, kelishik qoʻshimchalari, feʼllardagi shaxs-son qoʻshimchalari. Bunday kategorial shakl yasovchilar **sintaktik shakl yasovchilar** sifatida farqlanadi; b) oʻzining kategorial va nokategorial belgilari tufayli soʻzning lugʻaviy maʼnosiga taʼsir etish bilan bir qatorda ularning sintaktik munosabatga kirishuvida ixtiro etadigan shakl yasovchilar **lugʻaviy-sintaktik shakl yasovchilar** sifatida farqlanadi. Masalan, feʼllardagi sifat-dosh, ravish-dosh, harakat nomiga xos affikslar shular jumlasidandir; v) soʻzning lugʻaviy maʼno tarkibiga qoʻshimcha maʼno oʻrttirish uchun xizmat qiladigan shakl yasovchilar **lugʻaviy shakl yasovchilar** sifatida ajratiladi. Masalan, otlardagi son, sifatlardagi daraja, sonning maʼno turlarini hosil qiluvchi affikslar, feʼllardagi nisbat, boʻlishli-boʻlishsizlik shakllari shular jumlasidandir.

Affiksial morfemalarning soʻz yasashda ishtirok etuvchi turi oʻzi qoʻshiladigan (oʻzak) asosning bevosita lugʻaviy maʼnosiga daxldorligi bilan shakl yasashda ishtirok etadigan qoʻshimchalardan tubdan farqlanadi. Shu bois soʻz yasovchi affikslar soʻz shaklini oʻrganuvchi morfologiyada emas, balki soʻz yasash bahsida tahlil qilinadi.

Soʻz turkumlari tasnifi

Soʻzlarning lugʻaviy va grammatik maʼno jihatdan oʻxshashligiga koʻra ayrim leksik - grammatik guruhlariga ajratilish soʻz turkumlari deyiladi. Soʻzlarni turkumlarga ajratishda ularning grammatik maʼnolari bilan bir qatorda, lugʻaviy maʼnosi ham asosiy belgilardan hisoblanadi. Ham grammatik, ham leksik maʼnolarga ega boʻlib, gapda mustaqil sintaktik boʻlak sifatida ishtirok etadigan soʻzlar **mustaqil soʻzlar** deyiladi. Mustaqil soʻzlarga: ot, sifat, son, olmosh, feʼl, ravish kiradi.

Shuni ham ta'kidlash joizki, tilimizdagi ba'zi mustaqil so'zlar ham nutq jarayonida o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosini yo'qotib, grammatik ma'no ifodalashga xoslangan holda, yordamchi so'z vazifasiga o'tishi mumkin. Masalan: *ko'rib qolmoq, bilib olmoq, xafta ichi* kabi birikmalardagi *qol, ol, ich* so'zlari o'zining mustaqil lug'aviy ma'nosni yo'qotgan holda yordamchi so'z sifatida qo'llangan.

Mustaqil leksik ma'noga ega bo'lmaydigan, gap bo'lagi vazifasini bajara olmaydigan, biroq so'z va gaplarni o'zaro bog'lash yoki ularga qo'shimcha ma'no nozikligi kiritish (yuklash) uchun xizmat qiladigan so'zlar **yordamchi so'zlar** deyiladi. Yordamchi so'zlar umumiy vazifalarga ko'ra uch turli bo'ladi:

1) ko'makchi; 2) bog'lovchi; 3) yuklama.

Undov, taqlid va modal so'zlar esa, yordamchi so'zlarning alohida guruhini tashkil etadi. Chunki undov va taqlid so'zlar gap bo'lagi sifatida ham, mustaqil so'z-gap sifatida ham qo'llanadi. Ayni paytda mustaqil so'zlarning yasalishida ham ishtirok eta oladi. Biroq bu so'zlar harakat va hodisaning atamasi bo'la olmasligi, ya'ni lug'aviy ma'no ifoda eta olmasligi bilan yordamchi so'zlarga o'xshashdir. Shuning uchun ham undov, taqlid, modal so'zlarning har biri o'ziga xos xususiyatlari bilan alohida - alohida turkumni tashkil etadi.

Ko'rinadiki, so'zlarni turkumlarga ajratishda, birinchidan, lug'aviy ma'no, ikkinchidan, morfologik shakl, uchinchidan, biror sintaktik vazifa bajarish xususiyati, to'rtinchidan, qo'llanish qurshovi (distributsiyasi) e'tiboridan kelib chiqiladi. Shunga ko'ra so'zlarning hozirgi o'zbek tilidagi turkumlari: 1) ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish kabi mustaqil so'zlar; 2) ko'makchi, bog'lovchi, yuklama kabi yordamchi so'zlar; 3) modal so'zlar, taqlid so'zlar, undov so'zlar kabi alohida yordamchi so'zlar guruhidan iborat.

OT SO'Z TURKUMI

Narsa-buyum, shaxslarning nomi, atamasi bo'lgan so'zlar turkumi ot deyiladi. Otlar kim? nima? qayer? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi.

Otlar egalik, kelishik kabi gapda soʻzlarni sintaktik munosabatiga, turli maʼno va vazifa uchun qoʻllanuvchi vazifadosh shakllarga hamda oʻziga xos soʻz yasash tizimiga egaligi bilan ajralib turadi.

Otlarning muhim belgilaridan biri ularning sifat, son, olmosh, feʼl va ravish distributsiyasida kelishi, yaʼni ular bilan birika olishidir: *katta hovli, ikkinchi bosqich, barcha inson, maʼruza oʻqimoq, koʻp kitob.*

Ot gapning barcha gap boʻlagi vazifasida qoʻllanishi mumkin. Otning bu kabi sintaktik vazifasi uning qanday grammatik shakldaligi bilan bogʻliq boʻladi. Masalan, otning bosh shakli, yaʼni bosh kelishik, koʻplik yoki birlik hamda egalik shakli gapda ega, kesim kabi vazifada keladi: ***Oʻzbekiston*** – *mustaqil davlat. Millatim - oʻzbek. Oʻzbekistonim - onajonim.*

Mustaqil soʻzlar ot turkumiga munosabati nuqtai nazardan ikki guruhni tashkil etadi: 1) ot tipidagi soʻzlar. Bu guruhga otlar kabi kim? nima? soʻrogʻiga javob boʻlib, otga xos grammatik shakllarda bevosita qoʻllana oladigan olmoshlar (*men, sen, biz, har kim, nimadir*), jamlovchi sonning –ov, -ovlon affiksli turi (*ikkov, ikkovlon*), feʼlning harakat nomi shakli (*oʻqish, yozuv*) kiradi; 2) otlashuvchi soʻzlar. Bu guruhga grammatik son, egalik, kelishik shakllaridan birida qoʻllanilib, muayyan matn doirasidagina ot vazifasida ishlatilishi mumkin boʻlgan sifat, son va ular oʻrnida qoʻllanadigan olmoshlar (*qanday, qancha, nechta*), baʼzi bir ravishlar, feʼlning sifatdosha shakli kiradi.

Otning maʼno guruhlari

Otlar maʼno jihatdan quyidagi guruhlarga boʻlinadi:

1. Atoqli otlar. Bir turdagi narsa yoki hodisalarning birini ajratib koʻrsatish uchun xizmat qiladigan otlar atoqli otlar deyiladi. Atoqli otlar shaxs ismlari, havonlarning atoqli nomlari, tashkilot va geografik joy nomlari, koinot jismlari nomlari, suv havzalari, tashkilot nomlari kabi guruhlar doirasida uchraydi: *Alisher, Ulugʻbek, Zarafshon, Toshkent, Samarqand, Mars* kabi. Bunday atoqli otlar oʻzaro tub va yasamaligi hamda tuzilishiga koʻra farqlanishi mumkin. Masalan, *Lola, Goʻzal, Amir, Gavhar, Orol* kabi otlar sodda tub, *Doʻstlik, Paxtakor*

kabi atoqli otlar sodda yasama, *Ulug'bek, Alisher, Nurato, Nurobod, Qo'shrabot, Uchquduq* kabi atoqli otlar qo'shma otlardir. Atoqli otlarning asosiy qismini turdosh otlar tashkil qiladi. Biroq ular boshqa so'z turkumlari asosida ham yuzaga keladi. Masalan: *Asal, Quvonch, Anor* kabilar turdosh otdan, *O'lmas, Sotiboldi, Turdi, Tursun* kabilar esa fe'ldan, *Aziz, Botir, Shirin, Vali* kabilar sifatdan, *To'qsonboy, Oltibek* kabilar esa sonidan, *Bulturbek, Avvalboy* kabilar esa ravishdan hosil bo'lgan atoqli otlardir.

Turli turkumga mansub bo'lgan so'zlarning atoqli ot sifatida qo'llanishi natijasida ular o'zining xususiy nominativ mohiyatidan chekingan holda, umumiy semantik ma'no tashuvchi lug'aviy birlikka aylanib qoladi. Masalan, *Uchquduq* mazkur joydagi uchta quduqni emas, balki umuman shahar tushunchasini anglatuvchi onomastik birlikdir.

2. Turdosh otlar bir jinsdagi otlarning umumiy nomini bildiruvchi otlardir. Masalan, *inson, daryo, shahar, kitob, daftar*. Turdosh otlar quyidagi ma'no guruhlariga mansubligi bilan o'zaro farqlanadi:

3. Aniq otlar bevosita narsa-buyum va shaxs, jonzot anglatadigan otlardir. Aniq otlar bevosita sanash va ko'rish mumkin bo'lgan otlar hisoblanadi. Masalan: *kitob, talaba, daraxt, qush*.

4. Mavhum otlar his qilish, sezish mumkin bo'lgan otlardir. Ular ham ko'plik affikslari bilan qo'llanmaydigan otlar bo'lib, ularga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda turlicha ma'no bo'yog'i yuzaga keladi. Masalan: *sevgi, sezgi, qayg'u, alam, qadr, oriyat*.

5. Jamlovchi va yakka otlar. Bir turdagi narsaning o'zini ifodalaydigan otlar yakka otlar hisoblanadi: *kitob, gul, daraxt* kabi. Birlik shaklida bo'lib, bir xil turdagi narsaning to'dasi, jamini ifodalaydigan otlar jamlovchi otlardir: *xalq, armiya, ko'pchilik, poda, jamoa, o'rmon kabilar*.

6. Sanaladigan otlar, sanalmaydigan otlar. Sanaladigan otlar, asosan, aniq otlardan tashkil topadi: *daraxt, kitob, qalam*. Sanalmaydigan otlar modda otlari, og'irlik, suyug'lik o'lchamiga xos

otlar va atoqli otlardan tashkil topadi: *tuproq, qum, havo, shakar, tuz, yog‘, guruch*, kabilar.

7. Bundan tashqari, tabiatan yakka bo‘ladigan va juft holda uchraydigan otlar ham mavjud bo‘lib, ular ham otning alohida ma’no turini tashkil qiladi. Masalan: *yurak, quyosh, oy, ko‘z, qosh, oyoq* kabilar shular jumlasidandir.

Shuningdek, otlar kim? so‘rog‘i asosida shaxs hamda nima? so‘rog‘i asosida narsa otlariga ham ajratiladi. Otlarning bunday tasniflanishi o‘zbek tilining, shu jumladan, boshqa turkiy tillarning o‘ziga xos xususiyatini belgilaydi. Ayni paytda bu tasnif ularning turli grammatik jarayonda ishtirokida ham o‘z aksini topadi. Xususan, shaxs otlari to‘liq tuslovchi affikslarni qabul qilgan holda qo‘llana oladi: *o‘quvchiman, o‘quvchisan, o‘quvchimiz, o‘quvchisiz*. Biroq, narsa otlari (majoziy ma’nosini e’tiborga olmaganida) faqat uchinchi shaxs ma’nosidagina ishlatilishi mumkin.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, atoqli va turdosh otlar o‘zaro ma’no jihatdangina emas, balki ba’zi grammatik xususiyatlariga ko‘ra ham farqlanadi. Masalan, atoqli otlar faqat birlikda qo‘llanadi. Ko‘plikda qo‘llanganda, ular grammatik ko‘plik emas, boshqa ma’no bo‘yoqlarga ega bo‘ladi. Shuningdek, atoqli otlar turdosh otlarga va aksincha, turdosh otlar atoqli otlarga o‘tib turadi. Masalan: *Lola*-atoqli ot, ayni paytda, *lola*-tog‘da o‘sadigan gul ma’nosida turdosh otdir. *dizel, amper, rentgen* kabi otlar esa atoqli ot asosida shakllangan turdosh otlardir. Atoqli otlarning turdosh otga aylanishida *–lik* qo‘shimchasidan ham foydalaniladi: *kattaqo‘rg‘onlik, toshkentlik, andijonlik* kabi.

Otning grammatik kategoriyalari

Ot turkumi uch xil grammatik kategoriyaga ega:

- 1) son kategoriyasi;
- 2) egalik kategoriyasi;
- 3) kelishik kategoriyasi.

Otlar nutqda doimo grammatik son va kelishik kategoriyasida bo‘ladi. Masalan, *kitob* - birlik sonda va bosh kelishikda.

Egalik kategoriyasi esa otning grammatik shakllanishida har doim ham ishlatilmaydi.

Son kategoriyasi

Otlarning birlik va ko'plik shakllari va shu shakllarni ifodalovchi vositalar son kategoriyasini tashkil etadi.

Birlikdagi otlar bir jinsdagi narsalarning bittasini anglatadi va ular grammatik son ko'rsatgichga ega bo'lmaydi. Masalan: *kitob, olma, qalam* kabi. Birlik sonidagi otlar egalik (kitobim, kitobimiz), kelishik (kitobdan, kitobning) kategoriyasiga xos qo'shimchalar bilan qo'llanganda ham o'z grammatik mohiyatini yo'qotmaydi, ya'ni birlik hisoblanaveradi.

Otlarning ko'plik shakli maxsus grammatik vosita - lar orqali ifodalanadi va bir turdagi narsaning noaniq miqdorini bildiradi. Grammatik ko'plik hosil qiluvchi -lar otlardagi lug'aviy shakl yasovchi affiks hisoblanadi. Grammatik son ma'nosini ifodalashning bu usuli **morfologik usul** deb yuritiladi. Masalan: *kitob - kitoblar, qalam - qalamlar*. Otlarning birlik va ko'plik shaklda ishlatilishi, asosan, sanaladigan va aniq turdosh otlarga xosdir. Biroq juft turdosh otlarning son kategoriyasi bilan qo'llanishida o'ziga xosliklar mavjud. Masalan, *kuch-qudrat, savlat-salobat, mehr-muhabbat, vaqt-soat* kabi otlar birlik shaklda ishlatiladigan otlardir. Juft turdosh otlarning *yigit-qiz, qiz-juvon, o'g'il-qiz* kabi turlari ko'plikda qo'llaniladigan otlardir. *Ko'rpa-to'shak, qand-qurs, fikr-mulohaza, ota-ona, oshiq-ma'shuq, oshna-og'ayni* kabi otlar esa grammatik sonning har ikki shaklida ishlatilishi mumkin.

O'zek tilida faqat birlikda ishlatiladigan otlar ham mavjud bo'lib, ularga mavhum otlar, donalab sanalmaydigan otlar, asli o'zi juft, yakka holda uchraydigan otlar, atoqli otlar, jamlovchi(*xalq, o'rmon*) va jamlik (*soch, kiprik*) otlari kiradi. Shuningdek, ma'lum soha, kasb-hunar otlari (*matematika, adabiyot, dehqonchilik, o'qituvchilik*) ham ko'plikda qo'llanmaydi. Bunday otlarga -lar affiksi qo'shilganda ko'plikdan boshqa ma'no ifodalanadi. Bu ma'no otlarga xos **modal ma'no** deb yuritiladi.

Grammatik son affiksi asosida ifodalanadigan modal ma'nolar quyidagilardan iborat:

1. Atoqli otlarga –lar qo'shilganda sulola, avlod, oila, guruh, jamlik ma'nosi ifodalanadi: *Temuriylar, Boburiylar sulolasi, Salimovlar, Akramovlar oilasi, Halimalar (kelishdi), Majnunu Farhodlarga arkon bo'lgan Sharq*. Atoqli otlarning bir turi bo'lgan geografik nomlarga qo'shilganda esa, shu joy anglatgan hududning barcha qismi anglashiladi: *Samarqandlarni aylanmoq, Toshkentlarni tomosha qilmoq kabi*.

2. Mavhum otlarga -lar affiksi qo'shilganda ma'no kuchaytiriladi: *uyqularim qochib ketdi, ko'ngillarim ozdi, xayollarim to'zg'idi* kabi. Xuddi shunday modal ma'no asli o'zi bitta yoki juft holda bo'ladigan otlarga hamda jamlik va yakkalik tushunchalarni ifodalovchi otlarga –lar qo'shilganda ham ifodalanadi: *ko'zlarim achishdi, qo'llari toldi, yuraklar orziqdi, sochlar to'zg'idi, kipriklar namlandi*.

3. Donalab sanalmaydigan otlarga -lar qo'shilganda tur, nav ma'nosi anglashiladi: *unlar (1,2-nav), yog'lar (paxta yog'i, sariyog', zig'ir yog'i), qumlar (qora, sariq)*.

4. Qarindoshlik, yaqinlik ko'rsatuvchi otlarga egalik qo'shimchasidan keyin -lar affiksi qo'shilganda hurmat ma'nosi ifodalanadi: *bobomlar, akamlar, amakimlar* kabi. Agar -lar affiksi egalik ko'rsatkichidan avval qo'shilsa bunday otlar ko'plik, shuningdek, boshqa modal ma'nolarga ega bo'lishi ham mumkin. Qiyoslang: *akamlar-akalarim, amakinglar-amakilaring, opamlar-opalarim*. Shuningdek, hurmat ma'nosida ishlatilgan otlar bilan qaratqich kelishigi vositasida birikkan ba'zi narsa-buyum otlariga egalik qo'shimchasidan avval –lar affiksi qo'shilganda ham hurmat ma'nosi anglashiladi: *Bobomlarning sovg'alari, akamlarning ko'ylaklari, amakimlarning uylari*.

5. Shaxs otlariga (shuningdek, olmoshlarga) –lar qo'shilganda, ba'zan piching, kesatiq ma'nosi ifodalanadi: *Tojixon o'zlaridan ibrat olsa, kamina kuyovlaridan ibrat olsam, turmushimiz yaxshi bo'lib ketsa, ajab emas. (A. Qahhor)*

Narsaning birdan ortiqlik tushunchasi morfologik usuldan tashqari quyidagi unsurlar bilan ham ifodalanishi mumkin: **1) leksik-semantik usul.** Grammatik jihatdan birlikda bo'lib, mazmunan ko'plik anglatuvchi jamlovchi otlar orqali: *xalq, armiya, to'da, poda*; **2) leksik-sintaktik usul.** Son va ot turkumiga oid so'zlarni biriktirish hamda takroriy otlar orqali: *o'nta kitob, uch o'rtoq, beshta daraxt, dasta - dasta gul, qop - qop un, ombor-ombor g'alla* kabilar. Narsaning birdan ortiqligini qayd etilgan vositalar yordamida ifodalash mumkin bo'lsa-da, otning morfologik ko'pligi birgina –lar affiksi orqali shakllanadi. Unga (oppozitiv) qarama-qarshi bo'lgan grammatik shakl esa birlik hisoblanadi.

Otdan boshqa so'zlarda son. Grammatik son kategoriyasi otdan boshqa so'z turkumlarga ham xos bo'lib, ular ham birlik va ko'plikda ishlatilishiga ko'ra o'zaro farqlanadi. Ayni paytda son kategoriyasi bilan qo'llanadigan so'zlar ot o'rnida ishlatilishi va otlashishi jihatidan ikki guruhni tashkil qiladi.

1. Bevosita ot o'rnida qo'llaniladigan ot tipli (bunday so'zlar ism guruhi deb nomlanib, ularga mustaqil so'zlardan ot, sifat, son, olmosh kabilar va fe'lning harakat nomi shakli kiritiladi) so'zlarning birlik va ko'plikda ishlatilishi quyidagicha o'ziga xos belgilarga ega. Xususan, ism guruhiga mansub *Men, hech kim, hech nima* va *o'z* olmoshlari har doim birlikda ishlatiladi. Fe'lning harakat nomi shakllari ham, asosan, birlikda ishlatiladigan so'zlardandir. Olmoshning boshqa turlari birlik va ko'plikda ishlatilishi mumkin: *Sen-senlar, u-ular, biz-bizlar, siz-sizlar, kim-kimlar, har nima-har nimalar* kabi. Bu olmoshlardan ba'zilariga –lar affiksi qo'shilganda ular turli ma'no nozikliklarga ega bo'ladi: *Sen* olmoshiga –lar qo'shilganda tinglovchi va boshqalarga murojaat yoki tinglovchini kamsitish, mensimaslik ma'nosi yuzaga keladi: *Senlarga gapirayapman!* O'zlik olmoshiga –lar qo'shilganda esa piching, kesatiq ma'nosi anglashiladi: *O'zlari qadam ranjida qilibdilar-da.*

2. Ism guruhiga mansub sifat, sifat o'rnida ishlatiladigan olmoshlar, ba'zi ravishlar va fe'lning sifatdosh shakli kabi so'zlarga –lar affiksi qo'shilganda otlashish asosida grammatik son tushunchasi yuzaga keladi: *yaxshilar, kattalar, kichiklar, o'shalar, shular, avvallari,*

ilgarilari, ko‘plar, o‘qiganlar, boradiganlar kabi. Miqdor sonlarga –lar qo‘shilganda taxmin-chama ma‘nosi hosil bo‘ladi: *Soat ikkilarda uchrashamiz.*

Ko‘plik affiksi fe’llarga qo‘shilganda birgalik nisbati hosil qiluvchi –sh\–ish affiksi bilan **sinonim bo‘ladi modal ma’no ham ifodalaydi**: *bordilar-borishdi, o‘qidilar-o‘qishdi.* Akamlar aytdilar (hurmat).

Egalik kategoriyasi

Muayyan narsaning uch shaxsdan biriga taalluqli ekanligini anglatuvchi umumiy ma’nolar va ularni ifodalovchi shakllar tizimi egalik kategoriyasi deyiladi. Tegishlilik, egalik ma’nosini ifodalash uchun xizmat qiladigan affikslarni esa egalik affikslari deymiz. Egalik affikslari grammatik shaxs ma‘nosi bilan birga son ma’nosini ham ifodalaydi. Masalan: *kitob+im, kitob+ing, kitob+i, kitob+imiz, kitob+ingiz, kitob+i* so‘zlaridagi –im,- ing,-i,-imiz,-ingiz,-i affikslari o‘zakdan anglashilgan narsaning 1,2,3-shaxsga, ya’ni **so‘zlovchi, tinglovchi va o‘zgaga** tegishli ekanini ifodalash bilan bir qatorda, mazkur narsaning bitta yoki bir necha shaxsga qarashlilikini ham bildiradi. Demak, egalik affiksidan anglashilgan birlik va ko‘plik tushunchasi narsaga emas, balki so‘zlovchi, tinglovchi, o‘zga kabi grammatik shaxslarga daxldor bo‘ladi.

Egalik affikslari unli va undosh bilan tugagan so‘z va so‘z shakllariga qo‘shilib kelishiga ko‘ra ikki xil variantga ega bo‘ladi:

Shaxslar	Bir shaxsga tegishli		Ko‘p shaxsga tegishli	
	Unlidan so‘ng	Undoshdan so‘ng	Unlidan so‘ng	Undoshdan so‘ng
1-shaxs (so‘zlovchi)	uka+m	kitob+im	ruchka+miz	kitob+im
2-shaxs (tinglovchi)	uka+ng	kitob+ing	ruchka+ngiz	kitob+ing
3-shaxs	uka+si	kitob+i	ruchka+si	kitob+i

(o'zga)				
---------	--	--	--	--

Egalik affikslari ot va otdan boshqa soʻzlar bilan qoʻllanganda quyidagi xususiyatlarga ega boʻladi:

1. Oʻzakka egalik qoʻshimchalari qoʻshish bilan tovush tushishi, orttirilishi yoki oʻzgarishi mumkin: *ogʻiz+im=ogʻzim*, *boʻyin+im=boʻynim*, *obroʻ-obroʻ+iy+im*, *parvo+iy+im*, *oʻrtoq+im-oʻrtogʻim*, *eshik+im-eshigim*. Baʼzi soʻzlarga egalik affiksi qoʻshaloq qoʻshiladi: *bun+i+si*, *qay+si+si*, *singl+i+si*

2. Egalik affiksining 1,2- shaxsi asosdan anglashilgan narsa va belgini faqat kishilarga nisbatlaydi. 3-shaxs orqali esa asosdan anglashilgan narsa va belgi kishilardan boshqa narsalarga ham nisbatlanadi: *Mening koʻylagim*, *sening koʻylaging*, *uning koʻylagi*, *dalaning havosi*, *qushlar ovozi kabi*.

3. Egalik qoʻshimchalari otdan boshqa soʻzlarga qoʻshilib keladi: *oʻqishing*, *hammang*, *qahramonim*, *qanaqasi*, *oʻqiganim*, *oqi*, *qorasi kabi*. *Barchasi*, *beshovi* kabi soʻzlar tarkibida ular betaraf xususiyatga ega boʻladi. Kishilik olmoshlari esa egalik qoʻshimchasini qabul qilmaydi.

4. Egalik qoʻshimchalari oʻzi qoʻshilgan soʻzning boshqa soʻz bilan bogʻlanishida ishlatiladi. Bu vaqtda egalik qoʻshimchasi qoʻshilgan soʻz qaratqich kelishigi bilan aloqaga kirishadi. Biroq, egalik affiksi oʻzi qoʻshilib kelgan soʻzning sintaktik vazifasini koʻrsatmaydi: *mening kitobim*, *sening kitobing* kabi. Agar qaratqich kelishigidagi soʻz koʻplikdagi kishilik olmoshi bilan ifodalansa, qaralmishda egalik affiksi qoʻllanmasligi ham mumkin: *bizning xonadon*, *bizning oila* kabi.

5. Egalik affiksini olgan ot yoki otlashgan soʻz baʼzan chiqish kelishigidagi soʻz bilan ham bogʻlanishi mumkin. Bunda egalik shaklidagi soʻz koʻpincha otlashgan soʻzlardan boʻladi: *tanishlardan bittasi*, *Mehmonlardan kattasi*.

6. Egalik affiksi bosh kelishikdagi soʻz bilan birikib, izohlovchi-izohlanmishli birikma hosil qilishi mumkin: *Zarafshon daryo+si, chet tillar institut+i, sut kombinat+ii*.

7. Odatda, ot va otdan boshqa soʻzlarga avval koʻplik affiksi, keyin egalik affiksi qoʻshiladi. Egalik affiksidan soʻng kelishik affiksi qoʻshilishi mumkin: *kitob+lar+im+dan, yaxshi+lar+i+ga*. Egalik affikslarini olgan qarindoshlik, yaqinlik maʼnosidagi otlar hurmat maʼnosini ifodalaganda esa, oʻzakka avval egalik keyin koʻplik affiksi qoʻshiladi: *dada+m+lar, uka+m+lar kabi*.

8. Egalik affikslari baʼzi soʻzlar tarkibida grammatik maʼnosini yoʻqotib, oʻzi qoʻshilgan soʻz bilan birga boshqa turkumga koʻchishi mumkin: *ertasi, kechasi (ravish) chamasi, yaxshisi (modal soʻz)*.

Egalik affikslarining omonimiyasi va sinonimiyasi. Egalik kategoriyasiga xos 1, 2-shaxs affikslari soʻz yasovchi va soʻz oʻzgartuvchi baʼzi qoʻshimchalar bilan shakldoshlik hosil qiladi: a) egalik va ot yasovchi qoʻshimchalar: *bola+m, olma+m || chida+m, toʻpla+m*; b) egalik va tuslovchilarning 1-shaxsi va ot yasochi qoʻshimchalar: *ota+m, aka+m || keldi+m, yozdi+m || toʻpla+m, bogʻla+m*; v) egalik va tuslovchilarning 2-shaxsi hamda ot yasovchi qoʻshimchalar: *ona+ng, kitob+ing || oʻqi+ng, yoz+ing || yiri+ng*; g) egalik affiksining 2-shaxs birligi va qaratqich kelishigining men, sen olmoshlariga qoʻshiladigan –ing shakli oʻzaro omonim boʻladi: *kitob+ing || men+ing, sen+ing*.

Egalik yoki –niki affiksi qoʻshilib kelgan soʻz ot kesim vazifasida ishlatilganda sinonimik munosabatda boʻlishi mumkin: *Bu- mening kitobim || bu kitob- meniki*. Biroq bunday holda egalik affikslari oʻzi qoʻshilib kelgan otning shaxs va sonini koʻrsata olish xususiyati bilan qarashlilik shaklidan farqlanadi.

Kelishik kategoriyasi

Otning boshqa soʻzlar bilan sintaktik munosabatini koʻrsatuvchi maʼnolar va shu maʼnoni ifadolovchi shakllar tizimi kelishik kategoriyasi deb aytiladi. Otning kelishik qoʻshimchasini olib oʻzgarishi **turlanish** deyiladi. Kelishik affikslari esa **turlovchi** affikslardir.

Turlovchilar affiksial morfemalarning soʻz oʻzgartuvchi (sintaktik shakl yasovchi) turiga mansubdir. Shu jihatdan qaralganda, kelishiklar oʻzak yoki negizning morfemik tarkibidagi grammatik jarayonning tugallovchi shakli hisoblanadi. Shu bois kelishik kategoriyasi oʻzi birikkan asosni nutqqa oʻtkazuvchi, uni nutqiy jarayonga xoslovchi til birligini taqozo etadi.

Kelishik kategoriyasi, asosan, ot turkumiga xos boʻlib, ular ot tipli soʻzlar, yaʼni olmosh, harakat nomi, jamlovchi sonning baʼzi koʻrinishlariga ham bevosita qoʻshila oladi: *Menga, sendan, kimni, nimani, barchaga, oʻqishga, beshovimizga kabi.*

Kelishik affikslari sifat, son va ular oʻrnida ishlatiladigan olmoshlar, feʼlning sifatdash shakli, baʼzi alohida yordamchi soʻzlar guruhiga qoʻshilganda, ularni otlashtiradi. Boshqacha aytganda, kelishiklar otlashadigan soʻzlar bilan faqat sintaktik vazifa talabiga koʻra birikadi: ***Yaxshidan*** ot qoladi, ***yomondan*** dod. (Maqol) ***Birni*** kessang ***oʻnni*** ek. (Maqol) ***Oʻqigan*** oʻqdan oʻzar. (Maqol) ***Mana shunda*** gap koʻp. Aravaning ***gʻichir-gʻichiridan*** choʻchidi.

Kelishiklar belgili va belgisiz holda, yaʼni turlovchi affikslar bilan yoki turlovchi affikslarsiz ishlatiladi. Belgili ishlatilish barcha kelishiklarga xos hodisadir. Belgisizlik esa quyidagi kelishiklarda uchraydi: a) qaratqich kelishigi belgisiz qoʻllaniladi: *choʻl bagʻri, maktab bogʻi*; b) tushum kelishigi belgisiz qoʻllanadi: *ariq qazimoq, koʻchat oʻtqazmoq* kabi.

Oʻzbek tilida oltita kelishik mavjud boʻlib, ularning har biri oʻz shakli va maʼnosi hamda sintaktik vazifasiga ega. Ular oʻzi birikadigan boshqa soʻzlar bilan quyidagicha munosabatda boʻladi: 1) qaratqich kelishigi ot bilan otni grammatik aloqaga kiritadi va moslashuvli birikma hosil qiladi: *kitobning varagʻi, odamning gavdasi*; 2) tushum, joʻnalishi, oʻrin, chiqish kelishiklari ot bilan feʼlni oʻzaro bogʻlaydi va boshqaruvli birikma hosil qiladi: *kitobni oʻqidi, kitobda koʻrdim, kitobga qaradi, kitobdan oldim* kabi.

Makon va zamon kelishiklari nomi bilan yuritiluvchi joʻnalish, oʻrin va chiqish kelishiklari baʼzan feʼldan boshqa soʻzlar bilan ham

birika oladi: *otdan baland, itdan past, uyat o‘limdan qattiq, xalqimga aziz.*

Kelishiklar	Kelishi k affiksi	So‘roqlari	Gapdagi vazifasi
bosh kelishik	-	kim? nima? qayer?	ega, kesim, sifatlovchi, undalma, atov gap
qaratqich kelishigi	-ning	kimning? nimaning? qayerning?	qaratqich aniqllovchi
tushum kelishigi	-ni	kimni? nimani? qayerni?	vositasiz to‘ldiruvchi
jo‘nalish kelishigi	-ga	kimga? nimaga? qayerga?	vositali to‘ldiruvchi, o‘rin, payt, sabab holi
o‘rin-payt kelishigi	-da	kimda? nimada? qayerda?	vositali to‘ldiruvchi, o‘rin, payt, sabab holi
chiqish kelishigi	-dan	kimdan? nimadan? qayerdan?	vositali to‘ldiruvchi, o‘rin, payt, sabab holi

Bosh kelishik. Bosh kelishik boshqa kelishiklarga zid holda ko‘rsatkichsizdir. Bu kelishikdagi so‘zlar **kim? nima? qayer?** kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladi. Bosh kelishik otning bosn shakli bo‘lib, u egalik, ko‘plik qo‘shimchalari bilan qo‘llanganda ham o‘z

mohiyatini yo‘qotmaydi: *kitob, kitoblar, kitobim*. Bosh kelishikdagi so‘z boshqa so‘zlar bilan quyidagicha ikki turdagi munosabatga kirishadi:

a) mikrosintagmatik munosabatli barqaror birikmalar hosil qilishda ishtirok etadi:

1. Qo‘shma so‘zlar yasalişida ularning tarkibiy qismi sifatida ishtirok etib, tobe munosabatli mikrosintagmatik butunlik hosil qiladi: *toshko‘mir, oshqozon, jigar rang, kul rang, tamom bo‘lmoq, hayron bo‘lmoq, qaror qilmoq, va‘da bermoq*.

2. Bosh kelishikdagi ot takroriy (teng munosabatli mikrosintagmatik aloqada) qo‘llanib, o‘z lug‘aviy ma‘nosidan tashqari miqdoriy ortiqlik, kuchaytirish kabi qo‘shimcha ma‘no bo‘yoqlariga ega bo‘ladi: **ombor-omor g‘alla, guruh-guruh odam, quchoq-quchoq gul**.

b) makrosintagmatik munosabatni shakllantirishda ishtirok etadi

1. Gapda ega vazifasini bajaradi: **Oltin** o‘tda, **odam** mehnatda bilinadi. **Toshkent**-do‘stlik shahri.

2. Kesim yoki uning ot qismi vazifasini bajaradi: **Mustaqillik-buyuk ne‘mat**. Hunarlining qo‘li-**gul**. Anvarning akasi **fermer ekan**.

3. Izohlovchi vazifasini bajaradi: *Majlisda professor Mamatov nutq so‘zladi*.

4. Sifatlovchi vazifasida qo‘llaniladi: **Asfalt** yo‘ldan mashinalar g‘iz-g‘iz o‘tib turar edi.

5. Bosh kelishikdagi otlar *bilan, uchun, uzra, haqida, to‘g‘risida* ko‘makchilari bilan birgalikda vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi: *Ona o‘g‘ilchasini oq choyshab bilan o‘radi*.

6. Payt bildiruvchi otlar bilan birikib, hol vazifasida kelishi mumkin: **Shu kuni** Odilbek mehmon kutmoqda edi.

7. Bosh kelishikdagi ot yakka yoki birikmali holda atov gap vazifasini bajaradi: **Kuz**. Izg‘irin shabada hushtak chalib turibdi

8. Undalma vazifasini bajaradi: *Chimxo‘rsan-da, qizim, shu ham osh yeyishmi? (A.Qod.)*

Qaratqich kelishigi. Narsaning shu kelishikdagi otdan anglashilgan boshqa narsaga qarashli ekanini bildiradi va kimning? Nima-ning? qayerning? so‘roqlaridan biriga javob bo‘ladi. Qaratqich kelishi-

gining asosiy morfologik ko'rsatkichi **–ning**: *ishning samarasi, uyning jihozi, dalaning havosi*. She'riyatda **–n**, **–im** shaklida ham ishlatiladi: *Har bolam ufurgan **nafasin** atri- she'rimning eng yetuk, eng yaxshi satri* (G'.G'). *O'zbekiston-vatanim **manim*** (A.O.). Men, sen kabi kishilik olmoshlaridan keyin **–ing** tarzida qo'shiladi: *Men+ing, sen+ing*.

Qarluq lahjasiga kiruvchi markaziy shahar shevalarida, so'zlashuv nutqida **–ni** shaklida ham ishlatiladi va tushum kelishigi bilan shakldoshlikka ega bo'ladi: *Yomonni bir qilig'i ortiq*.

Qaratqich kelishigidagi so'z ko'pincha egalik affiksini olgan ot bilan birikadi. Bunda qaratqich kelishigidagi so'z **qaratqich**, egalik affiksini olgan ot esa **qaralmish** deb nomlanadi.

Qaratqich kelishigi belgili va belgisiz ishlatiladi. U belgili qo'llan-ganda qarashlilik ma'nosi ta'kidlanib, aniq anglashilib turadi: *daraxt-ning ildizi, Dehqonlarning hayoti*. Belgisiz qo'llanganda esa qaratqich va qaralmish asosida anglashilgan qarashlilik ma'nosi umumiy, mav-hum bo'ladi. Bunda so'zning qaratqich kelishigida ekanligi qaralmish-dagi egalik affiksi orqali anglashilib turadi: *daraxt ildizi, dehqonlar hayoti*. Ba'zan qaratqich ham, qaralmish ham belgisiz qo'llanilib, so'zlar o'rtasidagi sintaktik aloqa mazmun orqali anglashiladi: *O'z yerni qo'yib Hind sori yuzlandim, Yo rab, netayin, ne yuz qaroliq bo'ldi* (Bobur.).

Bu kelishik leksik va grammatik ma'nolar talabiga ko'ra quyidagi hollarda belgisiz ishlatilishi mumkin:

1. Qaratqich kelishigidagi so'z mavhum ot bo'lganda: *vijdon amri, hayot mazmuni, kuy sehri, umr savdosi, til birligi*.

2. Qaralmish payt ma'nosini anglatuvchi so'z bo'lganda: *tush vaqti, tong mahali, yoz chog'i, ko'klam payti*.

3. Qaratqich tur-nav ma'nosini bildirganda: *bug'doy uni, chigit yog'i, cho'l qovuni, mahalla markazi, yoshlar markazi, kamolot tashkiloti*.

4. Qaratqich qaratqich bilan bog'langanda: *madaniyat rivojining shartlari, O'zbekiston madaniyatining negizi* kabilar shular jumlasidan-dir.

Gapda qaratqich kelishigidagi soʻz qaratqichli aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Bu yerdan **hovlining bogʻcha va polizning** qarovsizligi yana ham yaqqolroq koʻrinar edi (A.Q).*

Qaratqich kelishigidagi soʻz belgili va belgisiz shaklda baʼzi koʻmakchilar bilan munosabatga kirishib, ular bitta sintaktik vazifani, yaʼni toʻldiruvchi yoki hol vazifasini bajaradi: *Erkak qaddi toʻgʻrisidagi gapi **mening uchun** ham yangilik (A.Q).***Ovqat orqasidan** choy berildi (A.Qod). Olimxon **kavak orasiga** kirib ketdi (O).

Tushum kelishigi. Ish-harakatni oʻziga qabul qilgan narsani anglatib, kimni? nimani? qayerni? soʻroqlaridan biriga javob boʻladi. Tushum kelishigining asosiy koʻrsatkichi **–ni** boʻlib, mazkur kelishik bilan shakllangan soʻz hamma vaqt oʻtimli feʼl bilan birikadi: *hayotni tushunmoq, vazifani bajarmoq, bahorni his qilmoq, dalani aylanmoq.*

Sheʼriy nutqda tushum kelishigi **–n** shaklida ishlatiladi: *Tinim yoʻq, har nafas sep yozar, bahor yozib oʻz **tugunchagin** (H.O.).*

Tushum kelishigi men, sen olmoshlaridan soʻng va mumtoz sheʼriyatda **–i** shaklida ishlatiladi: **Men+i** tanimay, **sen+i** tanibdi. *Adl qulogʻila eshit **holim+i** (Muqimiy.).*

Tushum kelishigi belgili va belgisiz ishlatiladi. Atoqli va shaxs bildiruvchi otlar, egalik affiksini olgan turdosh ot, aniqlovchi olgan ot, harakat nomi, olmosh, son, sifat, ravish va boshqa otlashadigan soʻzlar tushum kelishigi bilan turlansa har doim belgili boʻladi: ***Navoiyni** oldim qoʻlimga (H.O.). Yoʻlchi titroq qoʻllari bilan Gulnorning **sochlarini** asta siladi (O.). **Egilgan boshni** qilich kesmas. **Boʻlinganni** boʻri yer. (Maqol)*

Tushum kelishigidagi soʻz, asosan, bir turdagi narsani ifoda qilib, uni taʼkidlash lozim boʻlmaganda belgisiz qoʻllanadi: *«Eshon hey» degani esa «Hovliga borib ayt, nozik **mehmon** olib kelaman» degani boʻlar ekan (A.Q).* Shoirlari **gʻazal** yozadi, botirlari **kanal** qazadi (H.O).

Tushum kelishigining doim belgisiz ishlatilishi, *maʼno kasb etmoq, farzand kutmoq, quloq solmoq* singari turgʻun birikmalarda ham uchraydi.

Tushum kelishigidagi soʻz gapda vositasiz toʻldiruvchi vazifasini bajaradi: *Umrini ilmga bagʻishlagan odam abadiy umrga erishadi. Oʻn sakkizga kirgan odam **olamni** ming xil jilvada koʻradi...* (S.A).

Joʻnalish kelishigi. Ot orqali ifodalangan narsaning harakat yoʻnalgan oʻrin, vaqt, sabab yoki ish-harakatning bajarilishida vosita ekanligini anglatadi. Joʻnalish kelishigining affiksi **–ga** boʻlib, **k** yoki **g** undoshi bilan tugagan oʻzakka **–ka, q** yoki **gʻ** undoshlari bilan tugagan oʻzakka esa - **ga** tarzda qoʻshiladi: *uy+ga, ish+ga, jamiyat+ga, kitob+ga, oila+ga; bezak+ga-bezakka, barg+ga-barkka, bogʻ+ga-bogʻga, qishloq+ga-qishloqqa* kabi.

Joʻnalish kelishigi affiksi sheʼriyatda va oʻgʻuz lahjasida **–a** shaklda ham uchraydi: *Lozim **siza** har tilni biluv ona tilidiyek, Bilmakka ani gʻayrat eting foydayi kondur* (Avaz Oʻtar.). Bu kelishik affiksi koʻrsatish olmoshlariga qoʻshilganda **n** undoshi orttiriladi: *bu+n+ga, shu+n+ga, u+n+ga.*

Joʻnalish kelishigi, asosn, belgili ishlatiladi. Uning belgisiz ishlatilishi juda kam uchraydigan hodisalardan boʻlib, harakat yoʻnalgan oʻrin ifodalanganda belgisiz ishlatilishi mumkin. Masalan: *bozor bormoq, boshini quyi solmoq, past ketmoq* kabi sanoqli oʻrinlardagina belgisiz ishlatiladi.

Joʻnalish kelishigi affiksi baʼzi soʻzlar tarkibida oʻz maʼnosini yoʻqotgan holda uchraydi. Bunday tarzda yangi soʻz, yaʼni ravish yasaladi: *birga, birdaniga, ertaga, toʻgʻriga.*

Joʻnalish kelishigi ot, olmosh, son, harakat nomi, sifat, sifatdosh, undov va taqlid soʻzlarga qoʻshilb, koʻpincha feʼlga tobelangan holda boshqaruvli birikma hosil qiladi. Bunda ot va ot tipli soʻzlardan boshqa soʻzlar oʻz lugʻaviy maʼnosini kengaytirib otlashadi: *ukasiga olmoq, barchaga tarqatmoq, uchoviga keltirmoq, birinchiga yetmoq, yaxshiga yondashmoq, bilmaganga tushuntirmoq, dodiga quloq solmoq, shivir-shiviriga uygʻonmoq.*

Baʼzan joʻnalish kelishigidagi soʻzlarni sifat, ravish va harakat nomi ham boshqarishi mumkin: *Bir yigitga qirq hunar **oz.** Bilganga **oson,** bilmaganga **qiyin.** U hammaning diqqatini oʻziga **qaratishni** biladi.*

Jo‘nalish kelishigidagi so‘z ko‘makchilar bilan birikib, ular bilan bitta gap bo‘lagi vazifasini bajaradi: *buyruqqa binoan kelmoq, kelishuvga ko‘ra uchrashmoq, uyga qadar bormoq.*

Bu kelishigidagi ot, otlashgan so‘zlar gapda qo‘yidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

1. Kimga? nimaga? so‘rog‘iga javob bo‘lib, vositali to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi: *To‘tiniso buning **sababiga** qiziqdi (A.Q). Mehr va muruvvat yilining mazmun-mohiyati qari va kasalmand **kishilarga** g‘amxo‘rlikda seziladi.*

2. Qayerga? so‘rog‘iga javob bo‘lib, o‘rin holi vazifasini bajaradi: *Nayman **cho‘llariga** chinakam bahor kirdi (S.Ahmad.).*

3. Qachon? qachonga? so‘rog‘iga javob bo‘lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Universiada musobaqalari **sentyabr oyiga** qoldirildi.*

4. Nima maqsadda? nimaga? so‘rog‘iga javob bo‘lib, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Biz ilmning qal‘asini **olmoqqa** keldik, baxtimizning sozini **chalmoqqa** keldik (Shayxzoda.).*

5. Nima sababli? nega? so‘rog‘iga javob bo‘lib, sabab holi vazifasini bajaradi: *Jonajon yurtim **mustaqil bo‘lganiga** quvonchim cheksiz.*

6. Qanchaga? qancha? so‘rog‘iga javob bo‘lib, miqdor holi vazifasini bajaradi: *Bu mahsulotlarning umumiy qiymati yuz ming AQSH **dollariga** tengdir.*

7. Jo‘nalish kelishigidagi so‘z gapda kesim vazifasini bajaradi: *Yosh kelsa **ishga**, qari kelsa **oshga**.*

O‘rin-payt kelishigi. Otning ish-harakat o‘rni, payti, sababi, holati, maqsadi kabi ma’nolarni ifodalaydi. O‘rin-payt kelishigi so‘z –**da** affiksi orqali shakllanadi. Og‘zaki nutqda va shevalarda –**ta** shaklida ham ishlatiladi. Jo‘nalish kelishigida bo‘lgani kabi bu kelishik ham ko‘rsatish olmoshlariga qo‘shilganda **n** undoshi orttiriladi: *shu+n+da,*

bu+n+da, u+n+da kabi.

O‘rin-payt kelishigining belgisiz shakli payt ma’nosini anglatuvchi negizlardagina uchraydi: *Ayasi o‘sha qonli **oqshom** yashirincha darsga ketayotgan ekan. (A. Q.)* Bu kelishikning belgisiz

shakli uyushib kelgan bo‘laklar tarkibida ham uchraydi: *Bolalar yaslilari, bog‘chalari va boshqa tarbiya maskanlarida mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqda.*

O‘rin-payt kelishigi ot o‘rnida ishlatiladigan olmoshlar, fe’lning harakat nomi shakli singari ot tipli so‘zlarga bevosita birikadi. Biroq sifat, son turkumlari o‘rnida ishlatiladigan olmoshlarga hamda ba’zi ravishlar, fe’lning sifatdosha shakllariga qo‘shilganda ular otlashadi: *Xayoli o‘shanda bo‘lsa kerak. Shunda biz xayrlashdik. Ko‘pda bo‘lsa bizda ham bo‘ladi. Salima kelganida u yo‘q edi.*

O‘rin-payt kelishigi affiksi ot ko‘makchilarga qo‘shilib, ular bilan birgalikda bitta grammatik vazifaga ega bo‘ladi: *Bir hafta ichida barcha topshiriqlar bajarib bo‘lindi.*

O‘rin-payt kelishigi affiksi ba’zan ot va otlashuvchi so‘zlarga qo‘shilib, yangi so‘z hosil qiladi va o‘z ma’nosini yo‘qotadi: a) bir soni+o‘rin-payt kelishigidagi payt bildiruvchi ot asosida ravish yasaladi: *bir zumda, birpasda, bir vaqtda*; b) o‘rin-payt kelishigi affiksi sifat bilan birikib ravishga ko‘chadi: *yaqinda, uzoqda, o‘ngda, quyida*; v) holat ravishi o‘rin-payt kelishigi affiksini olgan holda payt ma’nosini ifodalaydi: *tezda*; g) ko‘makchiga ko‘chadi: *haqida, to‘g‘risida, xususida, tarzda, bobida*; d) modal so‘zga ko‘chadi: *har holda, haqiqatda.*

O‘rin-payt kelishigidagi so‘zlar gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Kimda? nimada? so‘rog‘iga javob bo‘lib vositali to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Yodgor qizning bir marta kulib qarashini ko‘rish orzusida sakkiz chaqirim naridan o‘rtog‘ining velosipetida kelib ketar edi (O‘.Hoshimov). Insonda umid bo‘lmasa edi, hayot lazzati so‘nardi.*

2. Qayerda? so‘rog‘iga javob bo‘lib, o‘rin holi vazifasini bajaradi: *Ostonada Mastura turar edi (O.Yoqubov).*

3. Qachon? so‘rog‘iga javob bo‘lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Navdalarni bezab g‘unchalar, Tongda aytur hayot otini (H. Olimjon).*

4. Qay tarzda? so‘rog‘iga javob bo‘lib, vaziyat holi vazifasini bajaradi: *Qiz parishon holda uyga qaytdi (O).*

5. Nimaga? nima maqsadda? so‘rog‘iga javob bo‘lib, maqsad holi vazifasini bajaradi: *Biz Samarqandga qadimiy obidalarni **tomosha qilish niyatida** yo‘l oldik.*

6. Gapda yakka holda yoki to‘liqsiz fe‘llar bilan birikib kesim vazifasini bajaradi: *Butun xayoli, qalbi o‘sha oy yuzli dilbar qizda (M.Qoriyev.). Hamma illat otamda ekan. (A.Qahhor.)*

Chiqish kelishigi ish-harakatning kelib chiqish nuqtasi, manbasi, o‘rni, sababi yoki vositasi bo‘lgan nasani ko‘rsatadi. Chiqish kelishigi – dan affiksi orqali shakllanadi. Shevada, mumtoz adabiyotda –tan, -nan, din,-tin shakllarda ham uchraydi: *Yuzing visolig‘a yetsun desang ko‘ngillarni, Sochingni **boshdin-oyoq** shikan qilg‘il (A.Navoiy).* Qani, Mehmon, **nonnan** oling!

Jo‘nalish, o‘rin-payt kelishigida bo‘lgani kabi bu kelishik ham ko‘rsatish olmoshlariga qo‘shilganda **n** undoshi orttiriladi: *shu+n+dan, bu+n+dan, o‘sha+n+dan* kabi.

Chiqish kelishigidagi so‘z mustaqil so‘z tomonidan boshqarilib, asosan belgili ishlatiladi. Uning belgisiz shaklini uyushib kelgan gap bo‘laklaridagina uchratish mumkin: *Uning butun jihozi **temir kravat, ikkita tubaretka, ustiga allanima to‘kilib, qotib qolgan qo‘pol stoldan** iborat edi (A.Qahhor.).*

Chiqish kelishigi otdan tashqari uning o‘rnida ishlatiladigan olmoshlar, harakat nomi kabi ot tipli so‘zlarga bevosita qo‘shiladi. Sifat, son, hamda ular o‘rnida ishlatiladigan olmoshlar, ravish va sifatdoshlarga qo‘shilganda bu guruhga mansub so‘zlar otlashadi: ***Sendan** xursandman. O‘qishdan* charchamasdi. *Yaxshidan* bog‘ qoladi, *Yoshi o‘n sakkizdan* oshgandi. *Ko‘pdan* quyon qutulmas.

Chiqish kelishigidagi so‘z *keyin, so‘ng, buyon, beri, boshqa* singari ko‘makchilar bilan birikkanda ular bilan birga bitta gap bo‘lagi vazifasini bajaradi: *darsdan so‘ng uchrashmoq, ertalabdan buyon kutmoq.*

Chiqish kelishigi ba‘zi so‘zlar tarkibida qotib qolgan holda o‘z ma‘nosini yo‘qotadi va buning natijasida quyidagi so‘zlar hosil bo‘ladi: 1) ravish: *birdan, zimdan, to‘satdan, halitdan, qo‘qqisdan;* 2) modal so‘z: *aftidan, haqiqatdan, o‘z-o‘zidan.* Tartib sonlarga

qo'shilanda ham ular modal ma'noga ega bo'ladi: *Bilimni yaxshi egallash uchun, birinchidan, qunt bilan o'qish, ikkinchidan, o'qilgan narsani takrorlab turish lozim bo'ladi;* 3) ko'makchilar hosil bo'ladi: *qaramasdan, sababdan, ustidan, ichidan, yonidan...* kabilar.

Chiqish kelishigidagi so'z gapda quyidagi vazifalarni bajaradi:

1. Kimdan? nimadan? so'rog'iga javob bo'lib, vositali to'ldiruvchi vazifasini bajaradi: *U **mashinadan** tushib, olmos qirralari yarqirab yotgan oppoq ufq etaklarini ko'zdan kechirdi (H.G'ulom.).*

2. Qayerdan? so'rog'iga javob bo'lib, o'rin holi vazifasini bajaradi: *Faqat erinchoq xo'rozlargina **olis-olislardan** ovoz berib qo'yardi (S.Ahmad.).*

3. Qachondan? qachon? so'rog'iga javob bo'lib, payt holi vazifasini bajaradi: *Erta **bahordan** to kuzgacha chinobodliklar arava-arava shox-shabba sudrab Kuyganyor tarafga yo'l oldilar (S.Ahmad.).*

4. Nimaga? nima uchun? so'rog'iga javob bo'lib, sabab holi vazifasini bajaradi: ***Sovuqdan** Yo'ldoshning oyoqlari zirqiray boshladi. (H.G'ulom.)*

5. Chiqish kelishigidagi so'z tuslovchi affiks yoki to'liqsiz fe'l bilan birikib kesim vazifasini bajaradi: *Men ham asli **qishloqdanman**.*

Kelishik affikslari sinonimiyasi. Kelishik affikslari otning boshqa so'zlar bilan grammatik aloqasini ta'minlovchi eng faol kategoriyalardan hisoblanadi. Shu bois bu kategoriyaga mansub bo'lgan affikslar nutqiy jarayonda o'zaro hamda boshqa turli til birliklari bilan ma'nodoshlik munosabatlariga ham ega bo'ladi. Xususan, bunday ma'nodoshlik munosabatini quyidagi kelishiklarda kuzatish mumkin:

1. Qaratqich kelishigi va u asosida hosil bo'lgan birikmalar quyidagi vositalar bilan sinonimik munosabatga kirishadi: 1) chiqish kelishigi bilan ma'nodoshlik munosabatiga ega bo'ladi. Bunda qaratuvchi qaratqich kelishigida kelsa qarashlilik ma'nosi ta'kidlanadi, chiqish kelishigida kelganda qarashli bo'lgan narsadan ulush, qism, bo'lak ajratiladi: *Markaziy gazetalarning biri- markaziy gazetalardan biri, Mehmonlarning kattasi- Mehmonlardan kattasi.* Misollardan ko'rinadiki, chiqish kelishigi qaratuvchi vazifasida kelganda bu kelishik affikkisi ko'plik shaklidan keyin qo'shiladi hamda qaralmish sifatida

ko‘pincha miqdor yoki belgi bildiruvchi so‘z ishlatiladi; 2) ba’zi birikmalar tarkibida o‘rin belgi shaklini hosil qiluvchi –dagi affiksi bilan ham ma’nodoshlik hosil qilishi mumkin: *Sening irodang-sendagi iroda*.

2. Makon va zamon kelishiklari nomi bilan umumlashtiruvchi tushum, jo‘nalish, o‘rin-payt va chiqish kelishiklari o‘zaro sinonim bo‘lishi mumkin. Masalan: *Chopar tezgina otini (otiga) mindi. Karvon uzoq vaqt cho‘lni (cho‘lda) kezib yurdi. Mehmon piyolaga quyilgan choyni(choydan) ho‘pladi. Keksalar hovuz yonida (yoniga) to‘planishdi. O‘ylamay aytgan gapimga (gapimdan) pushaymon bo‘ldim. Shu yo‘lda (yo‘ldan) qat‘iy yurib maqsadga yetdik*.

3. Mazkr kelishiklar ma’no va vazifasiga ko‘ra bosh kelishikdagi so‘z bilan birikkan ko‘makchilar bilan ham sinonimik munosabatda bo‘ladi: *kamchiliklarni-kamchiliklar to‘g‘risida gapirishib oldik, sizga-siz uchun oldim, shu yo‘ldan-shu yo‘l bilan boriladi, telefonda-telefon orqali gaplashdik*.

Kelishik affikslari omonimiyasi. Kelishik affikslari va ularning turlicha fonetik variantlari ba’zi so‘z o‘zgartuvchi, so‘z yasovchi hamda lug‘aviy shakl yasovchi affikslar bilan quyidagicha shakldoshlikka ega bo‘lishi mumkin:

1. Qaratqich kelishigining –ing\–im\–n (*Men+ing, vatanim man+im, har oila o‘chog‘i+n o‘z qutlug‘ tarixi bor*) shakllari qo‘yidagi affikslar bilan omonim bo‘lishi mumkin: 1) 2-shaxs birlik shaklidagi egalik affiksi bilan: *maktab+ing*; 2) 2-shaxs ko‘plikdagi tuslovchi affiksi bilan: *kel+ing*; 3) 1-shaxs egalik affiksi bilan: *kitob+im*; 4) ot, sifat yasovchi affiks bilan: *o‘r+im, bo‘l+im, siq+im, chek+im*; 5) 3-shaxs egalik affiksidan keyin kelgan tushum kellihi bilan: ... *ikki daryo yuvar kokili+n*; 6) fe‘lning o‘zlik va majhullik nisbatlarini hosil qiluvchi –n affiksi bilan: *tara+n+di, o‘qla+n+di* omonim bo‘ladi .

2. Jo‘nalish kelishigining –ga\–ka\–qa (*uy+ga, buloq+qa, tilak+ka*) shakllari quyidagi affikslar bilan omonim bo‘lishi mumkin: a) ot yasovchi: *ena+ga*; b) fe‘lning davomiylik shaklini yasovchi: *sur+ga+moq*; v) sifat yasovchi: *qis+qa*; g) otning kichraytish shakli: *yo‘l+ka*; d) fe‘l yasovchi: *is+ka+moq*..

3. O‘rin-payt kelishigining -da (maktab+da) shakli ta’kid, to‘siqsizlik yuklamasi bilan omonim bo‘lishi mumkin: kelsa-da.

4. Chiqish kelishigining -dan (uy+dan) shakli dona sondan taqsim son shaklini hosil qiluvchi affiks bilan omonim bo‘lishi mumkin: besh+ta+dan.

Otning lug‘aviy shakllari

Otlarda so‘z o‘zgarishi va so‘z yasallishidan tashqari lug‘aviy shakl yasash hodisasi ham mavjud. Otlarning leksik ma’nosiga qo‘shimcha ma’no qo‘shish uchun xoslangan affikslar lug‘aviy shakl yasovchilar deyiladi. Ular quyidagi sintetik shakllardan tashkil topadi:

Kichraytirish shakllari. -cha affiksi shaxs bildiruvchi otlardan boshqa otlarga qo‘shilganda kichraytirish ma’nosini ifodalaydi: *hovuzcha, qushcha, uycha, baliqcha* kabi. Shaxs bildiruvchi otlarga qo‘shilganda esa kichraytirish bilan birga erkalash, hurmat yoki kamsitish, kesatish ma’nolarini ham hosil qiladi: *Ko‘chadan bir qizcha chopqilab o‘tdi. Sizni es-hushli yigitcha deb o‘ylardim. Sal o‘pkangizni bosib oling, yigitcha!*

Ba’zi so‘zlar tarkibida **-cha** affiksi kichraytirish ma’nosini yo‘qotib,

yangi so‘z yasashi ham mumkin. Bunday holda so‘z yasovchi va kichraytiruvchi affiks o‘rtasida **omonimlik** munosabat hosil bo‘ladi: *sholcha, ko‘rpacha, bog‘cha, qizilcha, taqsimcha*. Bundan tashqari, -cha affiksi sifat va ravish yasovchi -cha affiksi bilan ham shakldoshdir: *o‘zbek+cha raqs, fag‘ona+cha palov, qishloq+cha kiyinmoq, askar+cha yurmoq, yangi+cha fikrlamoq, o‘zbek+cha gapirmoq*.

-choq\ -chak affiksi toy, kelin, qo‘zi kabi so‘zlarga qo‘shilgandagina kichraytirish-erkalash shaklini hosil qiladi. Masalan: *toychoq, kelinchak, qo‘zichoq* kabi. *Qo‘zichoq, toychoq* so‘zlari ko‘chma ma’noda bolalarga nisbatan ishlatilganda erkalatish shakli kuchayadi. Bu affiks ba’zi so‘zlar tarkibida kichraytirish ma’nosi bilan birga ba’zi otlarni ham yasaydi: *o‘yin+choq, bela+n+chak, ko‘m+ir+chak*. Kichraytirish affikisning o‘zlik nisbatdagi fe’lga

qo'shilishi bilan sifat yasaydigan **omonimi** ham bor: *kuy+in+chak*, *erin+choq*.

Erkalash shakllari. –**jon**, –**xon**, –**oy** affikslari atoqli va turdosh otlarga qo'shib, erkalash, suyish kabi ijobiy munosabat shakllarini hosil qiladi: *ukajon*, *oyijon*, *kuzgujon*, *akaxon*, *Abrorjon*, *Hulkaroy*, *Halimaxon*.

Bu affikslar ba'zi kishi ismlarining tarkibiy qismi sifatida ham uchraydi: *Onaxon*, *O'g'iloq*, *Mamajon* kabi. Shuningdek, *oromijon*, *rohatijon* kabi forsiy izofalar tarkibida jon mustaqil so'z sifatida «jonning oromi», «jonning rohati» kabi ma'nolarga teng bo'ladi; –xon affiksi esa, *gazetxon*, *kitobxon* kabi otlarning yasallishida ishtirok etib, –xon shakl yasovchisiga **omonim** bo'ladi.

- **(a) loq affiksi** qiz, bo'ta kabi so'zlarga qo'shilgandagina erkalash ma'nosini hosil qiladi: *qizaloq*, *bo'taloq*, *toyloq*. Ba'zi o'rinda –cha affiksi bilan **sinonim** bo'la oladi: *qizaloq-qizcha*, *toyloq-toycha*. Bu affiks o'rin-joy oti yasovchi –loq affiksi bilan **omonimlik** munosabatga ham ega bo'ladi: *o'tloq*, *qumloq*.

–**gina affiksi**. Asosan, shaxs bildiruvchi otga qo'shib, erkalatish-kichraytirish shaklini hosil qiladi: *bolagina(m)*, *qizgina(m)*, *jongina(m)*. Mazkur affiks *yaxshigina*, *kattagina*, *tezgina*, *endigina* kabi so'zlarda sifat va ravishga xos shakl yasaydi. So'z takibida shakl yasovchi sifatida ishtirok etganda urg'uli hisoblanadi: *bolagina'*, *yaxshigina'*, *ozgina'*. Urg'usiz holatda esa, ayiruv-chegaralov yuklamasi vazifasini bajaradi va shakl yasovchilar bilan **omonim** bo'ladi. Masalan: *bola'gina*, *faqa'tgina*, *so'zlarni'gina*.

Qarashlilik shakli Ot va otlashgan so'zlarda qarashlilik shakli –niki affiksi orqali yasaladi. Bu vaqtda bir narsaning –niki qo'shimchasini olgan so'z anglatgan shaxs yoki narsaga qarashli ekanligi ifodalanadi: Bu bino maktabniki. Bu kitob kutubxonaniki, kitob Ahmadniki kabi.

Kishilik olmoshlari qarashlilik shaklida kelsa, narsaning biror shaxsga tegishli ekanligi aniq ifodalanadi:— Xapakat kilaversalaringiz, yuqori hosil sizlarniki. (O.) Bu vodiyni quyoshi ham bizniki.

Tarixiy jiqatdan -niki murakkab affiks bo'lib, qaratqich kelishigi belgisi -ning hamda -ki affikslarining qo'shilishidan hosil bo'lgan va soddalanish asosida bir affiks holiga kelib qolgan.

*Qarashlilik ma'nosining egalik affiksi va qarashlilik shakli orqali ifodalanishi bir-biridan keskin farq qiladi. Egalik affiksi kategorial shakl yasaydi, shaxs va son bo'yicha shakllar sistemasini — paradigmani hosil qiladi. Egalik shakli ham qaratilgan narsani, ham uning qaysi shaxs ekanligini ifodalaydi, qaratuvchili birikmani tashkil qilishda qatnashadi: kitobim — mening kitobim, kitobimiz — bizning kitobimiz kabi.

-niki affiksi esa nokategorial shakl yasaydi, so'zlarning boshqacha sintaktik munosabatida qatnashadi: Erishilgan bu yutuqlarning hammasi o'zimizniki, mehnatkashlarniki. Demak, kesim vazifasida kelgan -niki affiksli shakl qaratuvchi shaxs yoki narsani bildiradi, boshqa ot esa (kitob, yutuqlar) qaratilgan narsani bildirib, ega vazifasida keladi.

Qarashlilik shaklidagi so'z ko'plik, egalik va kelishik affikslarini olib, gapning boshqa bo'laklari vazifasida ham keladi: *Biznikilar* barcha sohada ilg'orlikni qo'lga olishdi. Tursunoyni *qushnisinikida* qoldirib, Bashoratni ergashtirgancha kuchaga chiqdi. (A. Mux.) Bunday qullanishda qarashlilik shaklidagi so'zni qaratuvchili birikma bilan almashtirish mumkin: Onamni ukamnikida qoldirib, shu atrofdan biron ish topishga harakat qildim, kabi.

O'rin belgisi shakli -dagi affiksi bilan yasaladi, predmet, voqea-hodisalarning o'rin va paytga ko'ra belgisi ifodalanadi: osmondagi yulduzlar, uydagi kitob kabi.

-dagi murakkab affiks bo'lib, o'rin-payt kelishigi belgisi -da va sifat yasovchi -gi affikslarining qo'shilishidan hosil bo'lgan. Odatda, o'rin-payt kelishigidagi so'z shaxs yoki narsaning turgan o'rnini, harakatning bajarilish o'rnini, paytini bildiradi. -gi affiksi ham o'rin va paytga munosabatni, unga xoslik ma'nosini anglatgan sifat yasaydi. Ammo bu ikkala affiks qo'shib, ularning yakka holatda anglatgan ma'nolaridan farq qilgan boshqa ma'no yuzaga kelgan: bu murakkab affiks shaxs, narsa, voqea-hodisalarning o'rin va paytga ko'ra belgisini ifodalaydi, sifatlovchi vazifasida keladi: Onaxon mehmonlarni xirmon

yonidagi palosga taklif qildi. (Mirm.) Ko'klamdagi toychoqni ot desam arzigulik, Bahordagi umidning mevasini kelib ko'r. (F. F.) Bu shakldagi so'z otlashsa, ega, to'ldiruvchi, qaratuvchi vazifalarida keladi: Bular guzardagilardan surashga ulgurmay, guzardagilar bulardan karnay sababini so'rab qoldilar.

Chegara shakli. Chegara ma'nosini ifodalovchi shakl -gacha (-kacha, -qacha) affiksi bilan yasaladi. Bu aslida qo'shma affiks bo'lib, jo'nalish kelishigi belgisi (-ga) va chegara ma'nosini anglatuvchi (-cha) affiksidan iborat: uygacha, ko'chagacha, yozgacha, tushgacha kabi. Odina opasi bilan Ulug'bekni bekatgacha kuzatib chiqdi. Qiz marmarday bilaklarigacha shimarib qo'yilgan ko'ylak yenglari orasidan kichik ro'molchasini olib, terlarini arta boshladi. (F. F.) Bek o'n besh yoshida Krasnovodskkacha bordi. (A. Mux.) Bu shakl ba'zan aniq shaxs, narsalarni chegaralash ma'nosini ham anglatadi: ... alifbedan tortib Navoiy, Fuzuliy g'azallari, Bedilning forsiy baytlarigacha eshitilib turadi. (O.)

Chegara shaklini yasovchi -gacha affiksi, otlardan tashqari, sifat, ravish, son, olmosh va fe'l shakllariga ham qo'shilib keladi: Ana, qip-qizil lablarida meni haligacha maftun qilgan birinchi yarim tabassumning yovvoyi izlari. (F. F.) Kechgacha qishloqning u yoq-bu yog'ini ko'rib tanishib chiqishdi.

Otlarning tuzilish turlari

Otlar tuzilishiga ko'ra to'rt turga bo'linadi: 1) sodda otlar, 2) qo'shma otlar, 3) juft otlar, 4) qiqartma otlar.

Sodda ot. Bitta o'zak morfemadan tashkil topgan ot sodda ot deyiladi. Sodda otning tub va yasama turi mavjud. 1) otning yasovchi affikslarga ega bo'lmagan mustaqil lug'aviy ma'noli qismi **sodda tub ot** deyiladi. Tub otlar tarkibida shakl yasovchi yoki so'z o'zgartuvchi affikslar qo'llanishi ham mumkin: *quyosh, dala, qush, kitob, quyoshdan, qushchalar, daladan, kitobning*; 2) so'zning mustaqil lug'aviy ma'noli qismiga ot yasovchi affikslar qo'shilishi bilan yasalgan shakli **sodda yasama ot** deyiladi. Sodda yasama otlar ichki va tashqi yasovchi affikslar asosida shakllanadi. Masalan: *zamon+dosh, mehnat+kash, osh+paz,*

til+shunos kabilar ichki yasaliş asosida; *o'ra+m*, *tutat+qi*, *isit+ma* kabilar esa tashqi yasaliş asosida vujudga kelgan yasama otlardir.

Qo'shma ot. Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning ma'no va grammatik jihatdan bir-biriga tobelanish yo'li bilan birikib, bitta narsa nomini ifodalashga xoslangan ot qo'shma ot deyiladi. Qo'shma otlar tarkiban bir xil va har xil turkumga mansub so'zlarning sitaktik munosabatga kirishuvidan tuzilishi mumkin. Masalan: 1) ot+otdan- *qo'larra*, *otquloq*; 2) sifat+otdan- *ko'ksulton*, *xomtok*; 3) ot+sifatdan- *gulbeor*, *oshko'k*; 4) son+otdan- *mingoyoq*, *uchquduq*; 5) ot+fe'ldan- *o'rinbosar*, *beshiktervatar*; 6) fe'l+otdan- *yoriltosh*, *kuyganyor*; 7) fe'l+fe'ldan- *iskabtopar*, *ishlabchiqarish*.

Qo'shma otlar ikkidan ortiq so'z ishtirokida ham tuzilishi mumkin: *gultojixo'roz*, *gulhamishabahor*.

Juft ot. Bir xil grammatik shaklga ega bo'lgan ikkita otning teng bog'lanishidan tuzilib, bir umumiy ma'noni anglatadigan ot juft ot deyiladi. Juft otlarning qismlari mustaqil urg'uli so'z bo'lib, ular talaffuzda yagona leksik urg'uga birlashadi. Affikslar juft otning keyingi qismiga qo'shiladi: *ota-onada'n*, *osh-nonni'ng*, *aka-ukala'r*, *arz-dodimizni*.

Juft otlar tarkiban har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'zlardan, bir qismi mustaqil, ikkinchi qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan va har ikkala qismi ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuziladi:

1. Har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'z bo'ladi. Bunda juft so'zlar o'zaro ikki xil bog'lanadi: a) bog'lovchilarsiz: *ota-ona*, *qozon-tovoq*; b) -u, -yu yuklamalari yordamida: *tog'-u tosh*, *olma-yu o'rik*.

Juft otlarning har ikkala qismi mustaqil ma'noli so'zdan tuzilganda uning qismlari quyidagicha farqlanishi mumkin: 1) har ikkala qismi hozirgi tilimizda ishlatiladigan mustaqil so'z bo'ladi: *o'yin-kulgu*, *tog'-tosh*, *sigir-buzoq*, *qo'y-qo'zi*; 2) mustaqil so'zlarning ikkinchi qismi tarixiy yoki eskirgan so'z bo'ladi: *ko'cha-kuy*, *el-ulus*, *idish-oyoq*; 3) mustaqil so'zlarning birinchi yoki ikkinchi qismi o'zlashma so'z bo'ladi: *kuch-quvvat*, *o'y-xayol* (o'zbekcha+arabcha), *tuz+namak* (o'zbekcha+

tojikcha), *savdo-sotiq*, *gap-so'z* (tojikcha+o'zbekcha); 4) mustaqil so'zlarning har ikkalasi o'zlashma so'z bo'ladi: *hol-ahvol*, *hisob-kitob*, *sir-asror* (arabcha).

Juft otlarning tuzilshida so'zlar ma'no jihatdan quyidagicha munosabatda bo'ladi: a) mazmunan bir-biriga yaqin, umumiy bir guruhga mansub bo'lgan uyadosh so'zlardan: *oyoq-qo'l*, *yuz-ko'z*, *idish-tovoq*, *sigir-buzoq*; b) ma'nodosh so'zlardan: *o'y-xayol*, *kuch-quvvat*, *or-nomus*, *baxt-saodat*, *qo'ydi-chiqdi*; v) qismlari zid ma'noli so'zlardan: *yer-ko'k*, *er-xotin*, *o'g'il-qiz*, *keldi-kitdi*, *oldi-berdi*; g) butun-bo'lak munsabatga ega bo'lgan so'zlardan: *gap-so'z*, *tog'-tosh*.

2. Bir qismi mustaqil, ikkinchi qismi mustaqil ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilgan juft otlar: *kiyim-kechak*, *bozor-o'char*, *temir-tersak*, *maza-matra*, *qand-qurs*.

3. Har ikkala qismi ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilgan juft otlar: *g'ala-g'ovur*, *lash-lush*, *ikr-chikir*, *g'idi-bidi*.

Juft otlar vositasida ifodalangan ma'no har xil bo'ladi: a) ma'no umumlashadi va kengayadi: *qovun-tarvuz*, *qozon-tovoq*, *qo'y-echki*; b) ma'no umumlashadi va jamlanadi: *o'g'il-qiz*, *ota-ona*, *aka-uka*.

Bundan tashqari, boshqa turkumga mansub so'zlar juftlashib, otga ko'chishi ham mumkin. Bunday juft so'zlar quyidagi turkumlarga doir so'zlarning ma'no ko'chishi asosida yuzaga keladi: *issiq-sovuq*, *oq-qora*, *kam-ko'st* sifatdan; *kam-ko'st*, *kam-ko'p* ravishdan; *yurish-turish*, *yeyish-ichish*, *yozuv-chizuv*, *keldi-ketdi*, *bordi-keldi*, *ur-yiqit fe'ldan*; *adi-badi*, *qiy-chuv* kabi taqlid so'zlardan.

Takroriy otlar. Bir xil grammatik shakldagi so'zlarni aynan takrorlash orqali leksik-grammatik jihatdan bir butunlikni tashkil qiluvchi otlar takroriy otlar deyiladi. Takroriy otlar ko'plik va umumlash-tirish, ma'no kuchaytirish kabi leksik-grammatik maqsadlarni ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Masalan: *Xo'jalikning bu yilgi daromadi yaxshi*. **Ombor-ombor** *g'alla*, **xirmon-xirmon** *paxta yetishtirib mo'l hosil to'plandi*. *Og'riq tobora zo'rayib, uning suyak-suyagigacha* zirqiratardi.

Takroriy otlarning maxsus takror turi ham mavjud bo'lib, bu turdagi takror otlar mustaqil so'z va uning fonetik soyasi qolipida tuziladi

hamda gumon, umumlashtirish, jamlash kabi qo‘shimcha ma’nolarni yuzaga keltiradi: *ovqat-povqat, ilon-milon, non-pon, chang-chung, choy-poy, qand-qurs*.

Qisqartma otlar. Murakkab so‘z birikmalarini turli usullar yordamida qisqartirish orqali yasalgan otlardir. Qisqartma otlar nutqning ixchamligini ta’minlovchi muhim vositalardan biridir. Masalan: *BMT, OAK(Oliy Attestatsiya komissiyasi), O‘zteleradio*. Qisqartma so‘zlarning ba’zilari tilimizda aynan o‘zlashtirilgan holda ishlatiladi: *YUNESKO, NATO*, kabilar shular jumlasidandir.

SIFAT

Narsaning belgisini bildirib, qanday? qanaqa? qaysi? kabi so‘roqlardan biriga javob bo‘ladigan so‘zlar turkumi sifat deyiladi. Sifat asosan otga bog‘lanadi va uning belgisini aniqlaydi. Masalan: *oq ko‘ylak, kuzgi ekin, aqlli qiz, yumshoq non, o‘rtancha o‘g‘il*. Bunda belgi bildiruvchi so‘z sifatlovchi, uni boshqarib kelgan ot esa sifatlanmish deyiladi.

Sifat bog‘lanib kelgan ot turli so‘z o‘zgartuvchi qo‘shimchalar bilan qo‘llanish mumkin, lekin sifat o‘zgarmaydi: *ko‘k qalam, ko‘k qalamning, ko‘k qalamdan* kabi. Sifat gapda asosan a) sifatlovchi-aniiqllovchi vazifasini bajaradi: *Bir ozdan so‘ng yoqimli shamol esa boshladi*; b) kesim bo‘lib keladi: *Osmon tiniq*.

Sifat ba’zan fe’lga bog‘lanib, harakatning belgisini bildirishi mumkin. Bunday holda sifat ravish kabi gapda hol vazifasini bajaradi: *U do‘stining yuragida kechayotgan tuyg‘ularni yaxshi tushunardi*.

Sifatning ma’no turlari

Sifatlar ma’no jihatdan quyidagi turlarga bo‘linadi:

- 1) xususiyat bildiruvchi sifatlar: *kamtarin, sho‘x, ziqna, sodda, yo‘rg‘a, mehribon*;
- 2) holat bildiruvchi sifatlar: *keksa, badavlat, iliq, tinch, salqin, ochiq, xursand*;
- 3) shakl- ko‘rinish bildiruvchi sifatlar: *gavdali, novcha, qiyshiq, yassi*;
- 4) rang - tus bildiruvchi sifatlar: *oq, qora, qizil, pushti*;

5) hajm – o‘lchov bildiruvchi sifatlar: *keng, tor, uzun, yaqin, katta, og‘ir*;

6) maza - ta‘m bildiruvchi sifatlar: *nordon, achchiq, bemaza, shirin*;

7) hid bildiruvchi sifatlar: *muattar, xushbo‘y, badbo‘y*;

8) o‘rin va paytga munosabat bildiruvchi sifatlar: *kechki, tonggi, kuzgi, bahorgi*.

Asliy va nisbiy sifat. Sifatlar ma‘no jihatdan bir-biridan farqlanadi. Ba‘zi bir guruh sifatlar bevosita belgi ifodalash xususiyatiga ega bo‘lsa, boshqalarida belgi tushunchasi ma‘lum bir narsaning boshqa narsaga munosabati asosida anglashiladi. Shunga ko‘ra ularni asliy va nisbiy sifatlarga ajratish mumkin.

1. Narsaning belgisini bevosita ifodalaydigan, belgini darajalab ko‘rsata oladigan sifat **asliy sifat deyiladi**. Masalan: *yaxshi, katta, uzun, qisqa, oq, qora, semiz, kamtar* kabi tub so‘zlar asliy sifatlardir.

2. Narsa belgisini o‘rin yoki paytga nisbatlash, boshqa narsaga o‘xshatish, chog‘ishtirish kabi ma‘nolar vositasida ifodalaydigan sifat **nisbiy sifat deyiladi**. nisbiy sifatlar affikslar orqali yasalgan sifatlardan tashkil topadi. Ular ma‘no jihatdan a) belgini biror narsaga nisbat berish bilan ifodalaydi: *g‘ayratli yigit, chiroyli surat, devoriy gazeta, ko‘rpalik mato*; b) belgini o‘rin va paytga nisbatlaydi: *toshkentlik kishi, yerdagi olma, kuzgi shamol*; d) belgini narsaning xususiyat, holatga nisbatlaydi: *ko‘ngilchan odam, chopqir ot, tirishqoq talaba*.

Sifat darajalari

Belgining meyor darajasiga ko‘ra nisbatlab, farqlanishi sifat darajalari deyiladi. Sifat darajalarining quyidagi turlari bor:

Oddiy daraja. Bir narsa belgisining boshqa narsa belgisiga nisbatlanmay ifodalanishi oddiy daraja deyiladi. Bunday sifatlar daraja bildiruvchi affikslarga ega bo‘lmaydi. Masalan: *yorug‘, yaxshi, og‘ir, chaqqon, yumshoq, baland, to‘g‘ri*.

Qiyosiy daraja belgining oddiy darajaga nisbatan ortiq yoki kam ekanligini qiyoslab ko‘rsatadi. Qiyosiy darajadagi sifat asosan **-roq** affiksi bilan shakllanadi: *kattaroq, kichikroq, ko‘kroq, balandroq, mazaliroq, achchiqroq*.

Qiyosiy daraja, odatda, ikkita narsa, hodisa, voqea yoki holat ishtirokida hosil bo‘ladi. Bunda qiyoslanayotgan narsalarning belgisi ... **-ga nisbatan (qaraganda)** ... **-roq** yoki ... **-dan (ko‘ra)** ... **-roq** qolipi asosida voqelanadi: *Bugungi shamol kechagiga qaraganda kuchliroq. Tut terakdan pastroq. Asal shakardan ko‘ra shirinroq.*

Qiyoslash ma‘nosi chiqish yoki jo‘nalish kelishigidagi ot + ko‘ra, nisbatan, qaraganda so‘zlaridan biri hamda oddiy darajadagi sifat birligi orqali ham ifodalanishi mumkin: *Alisher boshqa bolalarga qaraganda zehnli, mehnatsevar chiqdi.*

Ba‘zan bunday ma‘no –roq ko‘rsatkichili sifatning yakka o‘zi orqali ham hosil bo‘lishi mumkin: *Qalbdan aytilgan tashakkurdan qimmatliroq mukofot bo‘lmaydi.*

Orttirma daraja belgining oddiy darajadan ortiq, yuqori ekanligini ifodalaydi. Orttirma daraja quyidagicha usullar vositasida hosil bo‘ladi:

1. Fonetik usul: a) sifatning bosh qismi va oddiy darajadagi shaklning maxsus takrori orqali: *ko‘m-ko‘k, dum-dumaloq, yam-yashil, oppa-oston, teppa-teng*; b) sifat tarkibidagi unlini cho‘ziq talaffuz qilish orqali: *baaland, achchiq.*

2. Leksik usul: a) sifat oldidan *eng, juda, g‘oyat, g‘oyatda, nihoyatda, behad, biram, tim, naq, cheksiz* kabi so‘zlarni keltirish orqali: *juda go‘zal, behad xursand, nihoyatda baland, g‘oyat minnatdor, biram yoqimli, o‘ta g‘irrom, o‘lgiday ziqna, naqadar ulug‘vor, tim qorong‘u*; b) turg‘un birikmalarni sifat oldidan keltirish orqali: *xaddan ziyod achchiq, haddan tashqari maroqli, bahosi yo‘q juvon*; v) takroriy sifatlarni ot oldidan keltirish orqali: *baland-baland imoratlar, zo‘r-zo‘r yigitlar, hashamatli-hashamatli binolar, shirin-shirin orzular.*

Bulardan tashqari, *shirindan shirin, uzindan uzoq* kabi morfologik ko‘rsatkichlar ishtirokida ham orttirma daraja hosil qilinishi mumkin.

Ozaytirma daraja ko‘proq rang-tus belgilariga xos bo‘lib, belgining oddiy darajadan kamligi, pastligini ifodalaydi. Ozaytirma darajadagi sifatlar quyidagicha usullar yordamida hosil qilinadi:

1. Leksik usul. Belgining kuchsizlik darajasi sifat oldidan *yarim, nim, och, xiyol, xiyla, sal, aytarli, u qadar* kabi maxsus yordamchi so‘zlarni keltirish yordamida hosil qilinadi: *sal durust, xiyol ochiq, bir oz yaxshi,*

yarim qorong'u, nim pushti, xila shum, u qadar shirin emas. Bunda ba'zan—roq affiksi ishtirok etishi ham mumkin: sal g'o'rroq, xiyol kichikroq, bir oz torroq kabi.

2. Morfologik usul. Bunda darajaning kuchsizligi oddiy darajadagi sifatga quyidagi affikslarni qo'shish orqali shakllanadi:

a)—ish affiksi orqali: *qizg'ish, sarg'ish, ko'kish, oqish;*

v)—mitir\—imtir affiksi orqali: *qoramtir, ko'kimtir, oqimtir;*

g)—gina\—kina\—qina affiksi orqali: *kattagina, shiringina, oppoqqina, kichikkina.*

d)—roq affiksi qiyosiy daraja hosil qilish bilan bir qatorda, belgining kuchsizlik darajasini shakllantirishda ham ishlatiladi.

Sifatning otlashishi

Sifatning otlashuvi **substantizatsiya** deb yuritiladi. Sifatlar otlashganda belgini emas, otlar singari narsa yoki shaxs tushunchasini anglatadi. Sifat nutqda sifatlanmish tushirilib, uning vazifasida sifatlovchi ishlatilganda otlashadi: *Ko'r (odam) tutganini qo'ymaydi, kar (odam) eshitganini.* Otlashgan sifat otlar singari kelishik, egalik, ko'plik qo'shimchalarini qabul qilgan holda quyidagi vazifalar bajaradi: a) ega: *Yaxshi topib gapiradi, yomon qopib gapiradi;* b) to'ldiruvchi: *Mardni maydonda sina;* v) qaratqich aniqlovchi: *Yaxshining so'zi qaymoq, yomonning so'zi to'qmoq;*

Sifatlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy shakllarga ega bo'ladi.

1. Sodda sifatlar tarkiban bitta o'zak morfemadan iborat bo'lgan tub va yasama so'zlardan tashkil topadi. Shunga ko'ra ular sodda tub va sodda yasama kabi turlarga bo'linadi.

Mazmunan doimiy belgi anglatuvchi bir o'zakdan tarkib topgan asliy sifat **sodda tub sifat** deyiladi. Masalan: *shirin, baland, oq, uzun, chaqqon, zukko, dono.* Bunday sifatlar daraja affikslari bilan qo'llanganda ham tub sifat sanaladi: *kattaroq, qoramtir, shiringina, oqish, balandroq* kabi.

Sifat yasovchi qo'shimchalar vositasida turli so'z turkumlaridan yasalgan sifat **sodda yasama sifat** deyiladi. Masalan: *bilimli, suvsiz, kechki, ishchan, oilaviy, tirishqoq, ag'darma*.

2. Qo'shma sifat birdan ortiq o'zak-negizning o'zaro qo'shilib, bitta belgi tushunchasini anglatadigan yasama sifatlardir. Qo'shma sifatlar qismlarining morfologik tarkibiga ko'ra quyidagi guruhlarni tashkil etadi:

- 1) ot+ot: *shira kayf, sher yurak, bezbet, bedana qadam, yer osti*;
- 2) ot+sifat: *mushtumzo'r, mirzaquruq, nonko'r*;
- 3) sifat+ot: *uzun quloq, qiziqqon, sovuqqon, shum qadam, sofdil, ochko'z*;
- 4) sifat+sifat: *olachipor, qora to'riq, qora qizil*;
- 5) ravish+ot: *kamgap, hozirjavob, kamquvvat*;
- 6) ot + -ar, -mas va -mon qo'shimchali sifat-dosh: *mehnatsevar, jonkuyar, lattachaynar, nonemas, ishyoqmas, usta buzarmon, ish bilarmon*;
- 7) ravish+sifat-dosh: *tezpishar, eapishar, tez oqar, cho'rtkesar*;
- 8) olmosh+sifat yoki ravish: *o'zbilarmon, o'zboshimcha*;
- 9) son+ yasama sifat: *bir xonali, Besh qavatli, bir so'zli*.

3. Juft sifatlar ikkita so'zning teng bog'lanishi asosida tuzilgan sifatlardir. Juft sifatlar tarkibi har ikkiala qismi lug'aviy ma'noli yoki bir qismi lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuzilishi mumkin.

Har ikkala qismi lug'aviy ma'noli so'zlardan tuzilgan juft sifatlar quyidagi tarkibga ega bo'ladi:

1) turli antonim so'zlardan tuziladi:

- a) tub so'zlardan: *olis-yaqin, og'ir-yengil, oq-qora, past-baland\baland-past, yaxshi-yomon\yomon-yashi, yosh-qari, katta-kichik, o'ng-ters*;
- b) tub va yasama so'zlardan: *uzun-qisqa, haq-nohaq, huda-behuda*;
- d) yasama so'zlardan: *kerakli-keraksiz, qo'lli-oyoqli, issiq-sovuq*.

2) sinonim so'zlardan tuziladi: *och - nahor, ola - chipor, soya - salqin, o'ydim-chuqur, puxta-pishiq, uzuq-yuluq, mo'min-qobil, xor-zor*.

Bir qismi lug'aviy ma'noli, ikkinchi qismi lug'aviy ma'noga ega bo'lmagan so'zlardan tuziladi: *bo'sh-bayov, xom-xatala, chala-chulpa, eski-tuski, egri-bugri, yarimta-yurimta, achchiq-tizziq*.

Har ikkala qismi yolg'iz holda ma'no anglatmaydigan so'zlardan tuziladi: *uvali-juvali, dalli-g'ulli, ikir-chikir, ayqash-uyqash*.

Juft sifatlar chiziqcha bilan ajratilib yoziladi. Biroq ular orasida –u, -yu yuklamalari bog'lovchi vazifasida ishlatilganda chiziqcha tushiriladi: *halol-harom\ halol-u harom, issiq-sovuq\ issig'-u sovuq, sog'-salomat\sog'-u salomat*.

4. Takroriy sifatlar bir xil shaklga ega bo'lgan so'zlarning aynan takroridan tuziladi. Masalan: *baland-baland, mayin-mayin, shirin-shirin*. Ba'zi takroriy sifatlarning birinchi qismida qo'shimchalar mavjud bo'lishi ham mumkin: *poyma-poy, ko'pdan-ko'p, kattadan-katta, xilma-xil, limmo-lim*. Bunday sifatlar ma'noni kuchaytirish, ta'kidlash uchun ishlatiladi.

SON

Narsaning, miqdori, sanog'i yoki tartibini bildirib, qancha? nechta? nechanchi? so'roqlaridan briga javob bo'ladigan so'zlar son deyiladi. Sonlar sifat singari belgi tasavvuri bilan aloqador bo'lib, narsaning miqdori, sanog'i va tartibiga ko'ra belgisini ifodalaydi: *beshta kitob, uchala talaba, birinchi kurs* kabi.

Son narsaning aniq yoki noaniq miqdorini ifodalash xususiyatiga egaligiga ko'ra tildagi *ko'p, oz, bir oz* singari umumiy miqdor bildiruvchi so'zlardan farqlanib turadi. Sonlar quyidagi grammatik belgilarga ega:

1. Sonlar ot bilan birikkanda so'z o'zgartuvchi affikslar olmaydi, aksincha ularning o'zi otning aniqlovchisi vazifasini bajaradi: *O'n sakkiz yashar yigit. birinchi o'rinda bormoq*.

2. Ba'zan son va sifat birgalikda otning aniqlovchisi vazifasini bajarishi mumkin. Bunday holda son aniqlovchi vazifasida kelgan sifatdan avval joylashadi: *Beshta baland bino, uchta qora qo'y*.

3. Son gapda asosan aniqlovchi va kesim vazifasini bajaradi: *Mehnat kishini uchta balodan saqlaydi: yurak siqishdan, axloqiy buzilishdan, muhtojlikdan. Bu xotinning joni bitta emas, mingta (A.Qahhor).*

4. Ba'zan sonlar fe'l oldidan kelib, ravish singari hol vazifasini bajaradi: *U ariqning labidagi oshrayhon bargidan uch-to'rtta uzib keldi.*

5. Sonlar boshqa so'zlardan yasalmaydi, ya'ni son yasaliş tizimiga ega emas. Biroq ba'zi sonlardan ot yoki fe'l yasalişhi mumkin: *uch+lik, ikki+lanmoq* kabi.

6. Sonning o'ziga qo'shiluvchi –inchi, -ov, -ala, -ta, -tacha, -lab,-larcha affikslari shakl yasovchilar bo'lib, sonning bir turidan boshqa turini hosil qiladi. Son otga bog'langanda ular orasida maxsus hisob so'zlar, ya'ni **numerativlar** ishlatiladi. Numerativlar *kilogramm, gramm, botmon, pud, so'm, tiyin, dona, nafar, hovuch, qarich, kilometr, qadam, gektar, soat, minut, daqiqa, soniya* singari ot turkumiga mansub so'zlardan tashkil topadi.

Sonning ma'no turlari

Sonlar ma'no jihatdan, dastlab, ikki guruhga bo'linadi: 1) miqdor son, 2) tartib son.

Miqdor sonlar narsani sanash, donalash, taxminlash, taqsimlashga asoslangan umumiy qiymatini ifodalash uchun xizmat qiladi. Miqdor sonlar narsaning qiymatini ifodalash xususiyatiga ko'ra uch guruhni tashkil qiladi: a) **butun son** narsa-buyumning miqdoriy butunligini ifodalaydi: *bir kishi, uch o'rtoq, ikkita daraxt* kabi; b) **kasr sonlar** butun miqdorning qismini ifodalash uchun xizmat qiladi. Ular ko'pincha bir necha sonning sintaktik usul asosida birikishdan hosil bo'ladi: *to'rt*dan bir, *uch*dan ikki. Shuningdek, kasr sonlar *yarim, chorak, nim chorak* kabi so'zlar vositasida ham ifodalanadi; d) **aralash sonlar** butun va kasr sonlarning birligi asosida hosil bo'ladi: *bir yarim, ikki butun o'ndan besh*.

Miqdor sonlar ma'no jihatdan sanoq son, dona son, chama son, jamlovchi son, taqsim son kabi turlarga bo'linadi. Ular quyidagi xususiyatlarga egaligi bilan o'zaro farqlanadi:

1. Sanoq sonlar bir turdagi narsaning umumiy sanog'i, sonning nomini ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan: *bir, ikki, uch, to'rt,*

bash. Sanoq sonlar numirativ soʻzlarsiz va numerativ soʻzlar bilan ishlatiladi: *bash kishi, oʻn yil, uch qop un, oʻn olti tonna bugʻdoy* kabi.

Sanoq sonlar numerativ soʻzlarsiz yoki numerativ soʻzlar bilan qoʻllanib, koʻplik affiksini qabul qilganda chama, taxmin maʼnosini ifodalaydi: *soat beshlar boʻldi, oradan uch kunlar oʻtdi*. Xuddi shuningdek, maʼno sanoq sonlarning juftlanishi orqali ham ifodalanishi mumkin. Masalan: *Darchadan besh-olti kishishi kirib keldi*.

Sanoq sonlarning baʼzi turlarigagina 3-shaxs egalik affiksi qoʻshilib, ularni otlashtirishi mumkin: *Biri olim, biri muallim*. Sanoq sonlar hech qanday affikssiz ham otga koʻchishi mumkin. Masalan: *qirq, yetti, yigirma* kabi aza marosimlari nomi shular jumlasidandir.

Barcha sanoq sonlar oʻrtasida bir soni alohida grammatik xususiyatga egaligi bilan ajralib turadi. Uning bunday polisemantik xususiyati quyidagilarda koʻzga tashlanadi:

a) bir soni ot oldidan kelib, gumon, nomaʼlumlik maʼnosini hosil qiladi: *Bugun sizni bir kishi soʻrab keldi*. Bir soni miqdor bildiruvchi soʻzlar oldida kelganda ham shunday maʼnolar hosil boʻladi: *bir talay, bir necha, bir oz, bir qadar*.

b) holat maʼnosidagi feʼl, ot, sifat, ravish oldida kelib maʼnoni kuchaytiradi: *Mashina bir silkinib, toʻxtadi. Ertaga bir dam olmasam boʻlmaydi*.

d) uyushiq boʻlaklar yoki sodda gaplarda biriktiruvchi bogʻlovchi vazifasini bajaradi: *Xursandligidan bir kuladi, bir yigʻlaydi*.

c) ayiruv-chegaralov yuklamasi vazifasini bajarishi mumkin: *Mening ishonchim bir sensan*.

f) bir soni joʻnalish, chiqish kelishigi affiksi bilan hamda –day, affiksi bilan qoʻllanganda ravishga koʻchadi: *birga ishlamoq, birdan kirib kelmoq, birday qaramoq*.

2. Dona sonlar bir turdagi narsani yakkalab, donalab sanaladigan umumiy miqdorini anglatadi va sanoq songa –ta affiksini qoʻshish orqali shakllanadi: *beshta, oʻnta, ikkita*. Biroq, -ta affiksi bir soniga qoʻshilganda **r** undoshi **t** tovushiga oʻzgaradi: *bir+ta= bitta*.

Dona son hosil qiluvchi –ta affiksi numerativ soʻz oʻrnida ishlatiluvchi vosita sifatida ham muhim ahamiyatga ega boʻladi: *Beshta*

qalam-besh dona qalam, to'rtta talaba-to'rt nafar talaba, yuzta qoramol-yuz bosh qoramol.

Ba'zan dona sonlar fe'l oldidan kelib, hol vazifasini bajaradi: *Uning bitta gapirib, o'nta kuladigan odati bor.*

Boshqa miqdor sonlardan farqli ravishda, dona son hosil qiluvchi **-ta** affiksidan keyin ko'plik ifodalovchi **-lar** affiksi hamda kelishik qo'shimchalari qo'shilmaydi. dona sonlar 1,2-shaxs birlikdagi egalik affiksi bilan ham deyarli qo'llanmaydi. Faqat 3-shaxs egalik affiksini qabul qilib, otlashishi mumkin. Bunday holda dona sonlar turli kelishik affikslarini qabul qilishi va ot singari vazifalar bajarishi mumkin. Masalan: *Birniki mingga, mingniki tumanga.*

3. Taqsim sonlar narsaning miqdor jihatdan teng bo'linganligini ifodalaydi. Taqsim son quyidagicha hosil bo'ladi: a) sanoq songa - **tadan** qo'shimchasini qo'shish bilan: *beshtadan, to'rttadan*; b) dona sonlarni takror qo'llash orqali: *ikkita – ikkita, to'rtta – to'rtta*. Bunday holda takror qo'llangan sonning ikkinchisiga **-tadan** affiksi qo'shilishi ham mumkin: *ikkita-ikkitadan kabi.*

Miqdor sonning bu turi numerativ so'z bilan qo'llanishi mumkin: *ikki nusxadan, Besh donadan, yuz kelogrammdan.*

Taqsim sonlar boshqa miqdor sonlar kabi ot va ot vazifasidagi so'zlar yoki fe'l oldidan kelib, narsa yoki harakatning miqdoriy belgisini ko'rsatadi: *Navbatda turganlar bittadan, ikkitadan bo'lib kela boshladi.*

Taqsim sonlar ham boshqa son turlaridan farqli ravishda egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qilmaydi. Demak, ular otlashmaydi.

4. Jamlovchi sonlar narsa miqdorini jamlab, to'dalab ko'rsatadi. Ular sanoq sonlarga **-ov, -ala, -ovlon, -ovlashib** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi.

Jamlovchi sonning **-ov, -ovlon** affiksli shakli har doim 1-shaxs birlik shakldan tashqari, barcha egalik affiksi bilan qo'llanib, gapda ot vazifasida ishlatiladi. Shu bois sonning boshqa turlaridan farqli ravishda gapda sifatlovchi - aniqlovchi vazifasini bajarmaydi: *Uchovining maqsadi bir. Oltovlon ola bo'lsa, og'zidagin oldirar.*

Biroq –ala affiksli jamlovchi son ot oldidan kelib, sifatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Ikkala o‘rtoq bir bo‘lib ishga tushdilar.* –ov, -ala, -ovlon affikslari bilan hosil bo‘ladigan jamlovchi sonlarning faol qo‘llanishi ikkidan yettigacha bo‘lgan sonlarda ko‘proq kuzatiladi.

Jamlovchi sonning –ov, -ala affiksli shakliga kelishik affikslari 3-shaxs egalik qo‘shimchasidan keyin qo‘shiladi, -ala affiksli shakliga esa kelishik affikslari egalik affiksining 1-shaxslaridan boshqa turlaridan keyin qo‘shiladi va gapda ega, qaratqichli aniqlovchi va to‘ldiruvchi vazifasini bajaradi: *Ikkovi qadirdonlarcha ko‘rishdilar. Ikkalasining bo‘yi teng. Terimchilarning uchalasiga ham mukofot berildi. To‘rtalangizdan boshqa hamma yig‘ilishga qatnashdi.*

Bundan tashqari, jamlovchi son **ov+la+sh+ib** affiksi yordamida hosil bo‘luvchi shaklga ham ega. Bu affiks bilan shakllangan jamlovchi sonlar ko‘pincha fe‘lga bog‘lanib, gapda hol vazifasida keladi: *Uchovlashib ichkariga kirishdi.*

5. Chama son narsa miqdorini chamalab, taxminlab ko‘rsatish uchun ishlatiladi va quyidagicha yasaladi: 1) –**tacha** affiksi orqali: *o‘ntacha, beshtacha*; 2) –**lab** affiksi vositasida: *o‘nlab, yuzlab*; 3) –**lar** qo‘shim-chasi orqali: *soat birlar bo‘ldi, o‘ntalar*; 4) –**larcha** qo‘shimchasi orqali: *o‘nlarcha, yuzlarcha*; 5) sanoq yoki dona sonlarni juftlash orqali: *bir-ikki, ikki-uch, uch-to‘rtta, besh–oltita*; 6) chama sonlarni hosil qilishda ba’zi taxmin ma’nosidagi so‘zlar ham ishtirok etadi: *o‘ttizga yaqin, yigirma chog‘li, kamida o‘nta, qariyb yuzta, yuzdan ortiq.*

Chama sonlar hisob so‘zlari bilan qo‘llanadi. Bunda chama ma’nosini hosil qiluvchi affikslar hisob so‘ziga qo‘shiladi: *Maktab uzog‘i bilan yuz metrcha narida edi. Oradan bir yilcha vaqt o‘tdi.*

Chama sonning gapdagi vazifasi uning qaysi so‘z bilan birikishiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan: a) ko‘pincha otga bog‘lanib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Kuzgacha besh-oltita ketmon ishdan chiqdi. (A.Q)* b) fe‘lga bog‘lanib hol vazifasini bajaradi: *Ro‘zimat qorong‘ida ko‘ziga yigirma besh yoshlarda ko‘ringan edi. (A.Q.)* v) otlashgan holda shaxs ma’nosini ifodalaydi va gapda ega, vazifasini

bajaradi: *bitta-yarimta sezgani yo'qmi, degan o'y bilan atrofga alangladi.* (S. Ahmad)

Tartib sonlar narsaning joylashish tartibini, o'rnini ifodalash bilan boshqa sonlardan farqlanadi. Ular sanoq songa **-nchi, -inchi, -lamchi** affiksini qo'shish orqali hosil bo'ladi: birinchi, ikkinchi, beshinchi, birlamchi, ikkilamchi kabi. Tartib sonlar boshqa son turlaridan farqli ravishda hisob so'zlari bilan qo'llanmaydi.

Tartib son yasovchi affikslar bir soniga qo'shilganda «ilk», «dastlabki», «oldingi» kabi so'zlar bilan sinonim bo'ladi: *Qishning birinchi kunlarida qor qalin yog'di.*

Tartib son yasovchi affikslar ikki soniga qo'shilganda «boshqa» so'ziga ma'nodosh bo'ladi: *Endi masalaning ikkinchi tomoniga e'tibor qarataylik.*

Narsa, hodisalar tartibini ko'rsatishda avval sanoq son undan so'ng tartib son qo'llaniladi: **Bir** tomonda sho'x, **ikkinchi** tomonda kishining qalbini tirnaydigan katta ashula bo'lmoqda.

Tartib son ba'zan narsaning turi yoki navini ifodalash uchun ham xizmat qiladi. Bunda tartib son narsaning joylashish o'rnini emas, aksincha, uning belgisi, xususiyati e'tiborga olinadi: *U yettinchi chiroqni oldiga qo'yib, erining to'nini yelkasiga tashlaganicha o'tirardi* (S.Ahmad).

Tartib sonlar narsaning miqdoriga ko'ra belgisini ko'rsatib, gapda sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Atirgullar, ko'rkam karnaygullar, xil-xil gulbeorlar kuzning birinchi izg'irinlarini pisand qilmaydi* (O). Fe'l-kesimga bog'lanib, gapda miqdor holi vazifasini bajaradi: *Bunday go'zallikni Abrorjonning birinchi ko'rishi edi.*

Tartib son otlashadi. Ular otlashganda avval egalik qo'shimchasi so'ng kelishik qo'shimchasi qo'shiladi va gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqich aniqlovchi kabi vazifalar bajaradi: *Ikki otliq ancha gaplashib turgandan keyin biri qishloq tomonga ketdi, ikkinchisi orqaga qaytdi.*

Tartib sonlar gap bo'laklariga grammatik jihatdan bog'lanmay, kirish so'z vazifasida ham qo'llanadi: **Birinchidan**, hali juda yoshsiz, **ikkinchidan**, bu vazifani uddalashga tajribangiz yetisharmikan.

Sonning tuzilishiga ko'ra turlari

Sonlar tuzilishiga ko‘ra sodda, qo‘shma, juft va takroriy kabi turlarga bo‘linadi.

Sodda sonlar bir o‘zak morfemadan iborat bo‘lgan sonlardir. Hozirgi o‘zbek tilida faol ishlatiladigan 23 ta sodda son bo‘lib, ular yozuvda arab va rim raqamlari bilan, shuningdek, harflar vositasida ifodalanadi. Ular quyidagilar: *nol, bir, ikki, uch, to‘rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to‘qqiz, o‘n, yigirma, o‘ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to‘qson, yuz, ming, million, milliard*. Sonlarning boshqa turlari mazkur sodda sonlarning qo‘shilishi, juftlanishi, takroridan tuziladi. Ayni paytda, sodda sonlar sonning ma‘no jihatdan turlarini shakllantirishda ham asos bo‘ladi: *beshta, ikkala, to‘rttadan, uchov, o‘nlarcha, oltinchi* kabi.

Hozirgi tilimizda sodda sonlar qatoridan o‘rin egallaydigan *oltmish, sakson* va *to‘qson* sonlari aslida *olti-mish, sakkiz-o‘n, to‘qqiz-o‘n* singari qo‘shma sonlar asosida hosil bo‘lgan.

O‘zbek tilida ayrim sodda sonlar so‘zlar bilan **sinonimik** munosabatga kirishadi. Masalan: *bir-yakka, yolg‘iz, yagona; ikki-qo‘sh, juft* kabi. Shuningdek, sodda sonlar tilimizdagi ba‘zi so‘zlar bilan **omonim, paronim** bo‘lishi ham mumkin. Masalan: *pichoqning uchi, osmonga uch* kabilar *uch* sonining, *qirq (aza marosimi), arqonni qirq* kabilar *qirq* soning omonimidir; *to‘rt* soni esa nutqda *to‘r(uyning to‘ri)* oti bilan paronim bo‘lishi mumkin.

Qo‘shma son ikki yoki undan ortiq sodda sonning birikishidan tuzilgan sonlardir: *o‘n besh, yigirma sakkiz, bir yuz qirq, uchdan bir, uch butun undan ikki*.

Tildagi ba‘zi qo‘shma sonlar ham tarixan o‘zining sinonimlariga ega bo‘lgan. Masalan: *o‘n ming-tuman, yuz ming-lak, o‘n olti-bir pud* kabi.

Juft sonlar ikkita har xil sonning teng aloqadagi takroridan tuzilgan sonlardir. Juft sonlar sodda va qo‘shma sonlarning quyidagi tartibda teng aloqaga kirishuvi orqali shakllanadi: a) sodda son+sodda son: *bir-ikki, ikkita-uchta, bitta-yarimta, to‘rt-beshta* kabi; b) sodda son+qo‘shma son: *o‘n-o‘n beshta, o‘n besh+yigirmata, sakson-sakson beshta* kabi; d) qo‘shma son+qo‘shma son: *yigirma uch-yigima to‘rt, to‘rt yuz-besh yuz* kabi.

Nutqda sanoq, dona, taqsim sonlar juft holda qo'llanganda taxmin, chama ma'nosi hosil bo'ladi.

Takroriy sonlar ikkita bir xil shaklga ega bo'lgan sonlarning aynan takroridan tuziladi. Nutqda sanoq, dona va taqsim sonlar takroriy sonlar shaklida ishlatiladi: *bir-bir, ikita-ikkita, beshta-beshtadan* kabi. Sonlarning takrori orqali taqsim son hosil bo'ladi.

OLMOSH

Olmoshlar mustaqil so'z singari shaxs, narsa, belgi yoki qiymat tushunchasini bildirmay, ular o'rnida almashib keladigan, ularning mavjudligiga ishora qiladigan so'zlardir. Masalan: *men*-shaxsga, *nima*-narsaga, *shu, bu, o'sha* - belgiga, *qancha, shuncha* olmoshlari esa miqdorga ishora qilishi bilan o'zaro farqlanadi. Olmoshlar aniq ma'no bilan mavhum ma'noning almashinib qo'llanishini ta'minlaydigan so'zlardir. Ularning qanday ma'noda qo'llangani matnda ishtirok etuvchi til birlik-larining munosabatiga qarab oydinlashadi. Masalan: *Shunday o'lka doim bor bo'lsin*, gapidagi *shunday* olmoshi narsa belgisini boshqasiga taqqoslab ko'rsatish uchun xizmat qilgan. Biroq, ba'zi olmoshlar, xususan, *kim, men, sen, qanday* olmoshlarini ot yoki sifat bilan almashtirib bo'lmaydi. Qayd etilganlardan ma'lum bo'ladiki, olmoshlar mustaqil so'zlarning doimiy muqobili sifatida nutqning ixchamligi, qisqaligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Olmoshlar quyidagi o'ziga xosliklarga egaligi bilan xarakterlanadi:

1. Olmoshlar boshqa turkumlardan farqli ravishda so'z yasaliş tizimiga ega emas. Ya'ni boshqa so'z turkumlaridan olmosh yasalmaydi. Olmoshlardan affikslar orqali sanoqli so'z yasaliş mumkin: *manmanlik, mensimaslik, sensirash, shunday*.

2. Shuningdek, olmoshlar ba'zi so'zlar bilan birikib boshqa turkumga ko'chadi: *qayerda, ozmuncha, o'zboshimcha*.

3. Olmoshlar otlarga xos so'z o'zgartuvchilarni qabul qiladi: *kimni, bizga, hech kimdan* kabi. Ba'zi olmoshlar o'zgartuvchi qo'shimchalar bilan qo'llanganda turli fonetik o'zgarishlar sodir bo'ladi: *sen+ing, men+i; u+n+ga, shu+n+ga* kabi.

4. Olmoshlar egalik affikslari bilan qo'llanishda ayrim xususiyatlar mavjud: 1) ot tipidagi so'roq, bo'lishsizlik, belgilash, o'zlik olmoshlari egalik qo'shimchalari bilan qo'llanadi: *kimi, nimasi, hech kimim, hech nimam, o'zim, o'zing, o'zi, hammasi, barchasi* kabi; 2) paytga nisbatan so'roq ishlatiladigan va sabab - maqsadni aniqlash uchun ishlatiladigan so'roq olmoshlari, I, II shaxs kelishik olmoshlari egalik affiksini olmaydi, ya'ni qachon+im, nega+m, men+im deb ishlatilmaydi; 3) u ko'rsatish olmoshi va qaysi, necha kabi so'roq olmoshlari egalik affiksini, asosan, otlashganda qabul qiladi: qaysisi, unisi, kabi.

5. Ko'plik qo'shimchasi I shaxs birlikdagi kishilik olmoshiga qo'shilmaydi (men+lar tarzida ishlatilmaydi). II shaxs birlikdagi kishilik olmoshiga -lar qo'shimchasi qo'shilsa ko'plik emas, hurmatsizlik, mensimaslik ma'nosi hosil bo'ladi: senlar.

I-II shaxs ko'pligi esa, bir so'zlovchi va boshqalar, bir tinglovchi va boshqalar kabi ma'noga ega bo'lib, guruh ifodalash uchun xizmat qiladi: bizlar, sizlar (biz va boshqalar) kabi. So'roq olmoshiga -lar affiksi qo'shilsa quyidagicha ma'nolar hosil bo'ladi: a) taxmin ifodalaydi: *Soat nechalar bo'ldi?*; b) ma'no kuchaytiriladi: *Qanchalar qiynaldim!* d) "qadim", "ancha vaqt" ma'nosini ifodalaydi: *Qachonlardir bu yerlarda hayot qaynagan edi.*

6. Ma'no va gapdagi vazifasiga ko'ra olmoshlar a) ot vazifasidagi olmoshlar, b) sifat vazifasidagi olmoshlar, g) son vazifasidagi olmoshlar, d) ravish vazifasidagi olmoshlarga bo'linadi: 1) **men, sen, biz, siz, u, kim, nima, har kim, hamma, hech nima** kabi ot vazifasidagi olmoshlar shaxs va narsaga ishora qilib, otlarga xos so'z o'zgartiruvchilarni qabul qiladi va gapda ega, to'ldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi vazifasini bajaradi. Masalan: *Biz abadiy bahormiz, biz insoniyat kelajagimiz. Har kimning o'z kasbi o'ziga aziz. Qadrdon do'stlarning uchrashuvi barchani o'ziga jalb etdi;* 2) **qanday, qaysi, bu, shu, shunday, allaqanday, qandaydir, ba'zi** kabi olmoshlar belgiga ishora qilib, gapda sifatlar singari ot oldida keladi va sifatlovchi aniqlovchi, hol, kesim vazifasini bajaradi: *kecha savollarni bo'lib olgan ba'zi bolalar o'qituvchini quvonib kutib oldi;* 3) **necha, nechanchi, qancha, har qancha, bir necha** kabi olmoshlar sonlar kabi miqdor ifodalaydi va

gapda ot oldida kelib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi. Biroq, olmoshlar hech qachon o‘zidan avval aniqlovchi olmaydi: *Ro‘yxatga nechanchi o‘rinda yozildingiz?* 4) **nega, qalay, qani** kabilar harakat belgisini ifodalaydi va gapda hol vazifasini bajaradi: *nega o‘qimaysan, nega javob bermaysan? Gapir!*

7. Olmoshlar ergashgan qo‘shma gap tarkibida nisbiy so‘z sifatida ham ishtirok etadi: **Kim** *ko‘p mehnat qilsa, u yaxshi yashaydi. Shuni unutmaslik kerakki, umidsizlik kishining hayotga bo‘lgan qiziqishini so‘ndiradi.*

8. Olmoshlar ma’no xususiyatlariga ko‘ra 1) kishilik, 2) ko‘rsatish, 3) so‘roq, 4) o‘zlik, 5) belgilash, 6) bo‘lishsizlik, 7) gumon kabi turlarga bo‘linadi.

Kishilik olmoshlari nutq so‘zlanayotgan paytda ishtirok etgan yoki tilga olingan shaxs va narsaga ishora qiluvchi so‘zlardir. Kishilik olmoshlari asosan ot o‘rnida qo‘llanadi va uch shaxsni ifodalaydi: 1-shaxs (men) – so‘zlovchi, 2-shaxs (Sen) – tinglovchi, 3-shaxs (u) – nutq jarayonida ishtirok etmaydigan, so‘zlovchi va tinglovchi tomonidan eslatilgan shaxs yoki narsani ifodalaydi. Ko‘plikda esa 1-shaxs (biz) – so‘zlovchi va boshqa shaxslarni, 2-shaxs (siz) tinglovchi va boshqa shaxslarni, 3-shaxs (ular) nutq jarayonida ishtirok etmaydigan birdan ortiq shaxs yoki narsani ifodalaydi.

Sh a x s	B i r l i k	K o‘ p l i k
1-shaxs (so‘zlovchi)	men	biz
2-shaxs (tinglovchi)	sen	siz
3- shaxs (o‘zga)	u	ular

Kishilik olmoshlari nutqda quyidagi xususiyatrga ega bo‘ladi:

1) kishilik olmoshlari, o‘z ma’nosidan tashqari, shaxs va son ma’nosi ko‘chgan holda qo‘llanishi mumkin. Masalan, kamtarlik

ma'nosida **men** o'rnida **biz** olmoshi ishlatiladi: *Biz o'z tadqiqotimizda sohaga doir yirik olimlarning fikrlariga tayandik. Ba'zan xuddi shunday shaklda manmanlik ma'nosi ham yuzaga kelishi mumkin: Biz o'z ishimizni bilib qilamiz, maslahatingizga zor emasmiz!* Ichki monologik nutqda **sen** olmoshi **men** o'rnida ishlatilishi mumkin. Bunda so'zlovchining o'z-o'zini tergashi anglashiladi: *Sen o'z odobing, g'amxo'rliging bilan odamlar ko'ngliga yo'l topa olishing kerak;* 2) I shaxs ko'plikdagi kishilik olmoshi **biz** II shaxs ko'plikdagi **siz** olmoshi o'rnida qo'llanishi mumkin. Bunday qo'llanishda ko'pincha boshqa shaxslarni ma'lum bir ishni bajarishga tashviq qilish, undash ma'nosi anglashilib turadi: *Qani, endi biz ham ishga tushaylik.* 3) I shaxs ko'plikdagi **biz** olmoshi II shaxs birlikdagi **sen** olmoshi o'rnida qo'llanganda shaxs va son ma'nosi birlikda ko'chadi: *Xush, biz endi buyog'iga nima deymiz?* 4) kishilik olmoshlaridan **men** ko'plik affiksi bilan qo'llanmaydi. **Sen** olmoshi -lar affiksi bilan birga qo'llanganda tinglovchi va boshqa shaxslarga munosabatni yoki tinglovchiga nisbatan Mensimaslik ma'nosi ifodalanadi: *Senlar hech qachon yaxshilikni bilmaysanlar!*

Kishilik olmoshlarining so'z o'zgartuvchi qo'shimchalar bilan ishlatilishida quyidagi kabi o'ziga xosliklar mavjud: a) kishilik olmoshlariga odatda egalik affikslari qo'shib kelmaydi; b) bu olmoshlar kelishik affikslarini olib turlanishi mumkin: *mening, seni, uning, sizda, sizga, ulardan* kabi. *Men, sen* olmoshlari tushum va qaratkich kelishiklari bilan turlanganda qo'shim-cha tarkibidagi **n** tovushi tushib qoladi: *men+i, men+ing, sen+i, sen+ing* kabi; d) 1,2-shaxsni ko'rsatuvchi kishilik olmoshlari kesim vazifasida kelganda shaxs-son affikslarini olib tuslanishi mumkin: *menman, sensan, bizmiz, sizsiz* kabi.

Kishilik olmoshlari gapda ega, qaratqich aniqlovchi, to'ldiruvchi, kesim vazifasida qo'llanadi: *Biz sof dil, kamtar, ishda tadbirli, turmushda haqqoniy bo'lishimiz kerak. (O.Yo) Hayotni qancha sevsang, u senga shuncha go'zal ko'rinadi. (O.) Hammaning e'tibori bizda.*

Ko'rsatish olmoshi shaxs, narsa yoki belgini ko'rsatish, ta'kidlash uchun ishlatiladi. Olmoshning bu turiga: *u, bu, shu, usha,*

mana shu, ushbu kabi soʻzlar kiradi. Koʻrsatish olmoshlari tuzilishiga koʻra ikki xil boʻladi: 1) sodda koʻrsatish olmoshlari: *u, bu, shu, oʻsha*; 2) qoʻshma koʻrsatish olmoshlari: *mana shu, ana shu, mana bu, anavi (ana u)*.

Koʻrsatish olmoshlarini ular ishora qiladigan narsaning makon va zamonga munosabati nuqtai nazardan aniq va noaniq maʼnoli ekanligi bilan farqlanadi: Aniq maʼnoni ifodalovchi koʻrsatish olmoshlari makon va zamonning yaqin-uzoqligini ifodalashiga koʻra ikki xil boʻlishi mumkin. Masalan: a) **shu** olmoshi soʻzlovchiga masofa va vaqt jihatdan yaqin boʻlgan voqea yoki narsani bildiradi: *shu institutda oʻqiyman* (soʻzlovchi koʻrsatib gapirayotgan institut yoki soʻzlovchi oldin shu haqda gapirgan, hozir eslayotgan institut); b) **oʻsha** olmoshi soʻzlovchidan nariroqdagi narsani yoki avvalroq boʻlgan voqeani bildiradi: *oʻsha (oʻsha kishini chaqiring)*.

Noaniq maʼnoli koʻrsatish olmoshlari noaniq narsa, notanish shaxs yoki voqealarni koʻrsatish uchun ishlatiladi. Masalan, **bu** olmoshi avvaldan maʼlum boʻlmay, soʻzlash jarayonidagigina maʼlum boʻlgan, soʻzlovchining yaqinidagi narsa yoki shaxsni koʻrsatadi: *Bu kitob hammani qizqtiradi. U* olmoishi ham soʻzlash jarayonida maʼlum boʻlgan, lekin soʻzlash vaqtida mavjud boʻlmagan yoki soʻzlovchidan uzoqroqdagi narsani yoki voqeani koʻrsatadi: *U vaqtlar mustaqillik haqida gapirib boʻlmasdi*.

Mana, ana soʻzlari ham masofa koʻrsatishga koʻra farqlanadi. Masalan, **mana** soʻzi koʻrsatish olmoshlari bilan birikib kelganda yaqindagi narsani, **ana** esa uzoqdagi narsani koʻrsatadi. *Mana, ana* soʻzlari *oʻsha* olmoshi bilan yonma-yon kelishi mumkin. Bunday vaqtda qoʻshma olmosh emas, alohida soʻz sifatida ishtirok etadi. Masalan: *Oʻsha ishlarning natijasi mana*, gapida *oʻsha* aniqlovchi, *mana* esa kesimdir.

Mana soʻzi **bu, shu** olmoshiga qoʻshilib, soʻzlovchiga yaqin boʻlgan narsa yoki belgini koʻrsatadi: *Mana bu qilingan ishlarning hisoboti. Mana bu shu yerda oldirgan suratlari*.

Ana soʻzi ham **bu, shu** (baʼzan *u*) olmoshlari bilan birga qoʻllanib, soʻzlovchidan nariroqda boʻlgan narsa, shaxs yoki belgini koʻrsatadi: *Biz ana shu maktabda oʻqigan edik.*

Mana, ana soʻzlariga **bu, u** olmoshlari qoʻshilganda fonetik oʻzgarish sodir boʻlishi mumkin: *manavi, anavi. ertaga anavi olti otning birovini minib kelayin. (E. Jumanbulbul).*

Koʻrsatish olmoshlari ot, sifat va ravishlar oʻrnida qoʻllanadi: a) ot oʻrnida ishlatiladigan koʻrsatish olmoshlari otlar kabi shaxs yoki narsalarni ularga ishora qilish orqali nomlaydi. *Aʼzamjon bilan Toshkentda kurishgan edim, oʻsha gapirib berdi (A.Q).* **Bularning ishi-** qiyin ish.; b) sifat oʻrnida ishlatiladigan koʻrsatish olmoshlari ot va otlashgan soʻz oldidan kelib, uning belgisini ifodalaydi: *Sen bizga eng rostgoʻy, eng vijdonli odam boʻlganing uchun ham keraksan. Buni u qizga ham bildirib qoʻy (P.Qodirov); d) shu, oʻsha* olmoshlari takror holda qoʻllanib, ravish oʻrnida ishlatiladi: *Oʻsha-oʻsha kampir bilan Gʻafforjon biznikida qolib ketdi. (A.Q.)*

Koʻrsatish olmoshlari **-day, -cha** affikslarini olgan holda sifat va ravish oʻrnida ishlatiladi va narsa, harakatning belgisini, belgining belgisini bildiradi: *shunday kishi, bunday odat, ushunday uylar; bunday ushlang, shunday turing; shunday yaxshi odam, bunday chiroyli bino, bunday tez yozish.*

Koʻrsatish olmoshlari koʻpincha juftlanib yoki takrorlanib qoʻllanadi:

1. **Shu, oʻsha** olmoshlari takrorlanib, qoʻyidagi xususiyatga ega boʻladi: a) payt maʼnosini bildiradi: *Shu-shu xoʻjalikning ishi yurishib ketdi.* b) «bir xil», «qadimgicha» degan maʼnoni bildiradi: *Tursunoy tuzukmi? -Oʻsha-oʻsha, opajon (As.M.).*

2. **U, bu** olmoshlari juftlanib, quyidagi xususiyatlarga ega boʻladi: a) **u** olmoshi oldin, **bu** esa keyin keladi. Juftlangan koʻrsatish olmoshlari bosh, tushum, chiqish va joʻnalish kelishik shakllarida koʻproq. shaxs, narsa maʼnosini bildiradi: *Doʻkondan u-bu olib keldim. Hozir nafaqadaman, uyda unga-bunga qarayman;* b) oʻrin-payt kelishigi shaklida qoʻllanilib payt yoki oʻrin maʼnosini bildiradi: *Unda-bunda biznikiga ham kelib turing. Oʻrik unda-bunda gullabdi.*

Ko'rsatish olmoshlari **kun, yil, payt, zamon** kabi otlar, **yoq, tomon, yer** so'zlar bilan birga qo'llanib, payt yoki o'rin ravishga ko'chadi: *shu kuni, shu yili, shu zamon, bu yoqqa, shu yerda, u tomonda.*

Ko'rsatish olmoshlari gapda quyidagi vazifalarda keladi: a) ega: *Mustaqillik. Bu-biz uchun katta sharaftir;* b) tuldiruvchi: *Shularni odam yaratgan, ularda odam qo'lining izi bor. (S.Ahm.);* d) aniqlovchi: *Qiz go'yo o'sha devordagi surat ichidan chiqib kelayotgandek tuyulardi. (M.Qoriyev);* e) hol: *Hayotga doim tabassum bilan boq, ana shunda hayot Senga do'stona qo'l cho'zadi;* f) kesim: *Niyatim ham **shu edi.** (S. Ahm.)*

Bundan tashqari, ko'rsatish olmoshlari ergashgan qo'shma gap tarkibida nisbiy so'z vazifasida ham qo'llanadi: *U shuni tushundiki, Zamira telefonda eshitgan muhim bir gapni aytmadi. (P.Q.) Shunday ajoyib odamlar bo'ladiki, ularni mansab ham, shon-shuhrat ham o'zgartirmaydi. (H.G')*

So'roq olmoshlari. Nutq jarayonida ishtirok etuvchilarga ma'lum bo'lmagan narsani aniqlab bilish uchun ishlatiladigan olmoshlar so'roq olmoshlari deyiladi.

So'roq olmoshlari shaxsga (*kim*), narsaga (*nima*), belgiga (*qaysi, qanday*), miqdorga (*necha, qancha*), vaqtga (*qachon*), maqsad va sababga (*nega, nimaga*) va o'ringa (*qani*) munosabat bildirishiga ko'ra o'zaro farqlanadi.

1. Kim olmoshi shaxslarga nisbatan qo'llanadi va quyidagicha xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) shaxsga nisbatan so'roq, ifodalaydi va otlar kabi egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini qabul qiladi: **kimim, kiming, kimi, kimning, kimdan** kabi. Biroq ko'plik affiksini olganda narsaning birdan ortiq ekangini emas, shaxsninig kimligini yoki unga nisbdan hurmat ma'nosini ifodalaydi: *Darsga **kimlar** kelmadi? U kishi **kimlar**?*; 2) ba'zan takrorlakib kelib, shaxslarning kimligini aniqlash uchun qo'llanadi: **Kim-kim keldi?**

Kim olmoshi gapda ko'pincha ega, kesim, to'ldiruvchi va qaratqich aniqlovchi bo'lib keladi: ***Kim** o'z yurtini sevmaydi? Bemahalda eshik*

qoqqan kim? Bunaqa gaplarni kimdan eshitding? Kimning ovozi baland?

2. Nima olmoshi narsa yoki voqealarga nisbatan so‘roqni bildiradi va quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) otlar kabi egalik, kelishik va ko‘plik ko‘shimchalarini olib, so‘roq ma’nosini yoki noaniq narsa ma’nosini ifodalaydi. Shunga ko‘ra, bu xildagi so‘zlar ishtirok etgan gaplar ifoda maqsadiga ko‘ra so‘roq yoki darak gap bo‘lishi mumkin: *Siz nimani yoqtirasiz? Nimadan gap ochishini bilmay turdi;* 2) **nima** olmoshi so‘roqdan tashqari narsa, narsalar ma’nosini ifodalaga-ni uchun ayrim hollarda tushum kelishigida belgisiz ishlatilishi mumkin: *Mendan nima istaysiz?;* 3) jo‘nalish kelishigi shaklidagi so‘zdan keyin kelib, e’tiborsizlikka undash, befarqlikka chaqiriq ma’nosini bildiradi: *Senga nima, istagan narsang muhayyo bo‘lsa?;* 4) **nima** so‘zi III shaxs birlikda egalik affiksini olib, gapda otlarga o‘xshash vazifani bajaradi: *Buning nimasi yomon?;* 5) egalik qo‘shimchasini qabul qilib xoslik emas, taajjub ma’nosini ifodalovchi so‘roq gaplarning kesimi bo‘lib keladi: *Iya, bu nimasi?*

Bu olmosh gapda ega, kesim, tuldiruvchi, ba’zan qaratqichli aniqlovchi bo‘lib keladi: *Seni nima qiziqtiradi? Oting nima? Nimani istaysan? Nimaning foydasi kup?*

3. Nega (nimaga) olmoshi harakatning sodir bo‘lishidagi sabab, maqsadni aniqlash uchun ishlatiladi va quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) deyarli hamma vaqt ravish xarakteriga ega bo‘lib, bo‘lishli shakldagi fe’llar oldida keladi va sabab, maqsadni aniqlash uchun beriladigan so‘roqni ifodalaydi: *Nega kelding? Nega kechikding? Nimaga kechikding?;* 2) bo‘lishsiz fe’l oldida kelib, deyarli hamma vaqt sababni bildiradi: *Nega meni kuzatib qo‘ymaydi?;* 3) **nega** so‘zi **-dir** affiksining qo‘shilishi bilan voqea-hodisaning sodir bo‘lish sababi so‘zlovchi uchun noma’lum ekanligini bildiradi: *Negadir bu kishining o‘zi ham sov-g‘asi ham Navoiyga yoqmagan edi.(O.);* 4) **nega** olmoshi asosan ravish o‘rnida ishlatilgani uchun ham so‘z o‘zgartuvchi affikslarni olmaydi. Shu bois **nega** olmoshi gapda asosan sabab yoki maqsad holi bo‘lib keladi. *Nega ketib qoldingiz? Nega kelmadingiz?*

4. Necha (**ne** + **cha**) olmoshi **ne** o‘zagi bilan bog‘liq bo‘lib, narsaning miqdoriga nisbatan so‘roq ifodalaydi va quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) ot oldidan yakka va takror holda kelib, deyarli hamma vaqt birlik shaklda qo‘llanadi: *Necha voqealar bo‘lib o‘tmadi. Necha-necha dovonlar oshdik*; 2) bu olmosh sonlarga o‘xshash tartibni ko‘rsatish uchun -nchi, donalikni ifodalash uchun -ta, taqsimlash ma’nosini bildirish uchun -tadan affikslarini oladi: *Nechanchi, nechta, nechtdan*; 3) **necha** olmoshi otlashib, kelishikning hamma shakllarida kela oladi: *nechanchi, nechaga, nechaning, nechadan, nechaga*; 6) ko‘plik affiksini qabul qilganda noaniq taxminiy miqdor va paytni ko‘rsatadi: *Soat nechalarda yig‘ilshamiz?* 7) **bir** so‘zi bilan birga kelib, noaniq ko‘plik ma’nosini bildiradi: *bir necha kishi, bir necha kitob*; 8) **necha** so‘zi narsa miqdoriga nisbatan so‘roqni ifodalaganda, sonlar kabi numerativlar bilan birga qo‘llanadi: *Necha kilometr yul bosdim ekan*.

Necha olmoshi gapda asosan aniqlovchi va kesim bo‘lib keladi: *Necha kishi keldi? O‘quvchilarning soni nechta?* Otlashib ega va to‘ldiruvchi vazifasida ham kela oladi: *O‘quvchilarning nechitasi keldi? Kitobning nechtasini olasan?*

5. Qanday, qanaqa olmoshi narsa yoki harakatning belgisiga nisbatan so‘roqni bildirib, quyidagi xususiyatlarga ega bo‘ladi: 1) sifat oldida kelib, belgining belgisini bildiradi. Odatda, bunday qo‘llanish undov gaplarda uchraydi: *Qanday chiroyli manzara!*; 2) ot oldida kelib, narsaning belgisiga nisbatan so‘roqni bildiradi: *Qanday fikrlaringiz bor?*; 3) fe‘l kesim oldida kelib harakatning yuzaga kelishidagi holatga nisbatan so‘roqni bildiradi: *Shunday deyishga qanday tilingiz bordi*; 4) qanday so‘roq olmoshi ba’zan narsa miqdorini aniqlash uchun ham ishlatiladi: *Do‘ppilarning narxi qanday?* (O).

6. Qaysi olmoshi narsaning tartibga yoki o‘ringa ko‘ra belgisini aniqlash uchun qo‘llanadi: *Qaysi kishi?, qaysi bino?* Bu olmoshning o‘zagi *qay* so‘zi bo‘lib, uning tarkibida egalik affiksi qotib qolgan holda ishlatiladi. Shu bois unga egalik affiksi ketma-ket qo‘shiladi: *qay+si+si, qay+si+lar+i*.

Qaysi olmoshnning qo'llanishida quyidagi xususiyatlar mavjud:

1) *qaysi* olmoshi sifat xarakteriga ega bo'lgani uchun otlashgandagina egalik va kelishik affikslarini oladi. Lekin bu so'z shaxs yoki narsalar qatoridan birini belgilash, ayirib ko'rsatish uchun beriladigan so'roq bo'lgani uchun ham egalikning 1-shaxs birlik shakida kelmaydi: *qaysing, qaysisi, qaysimiz, qaysingiz, qaysilari*; 2) gapda aniqlovchi, kesim, otlashganda ega, to'ldiruvchi bo'lib keladi: *Qaysi kitobni o'qidingiz? Yangi ochilgan do'kon qaysi? Musobaqada qaysingiz g'olib bo'ldingiz?*

7. Qancha olmoshi narsa yoki harakatning miqdoriga ko'ra belgisini aniqlash uchun ishlatiladi. Bu olmosh quyidagi xususiyatlarga ega: 1) narsaning miqdorini aniqlash uchun qo'llanganda, o'zidan keyingi ot ko'pincha birlikda keladi: *Qancha kitob olding?*; 2) yakka holda yoki takrorlanib kelib, miqdorning ortiqligini bildiradi: *Qancha-qancha kishilar bu yorug' kunlarni orzu qilgan edi*; 3) bu olmosh takrorlanib kelganda, birinchi olmosh chiqish kelishigi qo'shimchasini olishi mumkin: *Mustaqillikdan so'ng qanchadan-qancha yangi inshoatlar foydalanishga topshirildi*. 6) gapda aniqlovchi, hol, kesim, otlashganda esa ega va to'ldiruvchi bo'lib keladi: *Darsga qancha talaba kelmadi? Qancha yurdik? Talablarning jami qancha?*

8. Qachon olmoshi harakatning bajarilish vaqtini aniqlash uchun ishlatiladi va gapda, asosan fe'lga bog'lanadi. Bu olmosh boshqa so'roq olmoshlaridan farqli ravishda otlashish xususiyatiga ega emas. Biroq, **-lar** affiksini olib: a) taxminiy vaqtga nisbatan so'roqni bildiradi: *qachonlar kelasiz?*; b) biror harakatning yuzaga kelganiga ko'p vaqt o'tganligini bildiradi: *Qachonlar kelgan edim*; d) Qachon so'zi o'rin-payt, chiqish kelishigida yoki yakka holda kelib gapda payt holi, kesim bo'lib keladi: *Safardan qachon qaytasiz? Sinovlar qachondan boshlanadi?* Qachon so'zi o'rnida ba'zan *qay+kuni, vaqt, mahal* kabi birikmalar ham ishlatiladi.

9. Qani olmoshi ko'pincha shaxs yoki narsa, voqea-hodisalar-ning mavjudlik o'rnini aniqlash uchun ishlatiladi va nutqda quyidagi xususiyatga ega bo'ladi: a) narsa-shaxsning joylashish o'rniga ko'ra

soʻrq ifodalaydi va gapda koʻpincha kesim boʻlib keladi: *Soʻmkan-giz qani?*; b) kirish soʻz boʻlib keladi: *Qani, ichkariga marhamat.*

10. Qalay olmoshi voqea-hodisaning va harakatning bajarilish holatini aniqlash uchun xizmat qiladi va quyidagicha xususiyatlarga ega boʻladi: 1) holatni soʻrash uchun qoʻllanib, gapda koʻpincha kesim boʻlib keladi: *Uqishlaring qalay?*; 2) harakatning bajarilish holatiga nisbatan soʻroq sifatida qoʻllanganda, gapda hol vazifasini bajarishi mumkin: *Singlimiz qalay oʻqiyapti?* 3) Qalay soʻzi koʻpincha qanday olmoshiga sinonim boʻladi, biroq u otlarning belgisini aniqlash uchun qoʻllanmaydi; 4) baʼzan kirish soʻz vazifasida keladi: *Qalay, fikrimiz sizga maʼqulmi?*

Koʻpchilik soʻroq, olmoshlari qoʻshma gap tarkibida nisbiy soʻz vazifasida keladi. Ergash gap tarkibida kelgan bunday suroq olmoshlari soʻroq, maʼnosidan chetlashgan boʻladi.: *Kim mehknat qilsa, u rohat koʻradi. Nimani buyursang, shuni keltiraman. Soʻz tarkibida unli tovushning soni qancha bulsa, boʻgʻinlar soni ham shuncha boʻladi.*

Oʻzlik olmoshi aniq yakka-likni ajratish, belgilash va koʻrsatish uchun xizmat qiladi. Olmoshning bu turi **oʻz** soʻzidan iborat boʻladi. Oʻz olmoshi har uchala shaxs, birlik va koʻplikdagi kishilik olmoshlari oʻrnida ishlatilib, koʻpincha shaxsni, baʼzan narsani koʻrsatadi.

Oʻz olmoshining nutqda qoʻllanishiga doir qoʻyidagi holatlarni kuzatish mumkin: 1) **oʻz** olmoshi bosh kelishik shaklida egalik bilan kelib, uchala shaxs birlik va koʻplikni ifodalashi mumkin. Bunday holda shu kabi maʼnoga ega boʻlgan kishilik olmoshlariga sinonim boʻladi: *Oʻzim-men, oʻzing-sen, oʻzi-u, oʻzimiz-biz, oʻzingiz-siz, oʻzlari-ular (Ayb oʻzingda!—Ayb senda!).* Biroq hamma vaqt ham oʻz olmoshi oʻrnida kishilik olmoshini qoʻllab boʻlmaydi. Chunki baʼzan oʻz olmoshi oʻrnida kishilik olmoshi ishlatilsa yo uslubda ancha oʻzgarish sodir boʻladi, yoki ularni mutlaqo almashtirib boʻlmaydi; 2) otlar oldida qoʻllangan **oʻz** olmoshi ular anglatgan narsani aniqlab koʻrsatadi: *Bu kunlarda har kim oʻz dard-alami, oʻz gʻam-hasrati bilan band edi. (A. Q.);* 3) **oʻz** olmoshi II shaxs birlik,

III shaxs ko'plik shaklida kelganda ba'zan undagi shaxs ma'nosi ko'chadi: *O'zing nima g'amdasan-ku, buning kulishini qara (men nima g'amdaman-ku...), Qani, o'zlaridan bo'lsin (sizdan bo'lsin)* 4) o'z so'zi yolg'iz so'ziga sinonim ma'noni bildiradi: *U uyda faqat o'zi o'tiribdi (...u yolg'iz o'tiribdi)*; 5) o'z olmoshi takrorlanib qo'llanishi mumkin. Bunday vaqtda uning bir qismi biror kelishik qo'shimchasini olib keladi. Qismlarning bu xilda qo'llanishi shu so'zning ma'nosiga va grammatik holatiga ham quyidagicha ta'sir ko'rsadi: a) agar birinchi qism affikssiz, keyingisi affiksli qo'llansa, birgina o'z so'zning ma'nosi kuchaytirilib, ta'kidlab ko'rsatiladi va bu juftlik bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *...o'z-o'zicha g'udur-lay boshladi*. b) oldingi qism egalik va kelishik qo'shimchalarini olgan holda, keyingisi esa belgisiz qo'llanadi va ikki xil gap bo'lagi vazifasini bajaradi: *O'zini o'zi tergaydi*. d) takrorlangan o'z olmoshi tarkibida **-dan** affiksi qotib qolgan shaklga kelib, o'z olmoshi ravishga ko'chadi: *o'zidan-o'zi yig'lab yubordi*; 6) o'z so'zi ba'zan qo'shma so'z tarkibida ham keladi: *o'z+boshimcha, o'z+bilarmonlik, o'z+aro* kabi; 7) o'zlik olmoshiga kelishik qo'shimchalari faqat egalik affiksidan so'nggina qo'shiladi: *o'z+i+ni, o'z+i+ga*;

O'z olmoshi barcha gap bo'lagi vazifasida kela oladi: *Bu ishni o'zim bajardim. O'z uyim — o'lan to'shagim. Onajon, meni to'g'ri yo'lga boshlagan tarbiyachim o'zingsan.*

Belgilash olmoshlari narsa va shaxslarning to'dasini, jamini bildiradi yoki ularni ayirib, ta'kidlab ko'rsatadi. Shunga ko'ra ularni ikki kichik guruhga, ya'ni jamlash va belgilash olmoshlariga ajratish mumkin. Birinchi guruhga kiruvchi olmoshlar jamlikni ifodalasa, ikkikchi guruhga kiruvchi olmoshlar narsani qisman jamlash bilan birga ta'kidlab, belgilab, aniqlab ko'rsatadi.

1. Jamlash olmoshlariga *hamma, bari, jami, barcha, butun, yalpi* so'zlari kiradi. Bu olmoshlar narsa hamda shaxslar o'rnida qo'llanib, ot o'rnida, narsa belgisini ko'rsatib, sifat o'rnida keladi va quyidagi xususiyatlarga ega bo'ladi: 1) ot vazifasida qo'llanganda egalik va ko'plik, kelishik qo'shimchalarini oladi: **Hammalari** qotib-qotib kulishadi; 2) **hamma, barcha, bari** so'zi shaxsga nisbatan

ishlatilganda egalik affiksisiz kelishik qo'shimchasini qabul qiladi. Narsaga nisbatan ishlatilganda esa, kelishik qo'shimchasi egalik affiksidan so'ng qo'shilib keladi: **Hammaga(barchaga)** birdek; 3) bu olmoshlar narsa belgisini, jamini ko'rsatib, sifat xarakterida bo'ladi: **Hamma** daraxtlar ko'karibdi. **Barcha** mehmonlar biznikida; 4) hamma olmoshi yoq, vaqt so'zlari bilan birga qo'llanib, o'rin va paytga munosabatni ko'rsatuvchi ravish yasaydi: **Hamma vaqt** yurtdan o'zingizni chetga tortasiz-da, usta! (A.Q); 5) **bari** olmoshi ko'pincha ot xarakterida qo'llanib, narsa va shaxslarning yig'indisini ifodalaydi, gapda otga xos vazifalarda keladi. Bu olmosh aslan «bor» («mavjud») ma'nosi bilan bog'liq bo'lib, keyingi **i** tovushi egalik affiksdir. *Bari* so'zining tarkibida III shaxs birlikni ifodalovchi egalik affiksi bo'lganligi uchun, ko'pincha qaratqich kelishigi shaklidagi so'z bilan birga ishlatiladi: *Bularning bari* bizning qishloqdan ekan. Bu olmoshda egalik affiksi ba'zan takrorlanib ham ishlatiladi: *Odamlarning bar+i+si*; 6) jam+i olmoshi tarkibidagi **i** tovushi asli III shaxs birlikdagi egalik affiksdir. Bu so'z ham ko'pincha qaratqich kelishigidagi so'z bilan birga qo'llanganda, egalik affiksi takrorlanib keladi: *Kelganlarning jami(si) 18 ta*; 7) **butun** olmoshi but+kul va butun+lay shakllarida qo'llanganda ravish o'rnida ishlatilib, harakatning miqdoriga ko'ra belgisini bildiradi va gapda hol vazifasini bajaradi: *U shaharga butunlay ko'chib ketdi. Barcha tashvishlarni butkul esdan chiqarmoqchi edi*. 8) **yalpi** so'zi ham *butun* olmoshi kabi sifat xarakterida qo'llanib, narsa yoki shaxslarni jamlab ko'rsatadi: **Yalpi** ishchilar majlislar zaliga to'planishdi. *Yalpi* so'zi egalik affiksini olib, ot o'rnida keladi: *Qishloqdagi odamlarning yalpisi* paxta terimi bilan band edi.

2. Belgilash olmoshlariga *har* so'zi va shu so'zning ayrim so'roq olmoshlari, shuningdek, *bir*, *narsa* kabi so'zlar bilan qo'shilishidan hosil bo'lgan so'zlar kiradi: *har kim*, *har nima*, *har qanday*, *har narsa*, *har bir*. Demak, belgilash olmoshlari tuzilishiga ko'ra ikki xil:

a) tub so'z holidagi **har** so'zi, asosan, ot oldidan kelib, uning belgisini sanash, ta'kidlash uchun xizmat qiladi: *Har toshlarki, odamning vahmi keladi*.

b) qo'shma so'z holida: *har + so'roq olmoshlari*, *har+ bir*, *har+ narsa* shaklda qo'llanadi.

Har soʻzi soʻroq olmoshlari bilan birgalikda qoʻshma olmosh shaklida ishlatilganda quyidagi maʼnolarga ega boʻladi:

1) **har** soʻzi **kim, nima, narsa** soʻzlari bilan birga kelib, ot oʻrnida qoʻllanadi va egalik, kelishik affiksini qabul qiladi: *Xulq har kimning qiyofasini koʻrsatadigan kuzgudir (Gyote);*

2) **qanday (qanaqa), qaysi** soʻzi bilan birga sifat xarakterida qoʻllanadi va narsa, shaxslarni umumlashtirgan holda belgisini koʻrsatadi: *Har qanday xalqning urf-odatini bilay desang, avvalo, uning tilini bilishga urin (Pifagor);*

3) **har qaysi** olmoshi koʻpincha egalik affiksini olib, ot xarakterida ham qoʻllanadi: *Har qaysimizning dilimizda andisha bor edi;*

4) **har** soʻzi sifatlar bilan birga qoʻllanishi ham mumkin: *Oldiga dasturxon yozib, har turli ovqatlardan olib kelib qoʻydi;*

5) **har** soʻzi **qancha** olmoshi bilan birga qoʻllanib miqdorning ortiqligini koʻrsatadi: *Kasalni har qancha yashirsang ham, baribir isitmasi oshkor qiladi;*

6) **har** soʻzi **qachon** olmoshi hamda payt bildiruvchi soʻzlar bilan birga keladi ravish xarakterida boʻladi: *Oʻrtanur har dam Navoiy nola qilmogʻi bila (Navoiy);*

7) oʻringa munosabat bildiruvchi ayrim otlar ham har soʻzi bilan birga qoʻllanishi mumkin: *Oh, tortib oʻzimni har yerga urdim (Islom Shoir).*

Bulardan tashqari, har soʻzi *har holda, har qalay, harna, har nechuk, har ehtimolga qarshi* kabi soʻzlar tarkibida kelib, turli modal maʼnolarni ifodalash uchun xizmat qiladi. Belgilash olmoshlari gapda ega, toʻldiruvchi, aniqlovchi va hol boʻlib keladi.

Boʻlishsizlik olmoshi. Boʻlishsizlik olmoshlari narsa yoki belgiga nisbatan inkor maʼnosini bildiradi. Bu olmoshlar ishtirok etgan gapning kesimi boʻlishsiz shaklda kelib, inkor mazmunli gap hisoblanadi. Boʻlishsizlik olmoshlari tuzilishiga koʻra ikki turli doʻladi:

a) tub shaklidagi boʻlishsizlik olmoshi;

b) qoʻshma soʻz shaklidagi boʻlishsizlik olmoshi.

Tub soʻz shaklida qoʻllanadigan boʻlishsizlik olmoshiga **hech** soʻzi kiradi. Hech olmoshi yakka holda qoʻllanganda koʻpincha feʼllar

oldida kelib, ravish vazifasini bajaradi va ish-harakatning, batamom inkorini bildiradi: *Onasi juda xursand bo'lsa ham, hech uxlay olmaydi.*(As. M.)

Qo'shma so'z shaklidagi bo'lishsizlik olmoshlari esa **hech** so'ziga *kim, nima, qachon* kabi so'roq olmoshlari yoki *bir, narsa* so'zlarining qo'shilishidan hosil bo'ladi va quyidagi ma'nolarga ega bo'ladi:

1) hech kim, hech nima, hech narsa, hech kimsa olmoshlari shaxs va narsaga nisbatan inkorni ifodalaydi va egalik, kelishik qo'shimchalarini olib, gapda otlar kabi vazifa bajarib keladi: *Uyda hech kimsa ko'rinmas edi.* 2) hech qaysi, hech qanday, hech bir olmoshlari narsaning belgisiga nisbatan inkor ifodalaydi: *Hech qaysi ish o'z vaqtida bajarilgan ishdan barakali bo'lmaydi.* Bu olmoshlar otlashib qo'lla-nishi ham mumkin: *Bularning hech qaysisi hozirgi sharoitni tushunmaydi.*

3) hech qachon, hech vaqt, hech qayer olmoshi payt va o'ringa nisbatan inkor ma'nosini bildiradi va gapda ravish xarakterida qo'llanadi: *Qalandarov hech qachon bunaqa mehmonni kutgan emas edi.* (A.Q.)

Bulardan tashqari, bir narsa (bir nima) so'zi ham gaplarning kesimi bo'lishsizlikni ifodalaganda, inkor olmoshi vazifasini bajaradi: *Turg'unoy to Maston olib bermaguncha qo'l uzatib bir narsa olmas edi.* (A.Q.)

Gumon olmoshlari. Gumon olmoshlari narsa, belgi yoki hodisa haqidagi noaniq tasavvurni bildiradi. Bu olmoshlar asosan ot va sifat o'rnida qo'llanadi va quyidagicha hosil bo'ladi:

1.**Alla-** elementi ba'zi so'roq olmoshlari bilan birga gumon olmoshlarini shakllantiradi:

a) allanima, allakim olmoshlari ko'pincha ot o'rnida ishlatilib, turli kelishik affikslari, egalik va ko'plik qo'shimchalarini oladi: *Bobom goho behushday allanima-larni shivirlab qo'yadi.*(O)

b) allaqanday, allaqancha (allaqanaqa, allaqaysi) olmoshlari narsaning sifatiy va miqdoriy belgisi haqidagi noaniqlikni ko'rsatadi: *Shunday kunlarga allqanday mo'jiza kuchi bilan darrov yetisha*

qolishni o'ylardim. (S.Ahm.) Tog' yo'li-dan allaqancha yurgandan so'ng qishloqga yetdik.

d) **allaqayer**, **allanechuk**, **allaqachon**, **allavaqt**, **allamahol** olmoshlari o'rin, sabab va paytgaga nisbatan noaniqlikni anglatadi: *O'zi uncha chiroyli bo'lmasa ham, allaqayeri odamga juda yoqardi. (S. Ahm.) Ayvonda xira osma chiroq, allanechuk kir yog'du to'kib turibdi. (A.Q.)*

2. **-dir** yordamchisini so'roq olmoshlariga qo'shish orqali ham gumon olmoshlari hosil qilinadi. Bunda noaniqlik qo'shimcha-si **-dir** ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalaridan so'ng qo'shilib keladi:

a) **kim**, **nima** olmoshlariga qo'shilib, noaniq shaxs yoki narsani ko'rsatadi: *Shu payt kimningdir dodlagan tovushi eshitildi;*

b) **qanday** so'ziga qo'shilib, noaniq belgini ifodalaydi. Ko'pincha bu xildagi gumon olmoshi belgini ifodalovchi so'zlar oldida keladi: *Ko'chamizda qanday-dir notanish ovozlari eshitildi;*

d) **qayer**, **qayoq** so'zlariga qo'shilib, o'ringa nisbatan noaniqlikni ko'rsatadi. Bunda o'rin-payt, jo'nalish, chiqish kelishiklari affiksining birini albatta qabul qiladi: *U qo'li bilan qayoqnidir ko'rsatdi.* d) **qachon**, **nega** so'zi **-dir** yordamchisini olib, payt va sababga nisbatan noaniqlikni bildiradi: *Shiyyon qachondir bir bo'yalgan ekan. (A. Q.)* Ba'zan **qachon** so'zi va **-dir** yordamchisi orasida **-lar** affiksi ishlatilib, uzoq vaqt ma'nosini ifodalaydi: *Qachonlardir yaxshi kun kelishiga ishonar edim. (S. Ahm.)*

3. Gumon olmoshi ba'zi so'roq olmoshlariga **ham** yuklamasi yoki **uchun** ko'makchisining qo'shilishidan hosil qilinadi. Bu yordamchi so'z ham so'z o'zgartuvchi affikslar yoki kumakchilardan keyin qo'shilib keladi: *Sizni kecha kim uchun ham eslayotgan edi-ya.*

4. Gumon olmoshlarini hosil qilishda ba'zan **bir** so'zi ishtirok etishi mumkin. Bu so'z **nima** so'roq olmoshi bilan birga kelib, noaniq narsani ko'rsatadi: *Ko'zimga bir narsa ko'rindi//ko'zimga allanim ko'rindi.*

5. **Birov** so'zi **-ov** affiksini **bir** soniga qo'shilishidan hosil qilingan son turkumiga xos so'z hisoblansa ham, deyarli hamma vaqt noaniq shaxsni bildiradi. Shuning uchun bu so'z gumon olmoshi sifatida ham qo'llanadi. **Birov** so'zi ko'pincha «begona», «boshqa», «notanish», «kimdir» degan ma'noni ifodalaydi: *Birov eshikni taqqillatdi //kimdir eshikni taqillatdi.*

6. Ko‘plik affiksini olgan **ba’zi** sifati gumon olmoshi vazifasida kela oladi va asosan noaniq belgiga ishora qiladi: *ba’zi odamlar, ba’zi o‘quvchilar* kabi. Bu so‘z **-lar** affiksini olish bilan otlashib, noaniq shaxs ma’nosini ifodalaydi: *Ba’zilar raisning ko‘nishiga shubha bilan qarar edilar.*(A.Q.) O‘rin-payt kelishigi qo‘shimchasini olib, noaniq payt ma’nosini bildiradi: *Ba’zida u shoshib qolardi.*

7. **Falon** so‘zi ham shaxs yoki belgi haqidagi noaniq tasavvurni ifodalaydi. Bu so‘z ot oldida kelib, belgi ma’nosini: *Men falon joyda yashayman*; -chi affiksini olib, shaxs ma’nosini: *Falonchini uchratdim.*

Gumon olmoshini hosil qiluvchi vositalar aralash holda ham ishlatiladi: **alla+nima+lar+dan+dir, alla+qanday+dir.**

Olmoshning tuzilishiga ko‘ra turlari

Olmoshlar tuzilishiga ko‘ra quyidagi turlarga bo‘linadi:

1)sodda, 2)qo‘shma, 3)juft, 4) takroriy olmoshlarga bo‘linadi.

1. Sodda olmoshlar bir o‘zakdan tuzilib, tub yoki yasama bulishi mumkin. Tub olmoshlar bir asosiy morfemadan tashkil topadi: *men, sen, u, shu, kim, bu, nima* kabilar. Yasama olmoshlar: **-cha, -day, -dek** yasovchilarini olish bilan boshqa so‘z turkumiga ko‘chadi: *buncha, uncha, shuncha, bunday, unday, shunday, meningcha, menday, o‘zicha, uziday, sizcha, sizday, sizsira(moq)* kabilar. Gumon olmosh-larini yasovchi **alla-** va **-dir** morfemalari affiks emas, yordamchi unsur sifatida olmoshniing bir turidan ikkinchi turini shakllantiradi: *allakim, kimdir* kabi.

2. Qo‘shma olmoshlar birdan ortiq o‘zaklarnig birikishi asosida shakllanadi. Bunday olmoshlar tarkiban:

a) biri olmosh, ikkinchisi esa boshqa turkumga oid so‘zlardan bo‘ladi: *mana bu, mana shu, qay vaqt, ana shu, allaqaysi*;

b) har ikkisi ham olmoshlardan bo‘ladi: *har kim, har qanday, allakim, har nima, har qanday* kabi.

3. Juft olmoshlar turli xil olmoshlarning teng aloqa asosida bog‘lanishidan tuziladi. Nutqda, asosan, kishilik, ko‘rsatish olmosh-lari juft holda ishlatiladi: *siz-biz, u-bu, uni-buni.*

4. Takroriy olmoshlar bir xil o‘zakli olmoshlarning teng aloqa asosida takroridan tuziladi. Takroriy olmoshlar ma’noni kuchaytirish, ta’kidlash uchun qo‘llaniladi. Nutqda ko‘rsatish, so‘roq, o‘zlik, belgilash olmoshlari takrorlanib qo‘llanadi. Bunda ular:

a) hech qanday affikslarsiz bir asosiy morfema shaklida takrorlanadi: *shu-shu, o‘z-o‘z, kim-kim, qancha-qancha, necha-necha*;

b) ularning biriga yasovchi yoki so‘z o‘zgartuvchi affikslar qo‘shilgan holda takrorlanadi: *o‘zidan-o‘zi, o‘z-uzicha, manmanlik (man-manlik)* kabi.

Olmoshlar juft va takror qo‘llanish natijasida quyidagi so‘z turkumlariga ko‘chishi mumkin:

a) ravishga: *o‘zidan-o‘zi, o‘sha-o‘sha, unda-bunda*;

b) fe’lga *sensenlamoq, sizzizlamoq*; d) otga *u-bu, manmanlik, uni-buni, siz-biz*.

FE’L SO‘Z TURKUMI

Harakat tushunchasini anglatuvchi so‘zlar fe’l deyiladi. Harakat ma’nosi juda keng tushuncha bo‘lib, *o‘ylamoq, xayol surmoq fikrlamoq* singar tafakkur, *yugurmoq, sakramoq., ishlamoq* kabi jismoniy faoliyat, *so‘zlamoq, demoq, aytmoq* kabi nutq, *uxlamoq, mudramoq, kutmoq*, *kulmoq* kabi holat, *qurmoq, chizmoq, yasamoq, yaratmoq* kabi natijali faoliyat bilan bog‘liq ma’noviy guruhlariga mansub fe’llarni o‘z ichiga oladi. Fe’llar bir umumiy so‘roqqa-**nima qilmoq?** so‘rog‘iga javob bo‘ladi. Fe’llar leksik-grammatik xususiyatlariga ko‘ra ham ikki guruhga bo‘linadi:

1) mustaqil fe’llar;

2) yordamchi fe’llar.

1. Mustaqil fe’llar lug‘aviy ma’noga ega bo‘lib, nutqiy jarayonda biror gap bo‘lagi vazifasida ishlatiladigan fe’llardir. Mustaqil fe’llar turli grammatik kategoriyalarga birlashadigan sof fe’l va vazifadosh shakllardan tashkil topadi. Masalan: *keldim* — aniq nisbat, bo‘lishli, xabar mayli, o‘tgan zamon, birinchi shaxs, birlik kabilar muayyan grammatik kategoriyalarni ifodalovchi sof fe’llar hisoblansa; *kelgan*

- sifatdosh, *kelgach* - ravishdosh, *kelish* - harakat nomi shaklida ekanligi esa fe'lning vazifadosh shakllaridir.

2. Yordamchi fe'llar mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lmay, turli grammatik ma'no va vazifalarni yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladigan fe'llardir. Yordamchi fe'llar o'z xususiyatiga ko'ra quyidagi turga bo'linadi: 1) qo'shma fe'l yasash uchun xizmat qiluvchi yordamchi fe'llar. Masalan: *xabar qilmoq, xursand bo'lmoq, tasdiq etmoq* kabi; 2) kesim tarkibida bog'lama vazifasini bajaruvchi yordamchi fe'llar. Bu vazifadagi yordamchi fe'llarga a) leksik ma'nosini mutlaqo yo'qotgan sof bog'lamalar, ya'ni *edi, ekan, emish* to'liqsiz fe'llari kiradi; b) leksik ma'nosini tamomila yo'qotmagan *bo'ladi, bo'lmaydi, deyiladi, hisoblanadi* kabi bog'lamalar kiradi; 3) fe'llarga birikib, turli qo'shimcha ma'no ifodalovchi ko'makchi fe'llar: *chiq-o'qib chiq, qol-uxlab qol* kabi.

Fe'llarning bosh shakli uning o'zak-negiziga *-moq* affiksini qo'shish orqali yasaladi: *o'qimoq, ishlamoq, yozmoq, o'tirmoq, o'qib chiqmoq, bilib olmoq*. Ular lug'atlarda ham shu shaklda beriladi.

O'timli va o'timsiz fe'llar. Fe'llar undan anglashilgan ish-harakatning narsaga munosabatiga ko'ra o'timli yoki o'timsiz bo'ladi.

1. Harakatning tushum kelishigidagi ot bilan ifodalangan narsaga o'tishini bildiruvchi fe'llar o'timli fe'l deyiladi. Masalan: *ol, o'qi, saqla, tozala* fe'llari o'timlidir.

2. Narsaga bevosita o'tmaydigan harakatni anglatadigan fe'llar o'timsiz fe'llardir. Masalan: *bor, kel, o'tir* kabi fe'llar o'timsizdir.

Fellardagi o'timli yoki o'timsizlik leksik-semantik va morfologik vositalar orqali ifodalanishi mumkin: a) o'timli yoki o'timsizlik fe'llarning leksik ma'nosidan anglashilib turadi. Ya'ni ular affikssiz qo'llanganda ham o'timli yoki o'timsizlikka daxldor bo'ladi. Masalan: *yech, qo'y, saqla, so'ra, ko'r* kabi fe'llar o'timli; *bor, o'tir, uxla, ko'kar, tur* kabi fe'llar esa o'timsizdir. Fe'l ko'p ma'noli bo'lganda o'z va ko'chma ma'nosi bilan o'timli yoki o'timsiz bo'lishi mumkin: *kitob o'qiydi* - o'timli, *kitobdan yoki maktabda o'qiydi* - o'timsizdir; b) fe'lning o'timli yoki o'timsizligi unga qo'shib keladigan morfologik vositalar orqali belgilanadi. Bunda nisbat yasovchi affikslar muhim

ahamiyatga ega bo‘ladi: 1) orttirma nisbat affikslari o‘timsiz fe’lni o‘timliga aylantirishi mumkin: *oq-oqiz, yur-yurgiz, kel-keltir, ishla-ishlat*; 2) o‘zlik va majhullik nisbat affikslari esa o‘timli fe’lni o‘timsiz fe’lga aylantiradi: *och-ochil, ko‘r-ko‘rin, tara-taran, tort-tortin*. Ba‘zan mustaqil fe’l tarkibida nisbat qo‘shimchalari ketma-ket qo‘shilib kelishi mumkin. Bunday holda fe’lning o‘timli yoki o‘timsizligi oxirgi nisbat yasovchi qo‘shimchaga qarab belgilanadi: *kel-o‘timsiz, keltir-o‘timli, keltiril-o‘timsizdir*.

Fe’l shakllarining grammatik kategoriyaga munosabati. Fe’l shakllari fe’lning ma’lum bir grammatik kategoriyasiga xos shakllar tizimini hosil qilish xususiyatiga ega yoki ega emasligiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: 1) kategorial; 2) nokategorial (vazifadosh) shakl.

Kategoriyal shakl fe’lning ma’lum bir kategoriyasiga xos grammatik ma’nolarni ifodalaydi. Masalan, daraja, mayl, zamon va shaxs-son kategoriyalariga xos shakllar ana shunday fe’llardir.

Fe’lning biron-bir grammatik kategoriyasiga xos bo‘lmay, turli modal ma’nolar ifodalash yoki boshqa vazifalarni bajarish uchun qo‘llanuvchi shakllari vazifadosh, ya’ni nokategorial shakllardir. Masalan, harakatning takroriyliigi, kuchsizligini bildiruvchi *turtkila, kulimsira* kabilar, shuningdek, sifatidosh, ravishidosh va harakat nomi kabilar fe’lning vazifadosh shakllaridandir.

Fe’lning grammatik kategoriyalari

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida fe’lga xos grammatik kategoriyalar quyidagilar:

- 1) nisbat kategoriyasi;
- 2) bo‘lishli va bo‘lishsizlik kategoriyasi;
- 3) mayl kategoriyasi;
- 4) zamon kategoriyasi;
- 5) shaxs-son kategoriyasi.

Nisbat kategoriyasi

Fe’ldan anglashilgan harakatning bajaruvchi va bajariladigan harakat o‘rtasidagi munosabatining ifodalanishi fe’l nisbati deyiladi.

Masalan: *Sobir akasidan kelgan xatni Alisherga o‘qitdi* gapida *Sobir* ega, *Alisherga* to‘ldiruvchidir. Ushbu gapda asosiy harakat bajaruvchi *Alisher*, ya’ni to‘ldiruvchi bo‘lib, *Sobir*, ya’ni ega harakat bajarilishida vosita bo‘lgan shaxs xolos. Jumladagi ikki bajaruvchi orasidagi harakat bajarish bilan bog‘liq ana shunday munosabat fe’lning nisbat shakli orqali ifodalanadi: *o‘qi+t+di*. Fe’l nisbati maxsus shakl yasovchi affikslar vositasida ifodalanadi. Bu affikslar fe’lning lug‘aviy ma’nosini batamom yangilamay, unga qo‘shimcha ma’no bo‘yog‘i qo‘shadi. Qiyoslang: *yuv+(di)-yuv+in+(di)* - *yuv+il+(di)* - *yuv+ish+(di)* – *yuv+dir+(di)*. Ba’zi fe’llarga nisbat qo‘shimchalari birdan ortiq qo‘shilib kelishi ham mumkin: *yoz+dir+il+di*, *beza+n+tir+ish+di*. Bunday holda fe’l nisbati oxirgi nisbat qo‘shimchasiga qarab belgilanadi. Fe’l nisbatlarining quyidagicha beshta turi bor:

1. Aniq nisbat. Harakatning ega orqali ifodalangan shaxs yoki narsa tomonidan bajarilganini yoki bajarilmaganini ifodalaydi. To‘ldiruvchi esa harakatning obyekti bo‘ladi. Aniq nisbat maxsus affiksga ega emas: *o‘qidi*, *yozdi*, *kutdi* kabi sof fe’llar ana shu nisbatdadir.

2. O‘zlik nisbat. Harakatning bir shaxs yoki narsaning o‘zida sodir bo‘lishini anglatadi. Bu nisbat quyidagi affikslar orqali hosil bo‘ladi:

a) fe’l o‘zak-negiziga unlidan keyin **-n**, undoshdan keyin **-in** affiksini qo‘shish orqali: *o‘ra+n*, *yuv+in*;

b) fe’l o‘zak-negiziga unlidan keyin **-l**, undoshdan keyin **-il** affiksini qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: *cho‘m+il*, *surka+l*;

d) fe’l o‘zak-negiziga unlidan keyin **-sh**, undoshdan keyin **-ish** affiksini qo‘shish orqali hosil bo‘ladi: *joyla+sh*, *ker+ish*. Yetakchi ko‘makchi fe’lli birikmalarga o‘zlik nisbati qo‘shimchasi, asosan, yetakchi fe’lga qo‘shilib keladi: *suya+n+ib turmoq*, *yuv+in+ib kelmoq*, *qo‘zg‘a+l+ib ketmoq* kabi.

Shuni ham ta’kidlash lozimki, tilimizdagi *zavq+lan*, *achchiq+lan*, *foyda+lan*, *o‘ng‘aysiz+lan* kabilar o‘zlik nisbatdagi fe’llar hisoblanmaydi. Chunki *zavqlanmoq*, *achchiqlanmoq* kabi fe’llar tarkibidagi **-n** nisbat yasovchi emas, balki **-la** va **-n** bir butun holda (**-lan**) affiksidir. Shu bois, *zavqlan*, *achchiqlan* fe’llari aniq nisbat shakli hisoblanadi. Xuddi shuningdek, ba’zi o‘timli va o‘timsiz fe’llardan ham

o'zlik nisbati yasalmaydi: *bor, yugur, o'qi, hayda, ek, min, sug'or* kabilar, shular jumlasidandir.

3. Orttirma nisbat. Harakatning boshqa bir shaxs yoki narsa ta'sirida, tazyiqida bajarilishi, orttirilishini ifodalovchi fe'l shaklidir. Quyidagicha affikslar orqali hosil qilinadi:

- 1) - dir (tir): yozdir, kuldir;
- 2) - gaz (-giz, -g'az, -g'iz, -kaz, -kiz, -qaz, -qiz): ko'rgaz, ketkiz, o'tqaz;
- 3) -t: o'qit, qurit, ishlab;
- 4) - iz: oqiz, tomiz;
- 5) - ir: botir, tomir, oqir;
- 6) - ar: chiqar, qaytar;
- 7) - sat: ko'rsat.

Ayrim fe'llarning orttirma nisbatni yasashda ko'rsatilgan affikslardan faqat bittasini, boshqa fe'llarda esa bir nechtasini sinonim sifatida qo'llash mumkin: *ko'n+dir - to'la+t-to'l+dir - to'l+g'iz kabi*. Shuningdek, orttirma nisbat boshqa nisbatlardan farqli ravishda fe'lga birdan ortiq affikslar qo'shish bilan yasalishi mumkin: *jo'na+t+tir+di, yoz+dir+tir+di*.

Orttirma nisbat o'timli yoki o'timsiz fe'llardan ham yasaladi: *uxla - uxlat, o'qi-o'qit* kabi. Orttirma nisbat o'timsiz fe'llardan yasalganda, o'timli fe'l yuzaga keladi: *ko'kar- ko'kartir, uch - uchir kabi*.

Ayrim fe'llarda orttirma nisbat yasovchi affiks aniq ko'rinib tursa-da, lekin hozirgi o'zbek tili nuqtai nazaridan ularni morfemalarga ajratib bo'lmaydi: *tuzatmoq, surishtirmoq, uzatmoq kabi*. Ayrim fe'llarda orttirma nisbat ko'rsatkichini boshqa nisbat ko'rsatkichi bilan almashtirish mumkin: *uyg'ot- uyg'on, yupat- yupan* kabi. Lekin bu fe'llar ham hozirgi til nuqtai nazaridan morfemalarga bo'linmaydi.

Yetakchi va ko'makchi fe'lli birikmalarga orttirma nisbat qo'shimchasi, asosan, yetakchi fe'lga qo'shiladi: *ye+dir+ib qo'ydi, aylan+tir+ib keldi*.

4. Majhul nisbat. Harakat to'ldiruvchi anglatgan narsa yoki shaxs tomonidan bajarilib, egaga o'tadi yoki haqiqiy bajaruvchisi noma'lum bo'ladi: *O'qish boshlandi (bajaruvchisi noma'lum), yer haydaldi*

(*harakat bajaruvchisi traktorchilar*). Bu nisbatan -in / -n va -l / in affikslari orqali hosil qilinadi: *tara+l, ulu+n, keltir+il, ol+in kabi*.

Fe'ning majhul va o'zlik nisbatlariga xos ko'rsatkichlar o'zaro grammatik omonim bo'lib, ba'zan ayni bir affiks ham o'zlik, ham majhullik nisbatni yasashi mumkin. Bunday holda, fe'ning qaysi nisbatdaligi gap mazmunidan anglashiladi: *Ot qoqildi- mix qoqildi*.

Majhullik va o'zlik nisbatlari bir xil affiks bilan yasalganda, ularni farqlashda orttirma nisbat affiksini qo'shib ko'rish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki majhullik nisbatdagi fe'l ayni paytda orttirma nisbatda ham qo'llanishi mumkin, biroq o'zlik nisbat bunday xususiyatga ega emas: *polga mix qoq+tir+il+di*.

O'zlik va majhullik nisbat affikslari ayni bir fe'lga qo'shilib, ham o'zlik, ham majhullik shaklini hosil qilishi mumkin: *tara+n (o'zlik) - tara+l(majhullik), yuv+n (o'zlik) – yuv+il(majhullik) kabi*.

Ko'makchi felli birikmalarda majhul nisbat ko'rsatkichi, asosan, ko'makchi fe'lga qo'shiladi: *so'rab ko'r+il+di, aytib qo'y+il+di*.

O'zlik nisbati kabi majhullik nisbat affikslari ham o'timli fe'lni o'timsiz fe'lga aylantiradi: *o'rinni bo'shatdi- o'rnidan bo'shatildi*.

4. Birgalik nisbat shakli -(i)sh affiksi yordamida yasaladi va harakatning birdan ortiq shaxs tomonidan bajarilishini bildiradi: *yo'zishdi, tozalashdi*. Birgalik nisbatdagi fe'llar mazmunan:

a) harakatni bajarishda birga ishtirok etish ma'nosi: *tozalashdim, yuvishdim* ; b) o'zaro, galma-gal bajarilgan harakat ma'nosi: *urishdi, tortishishdi, talashishdi* kabilarni ifodalaydi.

Birgalik nisbat shaklidagi fe'l ko'plik ifodalovchi **-lar** affiksi bilan sinonim hisoblanadi: *keldilar-kelishdi, o'qidilar-o'qishdi*.

Yetakchi va ko'makchi felli birikmalarda birgalik nisbat ko'rsatkichi quyidagi tartibda qo'shiladi:

a) yetakchi fe'lga: *kel+ish+ib qoldi, quv+ish+ib ketdi*; b) ko'makchi fe'lga: *quvib ket+ish+di, kelib qol+ish+di*;

b) har ikkalasiga qo'shiladi. Bunda yetakchi fe'ldagisi birgalik ko'makchi fe'ldagisi esa ko'plik ifodalaydi: *kul+ish+ib qo'y+ish+di, ayt+ish+ib qol+ish+di*.

4-§. Bo‘lishli va bo‘lishsizlik kategoriyasi. Tildagi har qanday fe‘l bo‘lishli yoki bo‘lishsiz shaklda bo‘ladi. Bo‘lishli shakl harakatning tasdig‘ini, bo‘lishsiz shakl esa uning inkorini ifodalaydi: *keldi- kelmadi*. Fe‘lning bo‘lishli shakli maxsus grammatik ko‘rsatkichga ega bo‘lmaydi. Chunki uning bosh shakli doimo bo‘lishli bo‘ladi. Bo‘lishsizlik esa quyidagi kabi maxsus vositalar yordamida ifodalanadi:

-ma affiksi deyarli barcha fe‘l shakllarida bo‘lishsizlik ifodalash uchun xizmat qiladi: *kelmadi, kemagan, kelmabdi* kabi. Fe‘lning ba‘zi vazifadosh shakllarining bo‘lishsizligini hosil qilishda **-ma** affikisining quyidagi morfologik shakllaridan foydalaniladi:

-maslik affiksi harakat nomining bo‘lishsiz shaklini yasaydi: *aytish-aytmaslik, borish-bormaslik* kabi.

-may\mayin affiksi fe‘lning **-b(-ib)** affiksi bilan yasaluvchi ravishdosh shaklining bo‘lishsiz shaklini yasashda ishlatiladi : *bilib-bilmay, ko‘rib-ko‘rmay*.

-mas affiksi fe‘lning **-r//-ar** qo‘shimchasi asosida hosil bo‘ladigan shaklining bo‘lishsiz shaklini hosil qilishda ishlatiladi: *yurar- yurmas, borar-bormas*.

-ma affiksi yetakchi+ko‘makchi fe‘lli birikmalarga quyidagicha qo‘shiladi:

1) yetakchi fe‘lga qo‘shiladi: *bormay tur*;

2) ko‘makchi fe‘lga qo‘shiladi: *bora ko‘rma*;

3) har ikkalasiga qo‘shiladi: *bormay qo‘yma..* Bunday birikuvda yetakchi yoki ko‘makchi fe‘l yoki ularning har ikkalasi birgalikda ifodalaydigan ma‘no o‘zaro farqlanadi:

a) **-ma** affiksi yetakchi fe‘lga qo‘shilganda, ana shu fe‘lga xos harakat inkor etiladi. Biroq ko‘makchi felda bo‘lishlilik ma‘nosi saqlanadi: *yurmay qoldi, kelmay qo‘ydi* kabi;

b) bo‘lishsizlik shakli ko‘makchi fe‘lga qo‘shilsa, bu fe‘l bildirgan ma‘nodagi harakatning inkori ifodalanadi: *kelib qolmadi, aytib qo‘ymadi*; d) bo‘lishlilik shakli yetakchi va ko‘makchi fe‘lga qo‘shilganda esa qat’iy bo‘lishlilik ifodalanadi: *aytmay qo‘ymadi, kelmay qo‘ymadi*.

-emas to'liqsiz fe'li faqatgina **-gan** qo'shimchali sifatdosh va **-moqchi** affiksli maqsad maylidagi fe'llarning bo'lishsiz shaklini yasash uchun qo'llanadi: *ketgan emas, ketmoqchi emas* kabi. Shuningdek, emas yordamida qiyoslanayotgan ikki harakat-hodisadan sifatdosh, ravishdosh yoki harakat nomi hamda narsa, belgi, miqdor kabilarning inkorini ifodalashda ham foydalaniladi: *o'qib emas, yozib kelish kerak; qarashi emas, kulishi chiroyli; behi emas, olma; katta emas, kichik; o'nta emas, to'qqizta.*

yo'q so'zi faqatgina **-gan// -yotgan** qo'shimchali sifatdoshning bo'lishsiz shaklini yasash uchungina qo'llaniladi: *yo'zгани yo'q., borayotгани yo'q.* Bu fe'llarning yo'q so'zi yordamida yasaluvchi inkor shaklida shaxs-son ko'rsatkichlari fe'lning o'ziga qo'shiladi: *yo'zгани yo'q, borganing yo'q, kabi.*

na yordamchisi vositasida harakatning inkori alohida ta'kid bilan ifodalanadi. Bunda fe'llar bo'lishli yoki bo'lishsiz shaklda qo'llanishi mumkin. Fe'lning o'zi bo'lishsiz shaklda qo'llanganda, *na* yordamchisi bog'lovchi vazifasini bajaradi va ma'noni kuchaytirish-ga xizmat qiladi: *Na o'qidi, na yozdi.*

Bo'lishsizlik ma'nosining ifodalanishida ohangning ham alohida o'rni bor. Bunday hollarda inkor shakli bo'lsa, tasdiq ma'nosi, tasdiq shakli bo'lsa, inkor ma'nosi anglashiladi: *Bu bosh bevafo dunyoda nimalarni ko'rmadi deysiz.(tasdiq).* *Ketasiz-a, ketasiz,... sizni bu yerdan ketkizarmidik (inkor).*

Mayl kategoriyasi

Ish harakatning voqelikka munosabatini ifodalovchi fe'l shakli mayl deyiladi. Fe'l mayllari harakatning voqelikka munosabatini ifodalab, grammatik zamon, grammatik shaxs bilan uzviy bog'lanadi. Bu uch hodisa fe'lning gapda kesimlik vazifasidan kelib chiqadi. O'zbek tilida fe'l mayllarining to'rt turi bor:

- 1) xabar mayli
- 2) buruq-istak mayli
- 3) shart mayli
- 4) maqsad mayli

1. Xabar mayli. Ish-harakatning uch zamondan birida bajarilish va bajarilimaganligini ifodalaydi. Xabar maylining maxsus grammatik ko‘rsatkichi yo‘q. U fe’lga uchala zamon va shaxs-son affikslarini qo‘shib tushlash orqali shakllanadi. Masalan: *o‘qidim, o‘qiding, o‘qidi, o‘qiganman, o‘qigansan, o‘qigan, o‘qimoqchiman, o‘qimoqchisan, o‘qimoqchi*. Xabar maylidagi fe’lning asosiy sintaktik vazifasi gapda kesim bo‘lib kelishdir.

2. Buyruq-istak mayli. Ish-harakatni bajarish-bajarmaslik haqida buyurish, istash, so‘rash, iltimos, maslahat, chaqiriq kabi ma’nolarni ifodalaydi. Buyruq-istak maylidagi fe’l xabar maylidan farqli ravishda maxsus mayl ko‘rsatkichlariga ega bo‘lib, bu mayl quyidagicha tushlanadi:

	Birlik	K o‘ p l i k
1-shaxs	<i>yoz+ay, ishla+yin</i>	<i>yoz+aylik, ishla+ylik</i>
2 -shaxs	<i>yoz (yoz+gin), ishla(ishla+gin)</i>	<i>yoz+ing, ishla+ng, ishla+ngiz</i>
3- shaxs	<i>yoz+sin, ishla+sin</i>	<i>yoz+sin (lar), ishla+sin (lar)</i>

Birinchi shaxs birligi -(a)y va -(a)yin affiksi yordamida yasaladi: *boray, so‘zlayin*. Bu shaxsda so‘zlovchining harakatni bajarish istagi, harakatga bo‘lgan rag‘bati ifodalanadi: *Mana bu kitoblarni o‘quvchilarga yetkazay*.

So‘zlovchining o‘ziga o‘zi buyruq berishi mantiqqa to‘g‘ri kelmaydi, shuning uchun birinchi shaxs sof buyruq ma’nosida ishlatilmaydi. Xususan, o‘zgaga bo‘lgan murojaatda istak bilan birga iltimos ham ifodalanadi: *Siz bilan boray*. Xuddi shuningdek hollarda buyruq, do‘q ham ifodalanishi mumkin: *Bu qilig‘ingni ikkinchi ko‘rmay!*

Birinchi shaxs ko'plik faqat istakni emas, harakatga da'vat, iltimos kabi ma'nolarni ham ifodalaydi. Chunki bu shakl so'zlovchidan tashqari u bilan birga bo'lgan shaxslarni ham o'z ichiga oladi: *Bir yoqadan bosh chiqaraylik. Keling, mana shu ona-yer oldida so'z beraylik.* (P.Qodirov)

Qat'iy buyruq ma'nosi ikkinchi shaxs vositasida ifodalanadi. Chunki bunda nutq qaratilgan shaxsning o'zi qatnashadi: *Salim qoraga ayting, fermada hisob-kitobni to'g'rilab qo'ysin.* (H. F.)

Bu shaklda sof buyruq bilan birga do'q qilish, iltimos, hatto yalinish kabi munosabatlar ham ifodalanishi mumkin: *Yo'qol, dedim! Ko'zimga ko'rinma!(do'q). Stol ustiga qo'ya qol (iltimos). Yo rabbiy, ilmimni ziyoda qilg'il (o'tinch).*

Ikkiinchi shaxsning **-gin\ -gil** affiksi bilan yasaluvchi shaklida esa buyruq ma'nosi kuchsizlanadi. Bu shakl ko'proq iltimos yoki oddiy undash, da'vat uchun qo'llanadi: *Boshingga qilich kelsa ham to'g'risini gapirgin. Otangga bo'lmagil arzanda bandi, Bandidan chiqib bo'l hunar farzandi.* (A.Jomiy)

Uchinchi shaxsda harakatga undash, buyruq ma'nolari ikkinchi shaxs orqali bo'ladi: *Odamlar bilan yaxshi tanishsin, keyin menga uchrasin.* (H. F.)

Uchinchi shaxsning sof buyruq uchun qo'llanishi, asosan, majhul nisbatdagi fe'llarda uchraydi: *Tuyaning dumiga bog'lab sazoyi qilinsin.* (As.M.) Shuningdek, 3-shaxs istak, iltimos kabi ma'nolarni ifodalash uchun ham qo'llanadi: *Farzandlarimiz murod-maqсадlariga yetishsin, qo'sha qarishsin.*

Buyruq-istak maylining birinchi va uchinchi shaxs so'roq, taxmin, o'ylash kabi ma'nolarni ifodalovchi vositalar bilan qo'llana oladi. Ikkinchi shaxs shakli esa bunday xususiyatga ega emas. Bunga bu shaxs shakllarining ma'no xususiyatlari sabab bo'ladi. Masalan, *ertaga kelaymi, ertaga kelsinmi, ertaga kelaymikin, ertaga kelsinmikin* kabi qo'llanish ko'p uchraydi.

Buyruq-istak maylining bo'lishsiz shakli harakatning bajarilish ehtimoli borligi, unga ogohlantirish kabi ma'nolarda ham qo'llanadi: *Otlariga ishonib biror falokatga yo'liqishmasin, tag'in.*

Yordamchi fe'llardan faqat *edi* to'liqsiz fe'li buyruq-istak mayli-dagi fe'llarning ikkinchi va uchinchi shaxs shakli bilan qo'llana oladi: *borgin edi, borsin edi* kabi. Bunday qo'llanish natijasida:

1) buyruq-istak mayli shakliga xos ma'no butunlay yo'qoladi: *bor - borgin edi, aytma - aytmagin edi*;

2) buyruq - istak maylida harakatning bajarilishi mantiqan kelasi zamonga, *edi* to'liqsiz fe'li bilan qo'llanganda esa o'tgan zamonga oid bo'ladi: *kelsin -kelsin edi*;

3) buyruq-istak shakli *edi* to'liqsiz fe'li bilan yoki usiz qo'llanganda ham istak ma'nosi ifodalanadi.

Shart mayli biror ish-harakatning yuzaga chiqishi uchun undan oldin bajarilishi shart bo'lgan harakatni ifodalaydi. Shart mayli *-sa* affiksi va shaxs-son qo'shimchalarining qo'shilib tuslanishidan hosil bo'ladi.

	B i r l i k	K o ' p l i k
1- shaxs	Bor+sa+m bor+sa+ng	bor+sa+k bor+sa+ngiz
2- shaxs	bor+sa+0	bor+sa+(lar)
3- shaxs		

Fe'lning bu shakli quyidagi ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: 1. Shart mayli shaklidagi fe'l boshqa biror harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan harakatni bildiradi: *Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi (A.R).*

2. Shart maylidagi fe'l payt ma'nosini bildiradi va payt ergash gapning kesimi vazifasini bajaradi: *Ertalab derazadan qarasam, hammayoq oppoq qor ekan.*

3. Istak ma'nosini bildiradi. Bunday holda *edi* to'liqsiz fe'li ishtirok etib bu ma'noni kuchaytiradi: *Qani edi bir parcha soya-salqin joy topilsa...(H.G').*

4. Agar edi to'liqsiz fe'li bilan qo'llangan shart maylidagi fe'l bo'lishsiz shaklda qo'llansa, gumon manosi hosil bo'ladi: *Biror qaltis gap aytib, sharmanda qilmasa edi.*

4. Maqsad mayli -moqchi affiksi yordamida yasaladi va harakatning bajarish maqsadini, niyatini, mo'ljalini bildiradi:

	B i r l i k	K o ' p l i k
1- shaxs	bor+moqchi+man bor+moqchi+san	bor+moqchi+miz, bor+moqchi+siz
2 - shaxs	bor+moqchi	bor+moqchi+(lar)
3 - shaxs		

Fe'ning bu shakli faqat maqsad, mo'ljal ma'nosini bildiradi. -moqchi affiksli fe'l *edi* to'liqsiz fe'li bilan qo'llanganda, o'tgan zamon ifodalanishi mumkin. Lekin bunda harakat o'tgan zamonga (o'tgan zamonda bajarilishi) emas, balki maqsad o'tgan zamonga oid bo'ladi: *bormoqchi edim, bormoqchi eding, yubormoqchi edi.*

-moqchi affiksi bilan yasalgan shakl *bo'l* fe'lining o'tgan va hozirgi zamon shakllari bilan qo'llanganda ham harakatning emas, balki maqsadning hozirgi zamon yoki o'tgan zamonga oidligi ifodalanadi: *bormoqchi bo'layapman, bormoqchi bo'laman, bormoqchi bo'ldim.*

Fe'l mayllari sinonimiyasi. Fe'l mayllarini hosil qiluvchi affikslar nutq talabiga ko'ra o'zaro **sinonim** sifatida ham ishlatiladi:

1. Xabar maylidagi fe'l buyruq-istak mayli manosini ifodalashda ishlatiladi: *Qani, yigitlar, ketdik! Kechagi qiliqlaring uchun bugun hech yoqqa chiqmaysan, tushundingmi!*

2. Xabar maylidagi fe'l shart mayli vazifasida qo'llanadi: *Va'da berdingmi-bajar. Boshga bir ish tushdimi, yagona yo'l- uni jasorat bilan yengishdir.*

3. Buyruq-istak maylidagi fe'l xabar mayli vazifasida ishlatiladi: *Bolani o'qitish o'rniga xizmatigingizni qildiring, yana urdiring! Sizda insof bormi? (xizmatigingizni qildiribsiz, urdiribsiz)*

4. Buyruq-istak maylidagi fe'l shart mayli vazifasida qo'llanadi: *Kimlardir mehnat qilsin-u, rohatini siz ko'rasizmi?! Avval qo'ng'iroq chalsin, keyin hammamiz birga tashqariga chiqamiz.*

5. Shart maylidagi fe'l xabar mayli ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi: *Kenjaboyning o'g'li yugurib kelsa-yu, to'ni bilan sumkasini qo'limga tutqazsa bo'ladimi? (O.) (qo'limga tutqazdi).*

6. Shart maylidagi fe'l buyruq-istak mayli vazifasida qo'llanadi: *Sabr qilsang, g'o'radan halvo pishar (sabr qil, g'o'radan halvo pishadi).*

Fe'llarning tuslanishi. Fe'l mayllari, odatda, grammatik shaxs, zamon ma'nolari bilan bog'liq holda ifodalanadi. Shuning uchun ham ularni yuzaga keltiruvchi grammatik shakllar shaxs-son affikslari deb yuritiladi. Fe'llarning shaxs-son affikslari bilan o'zgarish esa, tuslanish deyiladi. Demak, shaxs-son affikslarining jami tuslovchilardir. O'zbek tilida tuslovchilar quyidagicha uch guruhga birlashadi.

1. To'liqsiz tuslovchilar:

	B i r l i k	K o' p l i k
I shaxs	o'qidi+m	o'qidi+k
II shaxs	o'qidi+ng o'qidi+0	o'qidi+ngiz o'qidi+(lar)
III shaxs		

2. To'liq tuslovchilar:

	B i r l i k	K o' p l i k
I shaxs	o'qib+man o'qib+san	o'qib+miz o'qib+siz
II	o'qib+di	o'qib+di

shaxs III shaxs		(lar)
-----------------------	--	-------

3. Buyruq-istak mayli bilan tuslanish:

	Birlik	Ko'plik
I shaxs	o'qi+y// -yin	o'qi+ylik
II	o'qi // o'qi+gin	o'qi+ngiz
shaxs	o'qi+sin	o'qi+sin(lar)
III		
shaxs		

Bu tuslovchilardan birinchi guruhi (to'liqsiz tuslovchilar) mayl va zamon bilan aloqador bo'lsa, *-di* va *-sa* affiksli sof fe'llarga qo'shiladi. Ikkinchi guruhli (to'liq shakl) esa, ravishdosh, sifatdosh va kesim vazifasidagi boshqa so'zlarga qo'shiladi. Uchinchi guruh tuslovchilar faqat buyruq - istak mayli uchun xosdir.

Shaxs-son affikslari sinonimiyasi. Shaxs-son affikslari o'zaro sinonimik munosabatda bo'lish xususiyatiga ega bo'lgan fe'l shakllaridan-dir. Xususan, ular o'rtasidagi ma'nodoshlik quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

1. Fe'ning 1-shaxs ko'plik shakli uning birligi o'rnida qo'llanilib, kamtarlik, manmanlik, o'zini katta olish kabi ma'nolarni ifodalaydi: *Shu masalalarning mazkur ishda qanday hal etilganligi haqida fikrlar bayon etilishini juda **istaymiz** (A.Hojiyev). Mehmonni **ishga solar ekanmiz**-da,-dedi Yo'lchini birga olarkan Yormat.*

2. Fe'ning 1-shaxs birligi o'rnida 2- yoki 3-shaxs birligi va ko'plik shakli qo'llanadi. Bunday holda shaxsning nutqi o'ziga qaratilgan bo'ladi: *Mulla Tursun, mana oliy ma'lumot haqidagi diplomni ham olding // Mulla Tursun, mana oliy ma'lumot haqidagi diplomni ham oldilar.*

3. Fe'ning 2-shaxs ko'pligi 1-shaxs ko'plik o'rnida ishlatiladi. Bunda shaxs ma'nosi mayl ma'nosi bilan birga ko'chadi: - *Qani, yigitlar, ishni boshladik,- dedi boshliq ishchilarga.*

4. Gap tarkibida *kishi, odam* so'zlari ega vazifasida qo'llanganda 1-shaxs birlik o'rnida 2-shaxs ishlatiladi: *Bu gaplarni eshitib, hayron bo'lasan kishi.*

Fe'l zamonlari

Fe'l zamonlari ish harakati nutq so'zlanib turgan paytdan avval, nutq so'zlanib turgan paytda yoki nutq so'zlanib turgan paytdan keyin bajarilgan, bajarilmaganligiga munosabatni ifodalovchi fe'l shaklidir. Shunga ko'ra, fe'l zamonlari, dastlab, uch guruhga bo'linadi:

- 1) o'tgan zamon
- 2) hozirgi zamon
- 3) kelasi zamon

O'tgan zamon - nutq so'zlanib turgan paytdan avval bo'lib o'tgan yoki bo'lmagan harakatni anglatadi. O'tgan zamonning quyidagicha besh turi mavjud:

- 1) yaqin o'tgan zamon
- 2) o'tgan zamon hikoya fe'li
- 3) uzoq o'tgan zamon
- 4) o'tgan zamon davom fe'li
- 5) o'tgan zamon maqsad fe'li.

1. Yaqin o'tgan zamon nutq so'zlanib turgan paytdan oldin, so'zlovchining ko'z o'ngida yoki bevosita ishtirokida sodir bo'lgan harakatni ifodalaydi. U **-di** affiksini fe'llarga qo'shish va tushlash orqali hosil bo'ladi: *o'qi+di+m, o'qi+di+ng, o'qi+di.*

2. Uzoq o'tgan zamon ancha avval, qachondir bo'lib o'tgan yoki bo'lmagan harakatni ifodalaydi. Bu shakl **-gan** sifat doshi + **edi, ekan, emish** singari to'liqsiz fe'llarni qo'shish va tushlash orqali hosil qilinadi: *o'qi+gan+man, o'qi+gan ekan+man, o'qi+gan emish+man, o'qi+gan edi+m kabi.*

3. O'tgan zamon hikoya fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari kutilmaganda, qisqa vaqt oralig'ida bo'lib o'tgan hikoya qilish, tasvir-

lash orqali hosil bo'ladi. Bu shakl - **b / ib** yoki **-b/-ib + edi** to'liqsiz fe'li orqali yasaladi: *ol+ib+man, ol+ib+san, ol+ib edi+m, o'qi+b edi+ng kabi.*

4. O'tgan zamon davom fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan ilgari davomli bo'lgan, takrorlanib turgan harakatni ifodalaydi. Bu shakl **-r (-ar), -yotgan, -moqda** affikslari + **edi** to'liqsiz fe'li yordamida yasaladi: *bil+ar edi+m, bil+ar eding; ol+ayotgan edi+m, ol+ayotgan edi+ng; ol+moqda edi+m, ol+moqda edi+ng kabi.*

5. O'tgan zamon maqsad fe'li nutq so'zlanib turgan paytdan avval maqsad qilingan harakatni ifodalydi. Bu shakl **-moqchi, -digan** affikslari va to'liqsiz fe'li yordamida yasaladi: *ol+moqchi edi+m, ol+moqchi edi+ng; ol+adigan edi+m, ol+adigan edi+ng kabi.*

Hozirgi zamon ish - harakatning nutq so'zlanib turgan paytda bajaradigan, bajarilmaganini ifodalaydi. Hozirgi zamon fe'lining quyidagi ikki turi mavjud: 1) hozirgi-kelasi zamon, 2) hozirgi zamon davom fe'li.

1. Hozirgi - kelasi zamon nutq so'zlanayotgan payt va undan sung sodir bo'ladigan harakatni ifodalaydi: **-a / -y** ravishdosh affiksini olgan fe'lni tushlash orqali shakllanadi: *ol+a+man, ol+a+san; ishla+y+man, ishla+y+san.*

2. Hozirgi zamon davom fe'li nutq so'zlanayotgan paytda davom etib turgan harakatni ifodalaydi va fe'lning o'zak-negiziga **-yap, -moqda, -yotib, -yotir** affikslarini qo'shib tushlash orqali hosil bo'ladi: *ishla+yap+man, ish+la+yap-san; ishla+moqda+man; ishla+yotib+man; o'qi+yotir+man kabi.*

Kelasi zamon harakatning nutq so'zlanib turgan paytdan so'ng bajaralish yoki bajarilmasligini ifodalaydi. Bu zamonning ikki turi mavjud: 1) kelasi zamon maqsad fe'li, 2) kelasi zamon gumon fe'li.

1. Kelasi zamon maqsad fe'li bajarilishi maqsad qilib qo'yilgan harakatni ifoda etadi va fe'lning o'zak negiziga **-moqchi, --digan -ajak** affikslarini qo'shib tushlash orqali hosil bo'ladi: *ishla+moqchi+man, ishla +moqchi+san; ishla+yajak.*

2. Kelasi zamon gumon fe'li harakatning bajarilishi mo'ljali, taxminini ifodalaydi va **-r,-ar** affiksini fe'lga qo'shib tuslash orqali yasaladi: *ol+ar+man, ol+ar+san, ol+ar, ol+ar+miz* kabi.

Fe'l zamonlari sinonimiyasi. Boshqa fe'l shakllarida bo'lganidek, zamon shakllari o'rtasida ham grammatik ma'nodoshlik munosabati mavjud:

1. O'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi **-di** affiksi, hozirgi zamon o'rnida qo'llanadi: *Hozir qorong'uda qayoqqa bordigu, nimayam qildik// qayoqqa boramizu, nimayam qilamiz.*

2. O'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi **-gan** affiksi hozirgi zamon ma'nosida ishlatiladi: *Birov kitob o'qigan, kimdir shaxmat atrofida.*

3. Hozirgi zamon shakli kelasi zamon ma'nosida qo'llaniladi. Bunday hol, asosan, *ket bor, yubor, boshla* kabi fe'llar doirasida uchraydi: *Ertaga Buxroga ketayapmiz.*

4. Kelasi zamon fe'li o'tgan zamon ma'nosida qo'llanadi: *Rais majlisni ochiq deb e'lon qiladi, hamma o'rnidan turadi, O'zbekiston gimni yangraydi.*

5. Kelasi zamon fe'li hozirgi zamon ma'nosini ifodalaydi: *Ha, bu yerda hayot qaynaydi... Talabalar baxtiyor yoshlik gashtini surmoqdalar.*

Fe'lning vazifadosh shakllari.

Fe'lning biror gap bo'lagi vazifasini bajarishga xoslangan shakllari vazifadosh shakllar deyiladi. Fe'lning vazifadosh shakllari to'rt xil bo'lib, ular quyidagilardan iborat: 1) harakat nomi, 2) sifat dosh, 3) ravish dosh.

Harakat nomi

Harakat nomi ish - harakatning atamasi bo'lib, gapda otga xos vazifalar bajarishga xoslangan fe'l shaklidir. Harakat nomi **-(i)sh, -(u)v, -moq.** affikslari yordamida yasaladi: *kechmoq, kechish, kechuv.* Harakat nomi fe'lga xos tuslanish, zamon, mayl kabi ma'nolarni

bildirmaydi, balki harakat-holatning atamasi bo‘ladi. Shu sababli otlarga xos kelishik, egalik kabi grammatik shakllarni qabul qila oladi va gapda otlarga xos vazifalarni bajaradi.

Ma’no jihatdan bir-biriga yaqin bo‘lgan uch xil harakat nomi qo‘shimchalaridan –moq bilan yasalgan shakl fe’lga –sh (-ish) bilan yasalgan shakl esa otga yaqin turadi. Shuning uchun -moq orqali fe’lning noaniq (infinitiv) shakli hosil qilinadi. Harakat nomi shakllarining har biri o‘ziga xos xususiyatlari bilan bir-biridan farqlanadi.

-(i)sh affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi quyidagi xususiyatlarga ega:

1) harakatning nomini bildiradi, uning atamasi hisoblanadi: *yurish; yozish, o‘ylash;*

2) **-(i)sh** affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi shakli ko‘plik, egalik va Kelishik affikslari bilan qo‘llanganda, bu affikslarning ma’nosida deyarli o‘zgarish bo‘lmaydi. Biroq, o‘rin-payt kelishigi shaklida qo‘llanganda, hozirgi zamon sifatdoshining o‘rin-payt kelishigidagi shakli bilan ma’nodoshlikka ega bo‘lishi mumkin: *tuzishda-tuzayotganda-tuzayotgan vaqtda;*

3) harakat nomining **-(i)sh** affiksli shakli ko‘makchilar bilan ham qo‘llanib maqsad, vaqt, birgalik kabi ma’nolarni ifodalaydi: *o‘qish uchun, o‘qishdan avval, o‘qish bilan.*

-(u)v affiksi bilan yasaluvchi harakat nomidagi fe’l undosh bilan tugaganda, **u** unlisi orttiriladi: *bor-boruv*. So‘z oxiri **i** bilan tugagan bo‘lsa, **i** tovushi **u** tovushiga, **a** bilan tugagan bulsa, **a** tovushi **o** tovushiga o‘tadi: *o‘qi-o‘quv, ishla-ishlov.*

-(u)v affiksi bilan yasaluvchi shakl ko‘proq ot ma’nosida qo‘llanadi. Shu bois, **-(u)v** affiksi yordamida yasalgan harakat nomining ayrimlari butunlay otga ko‘chgan bo‘ladi: *saylov, chanqov, qistov, o‘quv* kabi.

-moq affiksi bilan yasaluvchi harakat nomi **-(u)v** affiksi yordamida yasaluvchi shaklga nisbatan ham kam qo‘llanadi. Harakat nomi shakllari har doim ham biri o‘rnida ikkinchisini qo‘llab bo‘lmaydi. Masalan, *Talabalarning bilim olishini yaxshi tashkillashtirish uchun*

mustaqil talimga alohida e'tibor berish zarur, gapida qo'llangan *–ish* qo'shimchasi bilan shakllangan barcha harakat nomini *–moq* yoki *–v/uv* qo'shimchali shakl bilan almashtirib bo'lmaydi.

Harakat nomining yuqoridagi uchala shakli ham bo'lishsizlik ko'rsatkichi *-ma* affiksini qabul qilmaydi. Ularning bo'lishsiz shakli *-maslik* affiksi yordamida yasaladi: *ketmaslik*, *aytmaslik* kabi. *–maslik* asosida hosil bo'lgan bo'lishsizlik harakat nomining boshqa shakllariga nisbatan *–sh* (*–ish*) affiksiga mazmunan yaqinligi mavjud: *o'qish-o'qimaslik*. *borish-bormaslik*.

Sifatdosh

Sifatdosh sifat kabi narsaning belgisini bildirib, gapda aniqlovchi vazifasiga xoslangan fe'l shaklidir: *kelgan odam*, *ishlayotgan yigit* kabi.

Sifatdosh, barcha fe'llar kabi o'timli va o'timsizlik, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik hamda zamon kategoriyalariga xos ma'nolarda kela oladi. Ular zamon ma'nosiga ko'ra uch guruhga bo'linadi: 1) o'tgan zamon sifatdoshi, 2) hozirgi zamon sifatdoshi, 3) kelasi zamon sifatdoshi.

O'tgan zamon sifatdoshi *–gan* (k, g undoshlaridan so'ng *–kan*) affiksi bilan yasaladi: *o'qigan (kitob)*, *yozgan (insho)*, *tikkan(ko'ylak)*. Eski o'zbek tilida *–mish*, *–dik* shaklida ham qo'llangan: *E yorim, sevdigim obod ro'zg'orim*. (E.J) Sifatdoshning bu shakli 1) fe'lning o'tgan zamon ma'nosini bildiruvchi formasini yasaydi: *borganman*, *borgan edim*; 2) *yot*, *tur*, *yur*, *o'tir* kabi holat fe'llariga qo'shilganda, hozirgi zamon ma'nosi ham ifodalanadi: *Faxriddin osilib turgan qalin pastki labini bir-ikki qimirlatib javob berdi*. (A.Q.); 3) ot oldidan kelib, narsaning doimiy belgisini bildiradi va sifatlovchi-aniqlovchi vazifasini bajaradi. Bunda harakatning o'tgan zamonga oidligi ifodalanmaydi, balki narsaning hozirgi holatdagi belgisi asosiy o'rinda bo'ladi: *xonaning ko'chaga qaragan oynasi*, *hovuz boshiga to'plangan odamlar*. 4) *–gan* affiksli sifatdosh shaxs-son qo'shimchalarini olib, kesim vazifasida qo'llanadi. Bunda u xabar maylining o'tgan zamon shakli hisoblanadi, *–gan* affiksi esa zamon (3-shaxda esa zamon va shaxs) ko'rsatkichi sifatida qoraladi: *kelganman*, *kelgansan*, *kelgan*;

kelganmiz, kelgansiz, kelgan; 5) egalik, ko'plik va kelishik qo'shimchalarini olib otlashadi: *Yurgan daryo, o'tirgan bo'ya*.

Hozirgi zamon sifatdoshi fe'lga **–yotgan, -vchi(-uvchi)** affikslarini qo'shish orqali yasaladi va quyidagi ma'no, vazifalarga ega bo'ladi:

1. **–yotgan** affiksi grammatikalizatsiyalashgan **yot** fe'li va o'tgan zamon sifatdoshi hosil qiluvchi **–gan** affiksiniing birikishi orqali yasaladi. Hozirgi zamon sifatdoshining bu shakli, asosan, ot oldidan kelib aniqlovchi vazifada qo'llanadi: *ishlayotgan odam, esayotgan shamol* kabi. Bu shaklni shaxs-son affikslari bilan tuslash orqali hozirgi zamon fe'lini hosil qilib bo'lmaydi. Faqat quyidagi hollardagina mazkur sifatdosh hozirgi zamon fe'lining yasalishi uchun xizmat qilishi mumkin: a) *yo'q* so'zi bilan hozirgi zamon fe'lining inkor shaklini yasaydi: *ishlayotgani yo'q, kelayotgani yo'q*; b) *emish* tuliqsiz fe'li bilan birga qullanganda hozirgi zamon fe'lining eshitilganlik shakli yuzaga keladi: *ishlayotgan emish, kelayotgan emish*; d) hozirgi zamon gumon ma'nosini ifodalashda **-dir** affiksi bilan qo'llanadi: *ishlayotgandir, kelayotgandir*.

2. Hozirgi zamon sifatdoshining **-vchi(-uvchi)** affikslari bilan yasalgan shakli oxiri **a** tovushi bilan bitgan so'zlarga qo'shilganda, **a** tovushi **o** tovushiga aylanadi, **i** unli tovushi bilan bitgan fe'llarda esa **i** tovushi **u** tovushiga aylanadi. Undosh bilan bitgan fe'llarga qo'shilganda, **u** orttiriladi: *ishla - ishlovchi, o'qi - uquvchi, bor-boruvchi* kabi.

Hozirgi zamon sifatdoshi quyidagicha ma'no va vazifalarga ega bo'ladi: a) **–yotgan** sifatdoshidan farqli ravishda shaxs-son affikslari bilan tuslanadi va gapda kesim vazifasida qo'llanadi: *ishlovchiman, ishlovchisan, ishlovchi*; b) otga bog'lanib, sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajaradi: *ishlovchi kishi, o'quvchi qiz* kabi; d) bu shaklda otlashishga moyillik kuchliroq bo'ladi: *o'quvchi, yozuvchi, to'quvchi* kabi.

Kelasi zamon sifatdoshi fe'lga **–r(-ar), -digan** affikslarini qo'shish bilan yasaladi va qo'yidagicha ma'nolarni ifodalaydi:

1. Sifatdosh yasovchi **-(a)r** (bo'lishsizi **-mas**) affiksi hozirgi o'zbek adabiy tilida juda kam uchraydi. Bu affiks bilan qo'llanuvchi

ayrim soʻzlar feʼldan koʻra sifatlarga yaqin turadi: *oqar suv, soʻnmas hayot* kabi. Shuningdek, *-(a)r* affiksi yordamida yasaluvchi shakl tuslanganda kelasi zamon gumon feʼlini hosil qiladi: *yozarman, yozarsan, yozar* kabi.

2. Sifatdoshning **–digan** affiksi bilan yasaluvchi shakli ravishdoshning *–a (-y)* affiksi bilan yasalgan shaklidan soʻng qoʻshiladi va quyidagicha maʼnolarga ega boʻladi: a) feʼlining atributiv shaklini hosil qilishda faol ishlatiladi: *oʻqiydigan kitob, bajaradigan yumush* kabi; b) shaxs-son qoʻshimchalari bilan tuslanib, kelasi zamon maqsad maʼnosini ifodalashga xizmat qiladi: *oʻqiydiganman, oʻqiydigansan, oʻqiydigan* kabi.

Bundan tashqari, kelasi zamon sifatdoshining **–jak, –gusi, –asi** singari qadimiy shakllari ham mavjud boʻlib, ular hozirgi tilimizda *kelajak, kelgusi, kelasi* singari soʻzlar doirasidagina uchraydi.

Sifatdoshlarning asosiy sintaktik vazifasi aniqlovchi boʻlib kelishdir. Ular otlashganda otlarga xos sintaktik vazifalarni bajaradi: *Aytilgan soʻz-otilgan oʻq.*

Shaxs-son affikslari bilan tuslanib, mayl, zamon maʼnolarini ifodalaganda esa kesim vazifasida keladi: *Men bu kitobni oʻqiganman. Sen ertaga borarsan.*

Ravishdosh

Ravishdosh harakatning belgisini bildiradigan, uni biror tomondan xarakterlaydigan feʼl shaklidir. Hozirgi oʻzbek tilida ravishdoshlar quyidagi xususiyatlariga koʻra oʻzaro farqlanadi:

1. Maʼnosiga koʻra: a) holat ravishdoshlari *-b(-ib), -a (-y) -gudek* affislari vositasida hosil boʻladi; b) payt ravishdoshlari *-gach (-kach, -qach), -guncha (-kuncha, -quncha)* vositasida hosil boʻladi; d) maqsad ravishdoshi *-gani (-kani, -qani)* affiksi vositasida hosil boʻladi.

2. Tuslanish-tuslanmasligiga koʻra: a) tuslanadigan ravishdoshlar: a) *-b(-ib), -a (-y)* affikslari bilan yasalgan ravishdoshlar; b) *-gach (-kach, -qach), -guncha (-kuncha, -quncha) -gani (-kani, -qani)* affikslari bilan yasalgan ravishdoshlar kiradi.

3. Zamon ma'nosiga ko'ra: a) o'tgan zamon ravishdoshi: a) *-b(-ib)*, *-gach (-kach, -qach)* affikslari bilan yasalagan ravishdosh; b) hozirgi zamon ravishdoshlari: *-a (-y)* affiksi bilan yasalagan ravishdosh; d) kelasi zamon ravishdoshlari: *-guncha (-kuncha, -quncha)* *-gani (-kani, -qani)*, *-gudek* affikslari bilan yasaladigan ravishdoshlardan tashkil topadi.

Ravishdosh yasovchi affikslar quyidagi ma'no va grammatik vazifalarga egaligi bilan xarakterlanadi:

-(i)b affiksi: *so'rab, eslab, quvonib*. Bu shakl bajaradigan vazifasining xilma-xilligi bilan boshqa ravishdosh shakllaridan alohida ajralib turadi. Uning asosiy vazifalari quyidagilar:

1) yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lni bog'lashga xizmat qiladi: *so'rab ko'r, tashlab yubor, ishlab tur* kabi;

2) harakat belgisini bildirib, hol vazifasida keladi: *Shu payt chorbog'dan echki yetaklab Dildor kirib keldi. (S.Ahm.)*

Harakat belgisini bildirgan ravishdosh, xuddi ravish kabi, *-roq, -gina* affikslari bilan ham qo'llanadi: *Qudrat tortinibgina so'radi*.

3) ravishdoshning bu turi shaxs-son affiksi bilan tuslanib, o'tgan zamon hikoya fe'lini hosil qiladi: *kelibman, kelibsan* kabi.

Bu ravishdoshning bo'lishsiz shakli *-ma* (o'qimabman), **-may**, **-masdan** (o'qimay, o'qimasdan) shaklida, She'riyatda **-mayin** (tinmayin) shaklida qo'llanishi ham uchraydi.

-a (-y) affiksi undosh bilan tugagan fe'llarga *-a*, unli bilan bitgan fe'llarga *-y* affiksining qo'shilishidan hosil bo'ladi. Bu turdagi ravishdosh quyidagi ma'no va vazifalarda qo'llanadi: 1) harakatning belgisini bildiradi, bu vazifada u yakka so'z holida (*kula, ushlay* kabi) kam qo'llanadi. Yakka so'z tarkibida qo'llanganda, harakatni tezlik bilan bajarganligini ifodalaydi: *Jo'xori tuyayotgan xotin kelisopni kelining ustiga qo'ya chopdi. (A.Q.)* 2) ravishdoshning *-a, -y* affiksi bilan yasaluvchi turi harakatning belgisini bildirish vazifasida, asosan, takror yoki juft so'z holida qo'llanadi. Bu shaklda qo'llangan *-a, -y* affiksi yordamida yasaluvchi ravishdosh gapda vaziyat holi vazifasida keladi: *Muyassar shosha-pisha unga kechagi o'ylarini gapira boshlagan edi. (O. Yo.)* 3) yetakchi fe'l bilan ko'makchi fe'lni bog'lash uchun

xizmat qiladi: *yoza olmoq, o'qiy boshlamoq*; 4) shaxs-son bilan tuslanib, hozirgi-kelasi zamon fe'li yasash uchun xizmat qiladi. Uning bo'lishsiz shakli **-ma** affiksi orqali yasaladi: *kelaman, kelmayman, kelasan, kelmaysan, keladi; ishlayman, ishlaysan, ishlaydi* kabi.

-gach (-kach, -qach) affiksi: *Kelgach, ekkach, chiqqach*. Ravishdoshning bu turi qo'yidagi vazifalarda qo'llanadi:

1) payt ma'nosini bildiradi va payt ergash gapning kesimi vazifasida kelib, bosh gapdagi harakatning o'zi bildirgan harakatdan keyin bajarilishini ifodalaydi: *U yechinib ko'rpaga kirgach, Ikromjonga nimadir demoqchi bo'lib boshini ko'tardi. (S.Ahm.)*

2) sabab ma'nosini bildiradi va sabab ergash gapning kesimi vazifasida keladi: *Ko'ksimda o'ynadi bir onda sevinch, mahallam oldiga kelgach tramvay.(O.)*

3) -gach affiksi yordamida yasalgan ravishdoshning bo'lishsiz shakli **-ma** orqali yasalib, asosan, sabab ma'nosini ifodalashda qo'llanadi: *Hadeganda eshik ochilavermagach, xavotir oldik*. Ushbu ma'no chiqish kelishigidagi sifatdoshning keyin so'zi bilan birikuvi vositasida ham ifodalanadi: *kelgach - kelgandan keyin, aytavermagach - aytavermagandan keyin*.

-guncha (-kuncha, -quncha) affiksi: *kelguncha, chekkuncha, chiqquncha*. Bu affiks yordamida yasaluvchi ravishdosh ham hozirgi o'zbek tilida juda keng qo'llanadi va quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1) o'zi bog'lanib kelgan fe'l bildirgan harakatning bajarilish vaqtini aniqlaydi. Bunda: a) biror harakatning -guncha affiksli fe'l bildirgan harakatga qadar bajarilib bo'lishi ifodalanadi: *Yuringlar, mashina kampirni tashlab kelguncha, qirga chiqib tushamiz. (I. R.)* b) biror harakatning -guncha affiksli fe'l bildirgan harakat sodir bo'lguncha davom etishi ifodalanadi: *Hoy qizlar, shartim shuki, ketguncha ashula qilib ketasanlar. (S.Z.)*

2) qo'shma gaplarda ergash gapning kesimi vazifasida kelib, chog'ishtirish ma'nosini bildiradi: *Muncha hayqirguncha, telba to'lqinlar, Simlarga quvvat ber shalolalardan. (Mirtemir.)*

-gani (-kani, -qani) affiksi: *olgani, ekkani, yiqqani*. Bu affiks yordamida maqsad ma'nosini bildiruvchi ravishdosh yasaladi: *Yig'im-*

terimga qarashgani yoshu qari, erkak-ayol - butun shahar hasharga chiqdi. Bunday ma'no ifodalashda uchun ko'makchisi ham keng qo'llanadi: *Yig'im-terimga qarashish uchun yoshu qari, erkak-ayol-butun shahar hasharga chiqdi.*

Bu turdagi ravishdoshning o'ziga xos xususiyatlaridan biri, uning bo'lishsiz shakliga ega emasligidir.

Fe'ning modal ma'no ifodalovchi shakllari

Yasalish usuliga ko'ra bunday fe'l shakllarning ikki turi mavjud:

1) sintetik shakllar; 2) analitik shakllar.

Sintetik shakllar harakatning turli modal ma'nolarini ifodalovchi affikslar asosida shakllanadi. Bular o'z xususiyatiga ko'ra ikki turga bo'linadi:

a) harakatning takroriyligini, davomlilikini ifodalovchi affikslar fe'lga -la, -kila (-gila, -rila, -qila) affikslarini qo'shish orqali hosil qilinadi: *ishqa – ishqala, sava – savala, turt – turtkila, cho'z – chuzg'ila, yugur – yugurgila, tort – tortqila, tep – tepkila* kabi;

b) harakatning kuchsiz darajasini ko'rsatuvchi -(i)nqira, -(i)msira affikslari yordamida yasaladi: *oqar - oqarinqira, qo'rq - qo'rqinqira, kul - kulimsira* kabi.

Analitik shakllar fe'ning asosiy modal ma'no hosil qiluvchi shakllari bo'lib, ularning ko'pchilik qismini ko'makchi va to'liqsiz fe'llar vositasida yasaluvchi shakllar tashkil qiladi.

Ko'makchi fe'l yetakchi (mustaqil) fe'lga bog'lanib, harakatning turlicha xususiyatlarga ega bo'lgan modal ma'nolarini hosil qilish uchun xizmat qiladi. Biroq, o'zbek tilida butunlay ko'makchi fe'lga aylangan (mustaqil ma'nosini butunlay yo'qotib, faqat ko'makchi fe'l sifatida qo'llanadigan) fe'l yo'q. Ayrim mustaqil fe'llar ko'makchi fe'l vazifasida qo'llanib, quyidagicha modal ma'nolarni hosil qiladi:

- 1) harakatning davomiyligi: *ayta tur, ko'ra tur;*
- 2) harakatning boshlanishi: *ayta boshla, yoza boshla;*
- 3) harakatning takrori: *aytib yur, aytib tur;*
- 4) harakatni tugallanishi: *aytib bo'l, yozib qo'y;*

5) harakatning bajarilish imkoniyati: *yozib ko‘r, aytib ko‘r, ayta ol (moq)*;

6) harakatning shaxslararo yo‘nalishi: *yozib ber, aytib ket, ola kel, olib bor* kabilar.

Mustaqil fe’llardagi bunday hodisa ikkita mustaqil fe’lning birikishidan hosil bo‘ladigan qo‘shma (olib chiq, tortib ol kabilarga) fe’llarga tashqi jihatdan o‘xshash bo‘lsa ham, ular o‘rtasida quyidagicha farq mavjud:

a) qo‘shma fe’llarni hosil qiluvchi qismlarning har ikkalasi ham mustaqil fe’l bo‘lib, ular birgalikda bitta yangi lug‘aviy ma’no ifodalashga xoslanadi;

b) yetakchi ko‘makchi felli so‘z qo‘shilmalarida esa ko‘makchi fe’l o‘z mustaqil lug‘aviy ma’nosini yo‘qotib, modal ma’no ifodalovchi analitik unsurga aylanadi. Shu bois bunday so‘z qo‘shilmalaridagi birinchi fe’l **yetakchi fe’l** hisoblanib, u mazkur birikmadagi asosiy lug‘aviy ma’noni tashuvchi komponent hisoblanadi. O‘z mustaqil lug‘aviy ma’nosini yo‘qotib, modal ma’no ifodalovchi analitik unsurga aylangan fe’l esa **ko‘makchi fe’l** deyiladi: *aytib berdi* (*aytib*— yetakchi, *berdi* — ko‘makchi). Yetakchi fe’l vazifasida sodda fe’ldan tashqari qo‘shma fe’l (qaror qilib qo‘ymoq, olib chiqib ketmoq), takroriy fe’l (o‘yib-o‘yib olmoq, chimchib-chimchib olmoq) ishtirok etishi mumkin.

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida quyidagi fe’llar ko‘makchi fe’l vazifasida qo‘llanadi: *boshla, yot, tur, yur, o‘tir, bo‘l, bit, ol, ber, qol, qo‘y, chiq, bor, kel, ket, yubor, tashla, sol, tush, o‘l, o‘t, yet, ko‘r, qara, boq, yoz* kabilar.

Ko‘makchi fe’llar yetakchi fe’l bilan asosan *–(i)b* yoki *–a, –y* ravishdosh yasovchilari yordamida birikadi. Ba’zi ko‘makchi fe’llargina yetakchi fe’l bilan grammatik shakl yordamisiz birikadi. Ko‘makchi fe’l yetakchi fe’l bilan ravishdosh shakli orqali birikkanda, tuslovchi affikslar ko‘makchi fe’lga qo‘shiladi. Yetakchi fe’lga grammatik shakl yordamisiz birikkanda esa yetakchi va ko‘makchi fe’l bir xil shaklda, ya’ni tuslovchi affikslar har ikkala fe’l takibida bo‘ladi: *yozib oldim, yozib olding, yozib oldi; yoza oldim, yoza olding, yoza oldi; yozdim-oldim, yozding-olding, yozdi-oldi* kabi.

Ba'zi ko'makchi fe'llar, keltirilgan misoldagi kabi, yetakchi fe'lga har uch shaklda birikadi, ba'zilar esa faqat ravishdosh shakli yordamida birikadi: *o'qib chiqdi, yoza boshladi*. Bulardagi *chiq, boshla* ko'makchi fe'llari yetakchi fe'l bilan *o'qidi-chiqdi, yozdi-boshladi* shaklida birikmaydi. Ayrim ko'makchi fe'llar yetakchi fe'l bilan *-(i)b* va *-a, -y* ravishdosh yasovchilari yordamida, ba'zilar esa faqat *-(i)b* yoki *-a, -y* affiksi yordamida birikadi. Masalan, *ber* ko'makchi fe'li ravishdoshning har ikki shakliga birika olgani holda, *qara* ko'makchi fe'li faqat *-(i)b* affiksli ravishdosh shakliga, *yoza* ko'makchisi esa faqat *-a* affiksli ravishdoshga birikadi: *yoza ber — yoza ber, o'qib qara, yiqila yozdi*. Shunga ko'ra ko'makchi fe'llarni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

1) ravishdoshning *-b (-ib)* affiksli turiga birikadigan ko'makchi fe'llar: *yot, o'tir, kel, yur, bo'l, bit, chiq, yet, o't, yubor, tashla, tush, o'l, qara, boq, qo'y*;

2) faqat ravishdoshning *-a (-y)* affiksli turiga birikadigan ko'makchi fe'llar: *boshla, bil, yoz*; 3) ravishdoshning ham *-b (-ib)* ham *-a (-y)* affiksli shakli bilan bog'lana oladigan ko'makchi fe'llar: *tur, bor, ol, ber, qol, ko'r, ket, sol* kabilar.

O'zbek adabiy tilida ko'makchi fe'llarning asosiy qismi yetakchi fe'l bilan *-(i)b* ravishdosh yasovchisi orqali birikadi. Yetakchi fe'lga faqat *-a, -y* ravishdosh yasovchisi yordamida birikuvchi ko'makchi fe'l, yuqorida ko'rib o'tilganidek, uchtagina: *boshla, bil, yoz (ayta boshladi, yoza bildi, to'kila yozdi)*.

Yetakchi fe'l bilan ravishdoshiing har ikki turi yordamida birika oladigan ko'makchi fe'llar *-(i)b* yoki *-a, -y* affiksi yordamida birikkanda boshqa-boshqa ma'nolar ifodalaydi. Qiyoslang: *yoza oldi, kelib qoldi-kela qoldi, aytib ko'r-ayta ko'rma*.

Yetakchi va ko'makchi fe'ldan tashkil topgan analitik shakllarda ko'makchi fe'l birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunday hollarda ham har bir ko'makchi fe'l o'zidan oldingi fe'l bilan ravishdosh shakllari yordamida birikadi: *aytib berib tura qol*.

Ko'makchi fe'l yordamida yasaluvchi analitik shaklning bir yetakchi va bir ko'makchi fe'ldan hosil bo'lgan turi juda ko'p

qo‘llanadi. Ikki va undan ortiq ko‘makchili shakl kam uchraydi. Birdan ortiq ko‘makchi fe‘l qatnashgan shaklda har bir ko‘makchi fe‘l o‘z ma‘nosi bilan qatnashadi. Analitik shakl tarkibidan biror ko‘makchi fe‘l tushirilsa, unga xos ma‘no ham yo‘qoladi: *aytib berib tura qol* - *aytib berib tur* - *aytib ber*. Birdan ortiq ko‘makchi fe‘lli analitik shaklda ravishdoshning *-(i)b* va *-a*, *-y* affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l ishtirok etsa, yetakchi fe‘lga avval *-(i)b* affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l, keyin *-a*, *-y* affiksi yordamida birikuvchi ko‘makchi fe‘l qo‘shiladi: *yozib bera qol*, *yozib ko‘ra boshladi*, *ishlab tura ber* kabi.

Aynan bir ko‘makchi bilan yasalgan analitik shakldagi fe‘llar uyushiq bo‘lak vazifasida kelganda, ko‘makchi fe‘l uyushiq bo‘laklarning so‘nggisi bilan qo‘llanish hollari ham uchraydi: *Men uni bir necha yildan buyon yedirib, ichirib kelaman*.

To‘liqsiz fe‘l

Hozirgi o‘zbek adabiy tilida fe‘l va fe‘l bo‘lmagan so‘zlar bilan qo‘llanadigan *edi*, *ekan*, *emish*, *emas*, *esa* kabi to‘liqsiz fe‘llar mavjud. Bulardan *esa* to‘liqsiz fe‘li bog‘lovchiga aylangan. To‘liqsiz fe‘lning *edi*, *ekan*, *emish* shakllari ham harakat ma‘nosiga ega emas. Ular mustaqil fe‘llarga qo‘shilib turli ma‘nolarni ifodalaydi va mustaqil fe‘llarni har xil grammatik vazifalarga xoslaydi. To‘liqsiz fe‘llar ot, sifat, son, olmosh kabi mustaqil so‘zlarlar bilan ham, mustaqil fe‘llar bilan ham qo‘llana oladi: *bog‘ edi*, *shular edi*, *besht edi*, *go‘zal ekan*, *kelgan ekan* kabi.

To‘liqsiz fe‘l har bir shaklining o‘ziga xos xususiyati bilan birga ularning uchulasi uchun umumiy bo‘lgan xususiyatlar ham bor:

1) to‘liqsiz fe‘llar mustaqil lug‘aviy ma‘noga ega emas. Bu fe‘llar tarixan mustaqil ma‘noli bo‘lsa-da, hozirgi paytda o‘z ma‘nosini yo‘qotib, yordamchi fe‘lga aylangan;

2) to‘liqsiz fe‘l o‘zicha harakat bildirsa olmasligi sababli fe‘llarga xos bo‘lishsizlik, daraja, zamon kabi ma‘nolarga va bu ma‘noni ifodalovchi shakllarga ega bo‘la olmaydi;

3) garchi shaxs-son qo'shimchalari to'liqsiz fe'lga qo'shilsa-da, ular bildirgan shaxs ma'nosi to'liqsiz fe'lga emas, balki mustaqil fe'lga tegishli bo'ladi: *xabardor ekan+man, xabardor ekan+san, bilgan edi+m, bilgan edi + ng; bilar emish+man, bilar emish+san*. Shu bois to'liqsiz fe'l yakka holda tuslanmaydi.

To'liqsiz fe'l shakllaridagi birinchi tovush (e) noturg'un, u ma'lum fonetik sharoitlarda, boshqa tovushning ta'siri bilan yoki boshqa tovushga o'tishi yoki tushib qolishi mumkin. Bu hodisa, ayniqsa, og'zaki nutqda ko'p uchraydi: *ishlar+di, ishlari+kan, ishlari+mish; ishlagan+akan, ishlasi+ydi*.

To'liqsiz fe'l shakllari uyushiq kesimlar uchun umumiy bo'lganda oxirgi kesim tarkibida qo'llanadi. Bu kesimlar turli shakldagi fe'llar, shuningdek, otlar bilan ifodalanishi mumkin: *U Akmalning iztirob chekib yurganini ham bilar, lekin Gulsum ona bunchalik fig'oni chiqib gapirishini birinchi ko'rishi edi. (O. Yo.)*

Fe'llarning tuzilishiga ko'ra turlari

Fe'llar tuzilishiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Sodda fe'llar bir o'zak morfemadan iborat bo'lgan tub: *o'qi, kut, kel, ol* va yasama: *ishla, tozala, oqar, ko'rsat* so'zlardan tashkil topadi.

2. Qo'shma fe'llar ikki o'zak morfemaning birikishidan hosil bo'ladi va tarkiban quyidagicha tuzilishga ega bo'ladi:

a) ot yoki boshqa turkumga oid so'zlar+fe'l: *qaror qilmoq, ahd etmoq, taq etmoq, dod demoq, bayon qilmoq*;

b) fe'l+fe'l: *ishlab olmoq, olib chiqmoq, borib kelmoq, sotib olmoq*. Zamon va shax-son qo'shimchalari qo'shma fe'lning ikkinchi qismiga qo'shiladi: *borib keldim, olib chiqding* kabi. Bunday qo'shma fe'llar ikkita mustaqil ma'noli fe'lning bir umumiy ma'no doirasida birlashuvi va leksikalizatsiyasi asosida shakllanadi;

3. Murakkab fe'llar mustaqil va yordamchi (ko'makchi) fe'llarning analitik shakli asosida shakllanadi. Bunda aslida mustaqil lug'aviy ma'noli bo'lgan ikkinchi fe'lning grammatikalizatsiyalashu-vi sodir bo'ladi: *yuvib bo'lmoq, ko'rib qolmoq, bilib olmoq* kabi.

4. Juft va takroriy fe'llar. Fe'llarning juft va takroriy shakllari ham mavjud. Ular quyidagicha xususiyatlarga ega bo'ladi:

1. Fe'lning turli ma'nolarga ega bo'lgan analitik shaklini hosil qiladi: a) bir xil gammatik shaklga ega bo'lib, fe'lning yetakchi ko'makchi shaklini hosil qilib turli modal ma'nolar ifodalaydi: *aytdi-qo'ydi, yozdi-qo'ydi, o'tdi-ketdi, qirdi-tashladi*; b) qismlari turli gammatik shaklga ega bo'lgan mustaqil fe'llar takrorlanib, harakatni ta'kidlash, kuchaytirish uchun xizmat qiladi: *aytsam-aytay, borsang-bor, ketsang-ket, olsang-ol*.

2. Nutq jarayonida boshqa turkumga ko'chgan (konversiyaga uchragan) holda ishlatiladi: a) fe'llarning juft va takrorlanishi natijasida otga xos ma'no hosil qiladi: *qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, dedi-dedi, keldi-ketdi*; b) ravishga ko'chadi: *uzul-kesil, ag'dar-to'ntar, bilinar-bilinmas, bora-bora, turib-turib, ura-sura, qotib-qotib*.

RAVISH

Ravish harakat-holat belgisini bildiruvchi so'z turkumidir. Shu xususiyatiga ko'ra, ravish turkumiga oid so'zlar, asosan, fe'lga bog'lanib keladi. Ravishlar fe'l bildirgan harakat-holatning bajarilish tarzi, payti, o'rni, maqsadi va shu kabilarni bildiradi: *Ag'darilgan yerdan osmonga ko'tarilgan chang har tomonga yelib, asta-sekin bulutlar orasiga singib ketdi*.

Ravishlar belgi bildiruvchi so'z bo'lgani uchun, ularning ba'zilari sifat yoki otga bog'lanib kelishi mumkin: *U hozir beqiyos va tasavvur qilib bo'lmas baxtiyor edi. (Sh.Sa'dulla)*

Ravishlarning o'ziga xos morfologik belgilaridan biri, ularning o'zgarmasligidir. Ravishlar biror so'zga bog'langanda, shakli o'zgar-maydi. Ular tarkibida uchraydigan ko'plik, egalik va kelishik affikslari o'zining grammatik ma'nosiga ega bo'lmay, ravishning o'zak qismiga mansub bo'ladi. Masalan: *birdan, birga, kunda, chalqanchasiga, birdaniga, yonlamasiga, qatorasiga* kabi ravishlardagi kelishik va egalik affikslari o'z asl ma'no va vazifasini yo'qotgan. Bu so'zlar xuddi shu ko'rinishda ravishga aylangan.

Ravishlarning ma'no jihatdan turlari

Ravishlar ma'no jihatdan quyidagi turlarga bo'linadi: holat ravishi, payt ravishi, maqsad ravishi, miqdor-daraja ravishi.

Holat ravishi harakat-holatning qaytarzda yuz berishi, qanday usul bilan bajarilishi kabi ma'nolarni bildiradi: *bexosdan, tez(da), qo'qqisdan, sekin, astoydil, bekorga, piyoda, ketma-ket, arang, darhol, zimdan, bazo'r, qiyg'os, zo'rg'a, birdan, boshqacha* kabilar. Holat ravishlari gapda asosan vaziyat holi vazifasida keladi: *Zulfiya tabiat, turmush sinoviga mardonavor bardosh berdi*. Shuningdek, holat ravishi otga boqlanib, aniqllovchi, kesim vazifasida kelishi ham mumkin: *Jamiyat uchun yangicha ilm kerak. Auditoriya jimjit, hamma unga qarar edi.* (P.Q)

Payt ravishi ish-harakatning bajarilish paytini (vaqtini) bildiradi: *bugun, erta(ga), kecha, endigina, kecha-kunduz, avval, hozir, doim, erta-indin, oldin, so'ng, hali, hamon, dastlab, kunduzi, qishin-yozin, kuni* bilan kabilar. Payt ravishlari gapda asosan payt holi vazifasida keladi: *Dadasi va ayasi unga kechasi matal aytib berishar edi.* (Sh. Sa'dulla.)

O'rin ravishi harakat-holatning bajarilish, yo'nalish, chiqish o'rnini bildiradi: *oldinda, olisda, yaqinda, yuqoriga, pastga, olisdan, yaqindan, unda-bunda, allaqayerda, allaqayerga, quyida* kabilar. O'rin ravishlari gapda o'rin holi, ba'zan kesim vazifasida keladi: *Bunda bulbul kitob o'qiydi* (H.O). *Obodonchilik sohasidagi katta ishlar oldinda.* (O.)

Maqsad ravishi harakatning bajarilish maqsadini, nima uchun bajarilishini bildiradi: *atay, ataylab, atayin, qastdan, jo'rttaga, azza-bazza* kabilar. Maqsad ravishi gapda maqsad holi vazifasida keladi: *Nachora, buni jurttaga qiluvdik.* (M.Ism.)

Xarakatning bajarilish maqsadi uchun, deb yordamchi so'zlari va -gani affiksli ravishdosh yordamida aniq ifodalanadi (*o'qish uchun kelgan, yordamlashay deb keldim, o'qigani keldi*). Shu sababli o'zbek tilida maqsad ifodalovchi ravishlar kamdir.

Miqdor-daraja ravishi harakatining yoki belgining miqdorini, narsaning noaniq miqdorini ifodalash uchun xizmat qiladi. Miqdor-daraja ravishlari: *ko'p, oz, kam, bir oz, sal, picha, qittak, xiyol* kabi

harakatning miqdoriy belgisini ifodalovchi hamda *juda, g'oyat, nihoyatda, har qancha, obdan, ozmuncha, aslo, sira, hech* kabi harakat belgisini darajalovchi ravishlardan tashkil topadi. Ular ma'no jihatdan quyidagicha ikki guruhni tashkil qiladi:

Harakat belgisini kuchaytiruvchi ravishlar: *eng, juda, nihoyatda, g'oyatda, yanada, tag'in, tamomila, uncha-muncha, ozmuncha, o'ta, lang, qoq, zir* singari tasdiq bildiruvchi ravishlardan, *hech, sira, aslo, zinhor, hargiz, hadeganda* kabi inkor bildiruvchi ravishlardan iborat.

Harakat belgisini susaytiruvchi ravishlar: *arang, zo'rg'a, zo'rbazo'r, xiyol, sal, sal-pal, chor-nochor* kabilar.

Miqdor - daraja ravishlari gapda ko'pincha hol, ba'zan otga bog'lanib sifatlovchi aniqlovchi vazifasida keladi: *Ko'p gap quloqqa yoqmas. O'rmonjon akamning bir gapi sira-sira esimdan chiqmaydi. (A.Q.)* Otlashganda esa to'ldiruvchi va qaratqich aniqlovchi vazifasini bajaradi: *Ko'pdan quyon qochib qutulmas.* Ravishning bu turi kesim vazifasida kelishi ham mumkin: *Bahorda dehqon uchun vaqt oz, biroq ish ko'p.*

Ravish darajalari

Sifatlar singari ravishlar ham turli daraja-ga ega bo'lishi yoki darajalanmasligi mumkin. Masalan, *tezroq chop-moq, juda sekin yurmoq* kabilarda harakatning tezlik darajasi har xil, lekin *hamisha, arang, zo'rg'a* kabilar bildirgan belgi darajalanmaydi.

Ravish bildirgan belgi darajasining ortiq-kamligi xuddi sifatlar-dagi kabi ifodalanadi. Masalan: belgining ortiq darajasi maxsus so'zlar yordamida ifodalanadi: *juda tez uchadi, nihoyatda sekin.*

Belgining ozaytirma darajasi-roq, -gina affikslari yordamida ifodalanadi: *sekinroq gapir, keyinroq keldi, hozirgina keldim, salgina kechikding, ozgina oldi* kabi.

Ravishlarda belgining ko'chli darajasi takroriy shakl vositasida ifodalanishi ham mumkin: a) so'zning to'liq takrori orqali: *juda-juda, tez-tez, zo'rg'a-zo'rg'a, zinhor-zinhor, hali-hali, sira-sira, endi-endi;* b)

qisqa takror orqali: *kuppa-kunuzi, to'ppa-to'g'ri, bab-baravar, chippa-chin*.

Ravishlarning tuzilishiga ko'ra turlari

Ravishlar tuzilishiga ko'ra: sodda, qo'shma, juft, takroriy ravishlarga bo'linadi.

1. Sodda ravishlar bir o'zak morfemadan iborat bo'ladigan a) tub: *tez, sekin, kam*; b) yasama: *qahramonlarcha, ojizona, yangicha, ko'plab* singari so'zlardan iborat bo'ladi.

2. Qo'shma ravishlar mustaqil so'zlarning birikishi orqali hosil bo'ladi: *har vaqt, bir zum, hech qachon, allamahol*.

3. Juft ravishlar umumlashtirish, taxmin kabi ma'nolarga ega bo'ladi va quyidagicha tuziladi: 1) sinonim so'zlardan: *eson-omon, asta-sekin, ochiq-oydin, uzul-kesil*; 2) antonim so'zlardan: *erta-kech, tunu kun, yozin-qishin*.

4. Takroriy ravishlar ma'noni kuchaytiradi va quyidagicha tuziladi: 1) tub ravishlarning takroridan: *tez-tez, endi-endi, asta-asta, kam-kam, keyin-keyin*; 2) -ma\ -ba unsurlari yoki chiqish va jo'nalish kelishiklarini olgan so'zlar takrori asosida: *yuzma-yuz, ketma-ket, bekordan-bekor, kamdan-kam, zo'r-bazo'r, naridan-beri*.

YORDAMCHI SO'ZLAR

Ko'makchilar

Ot, olmosh, harakat nomi va sifat doshdan keyin kelib, ularni boshqa so'zga (ko'pincha fe'lga) grammatik jihatdan tobelanishini ta'minlaydigan so'zlar ko'makchi deyiladi. Ko'makchilar gapda o'zidan oldingi mustaqil so'zlar bilan birikib ularga vosita, maqsad, sabab, payt, makon kabi ma'nolarni qo'shadi va shu so'zlar bilan birga bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

Ko'makchilar kelib chiqishiga ko'ra: sof ko'makchilar va vazifadosh ko'makchilardan iborat bo'ladi:

1) **sof ko‘makchilar** lug‘aviy ma’nosini batamom yo‘qotgan: *bilan, uchun, kabi, singari, uzra, sayin, qadar* singari so‘zlarni o‘z ichiga oladi;

2) **ko‘makchi vazifasida qo‘llanadigan so‘zlarga tomon, boshqa, sababli, orqali, tufayli, qarab, qaramay, so‘ng, tashqari, beri, ko‘ra, chog‘li, uzra singari so‘zlar kiradi.**

Ko‘makchi vazifasida qo‘llanadigan so‘zlar guruhi tarkiban qo‘yidagi mustaqil so‘zlarning nutqda ko‘makchi vazifasida ishlatilishi, ya’ni grammatikalizatsiyalashuvi natijasida yuzaga keladi: **a) ot ko‘makchilar** nutqda ham mustaqil ma’noda, ham ko‘makchi vazifasida ishlatiladigan ot, sifat yoki ravish turkumiga mansub bo‘lgan quyidagi so‘zlardan tashkil topadi: *tomon, tashqari, bo‘yi, chamasi, holda, yo‘sinda* kabi otlardan; *sababli, tufayli, orqali, qarshi, chog‘li, doir, muvofiq, o‘zga, boshqa* kabi sifatlardan; *burun, ilgari, keyin, beri, buyon, asosan, binoan, so‘ng* singari ravishdan iborat bo‘ladi; **b) fe‘l ko‘makchilar** sifatdash yoki ravishdash shakllaridagi fe‘llardan birining nutqda ko‘makchi vazifasida ishlatilishi natijasida yuzaga keladi. Ular: *ko‘ra, yarasha, qarab, qaramasdan, qaramay, boshlab, tartib, qaraganda, qarata, degan, osha, deydigan* kabi so‘zlardan iborat.

Ko‘makchilar o‘zgarmaydi, ya’ni turlanmaydi yoki boshqa turkumlardan yasalmaydi. Ayrim kelishikdagi so‘zlarni boshqaradi. Shunga ko‘ra, ko‘makchilar quyidagi guruhlarini tashkil qiladi:

1. Bosh kelishikdagi so‘z (ba‘zan qaratqich kelishigidagi olmosh) bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar: *bilan, uchun, kabi, singari, sari, orqali, sayin, bo‘ylab, bo‘yicha, uzra, yanglig‘, tufayli, chog‘li, osha, bo‘yicha* kabilar. Bu guruhga mansub ko‘makchilar quyidagi munosabatlarini ifodalaydi:

Bilan ko‘makchisi birgalik, hamkorlik, qurol, vosita, jarayon yoki harakatning sodir bo‘lish holati kabi ma’nolarni va harakat nomlari bilan birga kelib, bir harakat ketidan ikkinchisining tez boshlanishi ma’nosini bildiradi. *Bilan* ko‘makchisi badiiy adabiyotda *birlan, birla, -ila, -la* tarzda ham ishlatiladi. Bunday holda u o‘zakdan chiziqcha bilan ajratilib yoziladi: *Sen-la ko‘nglim har on bo‘lur shod.*

Uchun ko‘makchisi maqsad, sabab, atalganlik, evaz kabi ma‘nolarni ifodalaydi va ot, olmosh, harakat nomidan keyin keladi: *insoniyat uchun qayg‘urmoq, o‘qimagani uchun tushunmaslik, kitoblarni sen uchun oldim. yashash uchun kurashmoq.*

Uchun ko‘makchisi she‘riyatda chun tarzda ham ishlatiladi. Bunday holda -chun o‘zkdan chiziqcha bilan ajratiladi. Shuningdek, uchun ko‘makchisi -gina, -dir affikslarini ham olishi mumkin: *Lekin nima uchundir uning bu yovuz maqsadi hech ijobat topmasdi.*

Kabi, singari, yanglig‘, misli (misol) ko‘makchilari o‘xshatish, solishtirish, qiyoslash ma‘nosini ifodalashiga ko‘ra ma‘nodoshdir: *xamirdan qil sug‘urgan (kabi) singari yengil.*

Sayin ko‘makchisi vaqt bildiruvchi so‘zlar bilan birga kelib, ish-harakatning muayyan vaqt ichida yoki harakatning bir yo‘la sodir bo‘lishi, davomiylik kabi ma‘nolarni ifodalaydi: *Respublikamiz yil sayin gulga burkanmoqda. Do‘l borgan sayin kuchaymoqda edi.*

Sari ko‘makchisi ish-harakatning yo‘nalishini ifodalaydi. Bunda sari ko‘makchisi tomon ko‘makchisiga sinonim bo‘lishi mumkin: *kucha sari - kucha tomon, yorug‘lik sari - yorug‘lik tomon.*

Sababli, tufayli ko‘makchilari sodir bo‘layotgan ish-harakatning sababini bildiradi: *U shunday qadrli mehmon kelishini oldinroq bilmagani sababli tayyorgarlik ko‘ra olmaganidan xijolatda edi.*

Orqali ko‘makchisi ish-harakat sodir bo‘lishda vosita bo‘lgan narsani yoki ish-harakat sodir bo‘lishida vosita bo‘lgan o‘rin ma‘nosini ifodalaydi: *Salimjon uyiga paxtazor orqali qaytdi.*

Osha, bo‘ylab, uzra ko‘makchisi: 1. Ish-harakatning boshqarilgan so‘zdan anglashilgan vaqt davomida sodir bo‘lishini ifodalaydi: *Yillar osha gurkiraydi jonajon Vatan.* 2. Ish-harakatning boshqarilgan so‘zdan anglashilgan o‘rin bo‘ylab sodir bo‘lishini anglatadi: *Oltin vodiylar osha(uzra) yangrasin qo‘shiq. Jahon bo‘ylab(uzra) yangrar bir ovoz.*

Bo‘yicha//bo‘yicha ko‘makchisi: 1) moslk, mutanosiblik ma‘nosini ifodalaydi: *Darslar o‘quv jadvali bo‘yicha olib boriladi.* 2) chegaralash ma‘nosini bildiradi: *Rektorning xo‘jalik shilari bo‘yicha o‘rinbosari.*

2. Jo‘nalish kelishigidagi so‘z bilan qo‘llanadigan ko‘makchilar: *qadar, dovur, ko‘ra, qarab, qaraganda, yarasha, tomon, qarshi, doir, binoan, qarata* kabilar. Bu ko‘makchilar yo‘nalish, chegara, o‘lchov, sabab, maqsad munosabatlarini ifodalaydi.

Tomon ko‘makchisi makon va payt munosabatini ifodalaydi va quyidagi ma’nolarni ifodalaydi: 1) yo‘nalish bildiradi: *U yo‘lakka tomon yurib keldi.* 2) payt bildiruvchi so‘zlar bilan birga kelib, taxminiy vaqtni bildiradi: *Kechga tomon talabalar tarqalishdi.*

Qadar ko‘makchisi ish-harakatning o‘rin va vaqt jihatidan chegarasini ifodlaydi: *kechga qadar, peshinga qadar, maktabga qadar.*

Ko‘ra ko‘makchisi sabab, ayirib, ta’kidlab ko‘rsatish ma’nosini ifodalaydi: *Uning mo‘ljaliga ko‘ra Siddiqjon yana qasam ichiish, yur deb qistashi kerak edi. (A. Q.)*

Bu ko‘makchi *chiqish* kelishigidagi so‘zlar bilan birga kelganda qiyoslash, solishtirish ma’nosi anglashiladi: *O‘rtadan ko‘ra pastroq.*

Qarshi ko‘makchisi zidlik ma’nosini bildiradi: *Baxtga qarshi bugun eng orqaga o‘tirdim.*

Qarab ko‘makchisi quyidagi ma’nolarni anglatadi: 1) harakat yo‘nalgan tomon ma’nosini: *Nega kimsasiz sohilga qarab ketayotganini o‘zi bilmas edi.* Bu ma’noda *qarab* ko‘makchisiga *tomon* ko‘makchisi sinonim bo‘lishi mumkin: *qishloqqa qarab ketdi - qishloqa tomon ketdi.* 2) asos, miqdor, o‘lchov ma’nosini: *Ishlaganiga qarab haq oladi.* Bu ma’noda *qarab* ko‘makchisi o‘rnida *yarasha* ko‘makchisi qo‘llanishi mumkin: *mehnatiga qarab- mehnatiga yarasha.*

Bulardan tashqari, **qaraganda** ko‘makchisi ayirib ko‘rsatish, ta’kidlash, qiyos, solishtirish ma’nosini; **qaramasdan, qaramay** ko‘makchisi to‘siqsizlik ma’nosini; **yarasha** ko‘makchi teng, mos, loyiq, monand ma’nolarini; **doir** ko‘makchisi aloqadorlik, bog‘liqlik ma’nosini, *asosan, binoan*; **muvofig** ko‘makchisi biror ish-harakatning sodir bo‘lishida asos, tayanch, manba bo‘lgan obyekt ma’nosini, **qarata** ko‘makchisi ish-harakat yo‘nalgan narsa, shaxs, joy, tomon ma’nosini bildiradi.

Chiqish kelishigidagi soʻz bilan qoʻllanadigan koʻmakchilar: *ilgari, burun, avval, keyin, bari, buyon, boshqa, tashqari, boshlab, tortib, boʻlak, oʻzga* kabilar.

Soʻng koʻmakchisi ish-harakatning tugallanishini bildiradi: *ishdan soʻng, darsdan soʻng* kabi. Bu koʻmakchi chiqish kelishigidagi *u, bu, shu* olmoshlari bilan birga kelganda biror ish-harakatdan keyin ikkinchisi sodir boʻlganini anglatadi: *Shundan soʻng Gulnor har minut sayin kulaverdi.* (O.)

Keyin koʻmakchisi *soʻng* koʻmakchisining sinonimi hisoblanadi. Keyin koʻmakchisi *soʻng* koʻmakchisidan farqli ravishda sabab, taʼkid bildirishi ham mumkin. Masalan: *Yurtning ogʻzi kattasi boʻlgandan keyin har nima qilish qoʻlidan keladi.* (A.Q.)

Boshqa, tashqari, boʻlak, oʻzga koʻmakchilari mustasnoqlik maʼnosini ifodalaydi: *Kampir anhorga tikildi, nishab oqayotgan suvda oʻzining aksidan boshqa(tashqari,boʻlak) hech narsa koʻrinmadi.* (I.R.) *Sendan oʻzga jonon koʻrinmas koʻzga.* (Muqimiy.)

Beri, buyon koʻmakchilari koʻpincha harakatning boshlanish vaqti bilan bogʻliq boʻlgan payt oraligʻi maʼnosini ifodalaydi: *Undan bir oydan beri (buyon) darak yoʻq.*

Shuningdek, *nari (nariga)* koʻmakchisi ish-harakatning chegarasi yoki darajasini, *burun, ilgari* koʻmakchilari ish-harakatning oʻtgan zamonda sodir boʻlganligini, *boshlab, tortib* koʻmakchilari esa ish-harakatning sodir boʻlishidagi boshlangʻich vaqt, oʻrini, manbai maʼnolarini ifodalash uchun xizmat qiladi.

Koʻmakchi otlar oʻzining leksik maʼnolarini saqlagan mustaqil soʻz boʻlishiga qaramay, ularning maʼnolari koʻpincha metaforik usulda koʻchgan holda yordamchi soʻzlar kabi munosabatlarni bildirib keladi. Xususan, *ost, ust, old, orqa, yon, ich, ora, bosh, oʻrta* soʻzlari koʻmakchi otlardir. Koʻmakchi otlar, asosan, belgisiz qaratqich kelishigidagi soʻzdan keyin kelib, mazkur soʻzlarni oʻzi oʻrin-payt va chiqish kelishigi hamda egalik qoʻshimchalarini qabul qilgan holda feʼlga bogʻlash uchun xizmat qiladi: *yer ostidan qaramoq, bir hafta ichida uchrashmoq* kabi. Koʻmakchi ot vazifasida keluvchi bu soʻzlar belgili qaratqich kelishigi-

dagi ot bilan birikkanda, o'z mustaqil lug'aviy ma'nosini saqlaydi. Masalan *uyning ichida, binoning yonida, poydevorning ostidan* kabi.

Bog'lovchilar

Bog'lovchilar gapdagi uyushgan bo'laklarini va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'laydigan yordamchi so'zlardir. Masalan: *Haqiqat va to'g'rilikni sevuvchi odamlar doimo vijdon amriga bo'ysunadilar.*

Bog'lovchilar qo'llanishiga ko'ra ikki turli bo'ladi:

1) yakka bog'lovchilar uyushgan bo'laklar va ayrim gaplar orasida yakka holda qo'llanadi: *va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki, vaholanki, yoki, yoxud, yo, gar, agar, agarda, basharti, chunki, garchi, go'yo, go'yoki, -ki, -kim;*

2) takroriy bog'lovchilar bir gapda ikki yoki undan ortiq o'rinda gap bo'laklari bilan, shuningdek, qo'shma gaplarda ayrim sodda gaplar bilan birga aynan takrorlanadi: *dam..., dam, ba'zan..., ba'zan, ham..., ham, bir..., bir, yoki..., yoki, yo..., yo, goh..., goh, xoh..., xoh.*

Takroriy bog'lovchilar takrorlangan gap bo'lagi yoki ayrim gaplarning oldida qo'llanadi. Takroriy bog'lovchilarning bir qismi yakka holda ham qo'llanishi mumkin. Masalan, *yo, yoki* bog'lovchilari ana shunday bog'lovchilardandir: *Sen bu gaplardan xabaring yo'q, yoki bilib bilmaslikka olayapsan.*

Takroriy bog'lovchilarning ayrimlari faqat takrorlangandagina bog'lovchi hisoblanadi, yakka qo'llanganda esa o'zi mansub bo'lgan so'z turkumiga taalluqli bo'ladi. Masalan: *bir.....bir* bog'lovchi, *bir* — son, *ham... ham* bog'lovchi, *ham* — yuklama, *ba'zan.... ba'zan* bog'lovchi, *ba'zan* — ravish kabi.

Bog'lovchilar grammatik jihatdan o'zgarmaydi va lug'aviy ma'noga ham ega emas. Ular o'zi bog'lagan ayrim so'zlar va sodda gaplarni o'zaro qanday munosabatda ekanliklarini, shuningdek, shu munosabatlarning xilini ko'rsatadi. Shunday vazifasiga ko'ra bog'lovchilar teng va ergashtiruvchi bog'lovchilarga bo'linadi.

Teng bog'lovchilar gap bo'laklari va sodda gaplarni teng munosabatda bog'laydi. Ular quyidagicha turlarga bo'linadi:

- 1) biriktiruv;
- 2) zidlov;
- 3) ayiruv;
- 4) inkor bog'lovchilar.

1. Biriktiruv bog'lovchilar *va, hamda* so'zlaridan iborat bo'lib, ular gapning uyushiq bo'laklarini yoki sodda gaplarni o'zaro bog'laydi.

Va bog'lovchisi qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bir-biriga bog'laganda: a) o'zi bog'lagan sodda gaplarda ifoda qilingan ish-harakat, voqea va hodisalarning bir vaqtda bo'lganini ko'rsatadi: *Soy g'o'villab oqar va uning suvi qirg'oqda o'sgan o'tlarni silkitar edi. (O.);* b) ish-harakatning ketma-ket bo'lganini ko'rsatadi: *Bahor keldi va daraxtlar gullay boshladi.*

Hamda bog'lovchisi sodda gaplar va uyushgan bo'laklarni o'zaro teng munosabatda bog'laydi. Uyushgan bo'laklarning oxirgisidan oldin kelganda, uyushgan bo'laklar orasidagi tenglikni ko'rsatish bilan birga, oxirgi uyushgan bo'lakni ajratib ham ko'rsatadi: *Anvar, Qodir, G'olib hamda Ruxsoralalar guruhimiz a'lochilaridir.*

Bulardan tashqari, *bilan* ko'makchisi, *-yu, -u, -da, ham* yuklamalari shunday vazifada qo'llanishi mumkin. Ushbu birliklar ana shu vazifasiga ko'ra biriktiruv bog'lovchilarga sinonim hisoblanadi: *ota va ona, ota bilan ona, ota - yu ona* kabi. *Ham* uyushgan bo'laklarning oldida yoki oxirida takrorlanib kelishi mumkin. U faqat uyushgan bo'laklarning oldida kelgandagina bog'lovchi sanaladi: *Ham qo'rqaman, ham bilgin keladi.*

2. Zidlov bog'lovchilar mazmunan bir-biriga zid bo'lgan gap va gap bo'laklarini o'zaro teng bog'laydi. Ularga *ammo, lekin, biroq* so'zlari kiradi. Bundan tashqari, qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni va undagi uyushiq bo'laklarni zidlash asosida teng bog'lashda *-u, (-yu)* yuklamalari ham zidlov bog'lovchilarga sinonim sifatida qo'llaniladi: *O'qidi, biroq yozmadi - o'qidi - yu, yozmadi.*

O'zbek tilida *lekin, ammo, biroq, balki, holbuki* kabi zidlovchi bog'lovchilardan keng foydalaniladi: *Uy kichkina, lekin yorug' va toza edi. (O.) Tiniq osmonda yulduzlar miltirar, biroq oy ko'rinmasdi. (O.)*

Shuningdek, badiiy adabiyot tilida *a* zidlov bog'lovchi ham uchraydi. Bu bog'lovchi qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni bog'lab, ular orasidagi zid munosabatlarni ifodalaydi: *Men-ku boraman, a siz-chi?*

Biriktiruv va zidlov bog'lovchilar bilan grammatik sinonim bo'ladigan **-u, -yu, -da, ham, bilan** yordamchilari **vazifadosh bog'lovchilar** deb yuritiladi.

3. Ayiruv bog'lovchilar uyushiq bo'laklarni yoki gap bo'laklarini bir - biridan ajratib, ta'kidlab bog'laydi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'p qo'llanadigan ayiruvchi bog'lovchilar: *yo, yoki, yoxud, yoinki, yo..., yo..., goh..., goh; dam..., dam; bir..., bir; ba'zan..., ba'zan; xoh., xoh.*

Bulardan *yo, yoki, yoxud, yoinki* bog'lovchilari uyushgan bo'laklarning birini ikkinchisidan, biror voqea, hodisa yoki ish-harakatni boshqasidan ayirib ko'rsatish uchun ishlatiladi. *U ham ko'p o'tmay yo injener, yoki o'qituvchi bo'lib ishlashi mumkin. (O.)*

goh..., goh; dam..., dam; bir..., bir; ba'zan..., ba'zan bog'lovchilari esa, uyushgan bo'laklarning yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarning oldida takrorlanib kelib, ularni ayiruv yo'li bilan bog'laydi: *Dam qor yog'adi, dam yomg'ir tomchilaydi.*

4. Inkor bog'lovchisi *na* so'zidan iborat bo'lib, uyushiq bo'laklarni yoki qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni inkor ma'nosi orqali bog'lab, takrorlangan holda qo'llanadi: *U hozir na odamlarni, na ularning gapini pisand qilardi. Unda na insof bor, na diyonat.*

Ergashtiruvchi bog'lovchilar ergashgan qo'shma gap tarkibidagi qismlarni ergashtirish, tobelash yo'li bilan bog'laydi. Ergashtiruvchi bog'lovchilar quyidagi turlarga bo'linadi:

1. Aniqlov bog'lovchilari (*ya'ni, -ki(-kim)*) ergash gaplarni bosh gapga bog'lash uchun ishlatilib, bosh gapda ifodalangan fikrni aniqlab, izohlab ko'rsatadi: *Deydilarkim, oyda ham dog' bor (U).*

2. Sabab bog'lovchilari *chunki, shuning uchun* ergash gaplarni bosh gapga bog'lab, sabab, natija ma'nolarini ifodalaydi. Masalan: *Biz o'z vatanimizni sevamiz, shuning uchun uning tarixini yaxshi bilmog'imiz zarur.*

3. Shart bog'lovchilari *agar, gar, agarda, basharti, mabodo, garchi* shart va to'siqsiz ergash gaplarning bosh gapga bo'lgan munosabatidagi shartni, shu bilan birga, to'siqsizlik ma'nolarini anglatadi: *Gar shu eshitganim bo'lmasa ro'yo, Sen ona emassan, dorsan tabiat (A.O).*

4. Chog'ishtiruv bog'lovchilari *go'yo, go'yoki* bosh gapda ifodalangan fikrni ergash gapdagi fikr bilan qiyoslab ko'rsatadi: *Oppoqqina nozik yuzi quyoshda shunday tiniq ko'rindiki, go'yo u nurdan yaratilganday (O.)*

Bulardan tashqari, boshqa turkumga oid ba'zi so'zlar ham bog'lovchi vazifasida qo'llanadi. Masalan: *bordiyu* shart bog'lovchi vazifasida (***Bordiyu*** *hayotda uchratolmasam, uylab xayolimda yaratardim*) deb maqsad bog'lovchisi vazifasida (*Hosilimiz mo'l bo'lsin deb, tinimsiz mehnat qildik*) ishlatiladi. Bunday bog'lovchilar ham **vazifadosh bog'lovchilar** deb yuritiladi.

Yuklama

Yuklamalar mustaqil so'zlarga yoki gapga qo'shimcha ma'no berish uchun xizmat qiladigan yordamchi so'zlardir. Yuklamalar so'z o'zgarish xususiyatiga ega bo'lmagan yordamchi so'zlardandir. Ular tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

1) so'z yuklamalari: *hatto, faqat, nahotki, axir, kabilar*;

2) affiks yuklamalar: *-gina, -mi, -chi, -a (-ya) -ku, -yu, -u* kabilar.

Yuklamalar ma'nolariga ko'ra quyidagi guruhlarini tashkil etadi:

1. So'roq va taajjub yuklamalari: *-mi, -chi, -a, -ya*. Bu yuklamalar so'zlarga yoki gaplarga taalluqli bo'lib, asosan gapni so'roq gapga aylantiradi. Shuningdek, so'zga yoki gapga quyidagicha qo'shimcha ma'no bo'yoqlar qo'shadi:

-mi yuklamasi: 1) taajjub, hayrat, e'tiroz bilan birga so'roq, ma'nosini anglatadi: *Yopiray, shunday sovuq kuni ham suvga tushib bo'ladimi?*

2) noaniqlik, gumon ma'nosini ifodalaydi: *Bu kitobni Olimdami, Abrordami ko'rgan edim, shekilli.*

-chi yuklamasi: 1) buyruq, do'q, iltimos bildiradi. Bunda *-chi* ko'pincha buyruq maylidagi fe'llar bilan birga keladi: *qani yonimga*

yaqinlashib ko‘r-chi(do‘q); qani, qalamingni berib tur-chi (iltimos); *avval kitobni o‘qib ko‘ray-chi(xohish)*; 2) shart maylidagi fe‘llar bilan birga kelganda ham qistash, istak, iltimos kabi ma’nolarni bildiradi: *Tez yursang-chi* (qistash), *dadam uyda bo‘lsalar-chi* (shubha, gumon), *yaxshisi, sen biznikiga kelsang-chi* (taklif).

-a(-ya) yuklamasi: so‘roq va turli his-hayajon anglatadi: *Ertaga darsga boramiz-a?* (so‘roq). *Oh, naqadar so‘lim joylar-a!* *Qo‘ziqorin bo‘lsa ham, xuddi quyrqqa o‘xshaydi-ya!*

2. Kuchaytiruv yuklamalari: nahotki, nahot, axir, hattoki, hatto, -oq, -yoq, -ki, -kim. Bu turdagi yuklamalar so‘zlarga kuchaytirish, shuningdek, ta’kid ma’nosi qo‘shish uchun ishlatiladi: *Nahot ishq qismati buncha berahm, Bunchalar buyuksan vafo shevasi.* (A.O)

3. Ta’kid yuklamalari: ham,-ku, -da, -u (-yu).

ham yuklamasi. 1) ko‘pincha o‘zi ta’kidlab ko‘rsatadigan so‘zlardan (ot, sifat, olmosh, fe‘l, ravishdan) keyin keladi: *Uni ham o‘qitaman, o‘zim ham o‘qiyman*; 2) ba’zan gapda ko‘makchili birikmani ta’kidlab keladi: *Bugun uning ovqat bilan ham ishi bo‘lmadi.* 3) to‘siqsizlik ma’nosini bildiradi: *Havo bulut bo‘lib turgan bo‘lsa ham, yomg‘irdan darak yo‘q edi*; 3) ham yuklamasi -yam shaklida (unlidan so‘ng) va h undoshi tushgan holda qo‘llanishi mumkin. Bunday choqda u o‘zi aloqador bo‘lgan so‘zga qo‘shib yoziladi: *Bunday kitoblarga qiziqmayam qo‘ydim.*

-da yuklamasi shart maylidagi fe‘llardan so‘ng kelib, to‘siqsizlik ma’nosini anglatadi va *ham* yuklamasi bilan sinonim bo‘ladi: *Yosh bo‘lsa-da, bosh edi* (*yosh bo‘lsa ham, bosh edi*).

-u(-yu) yuklamasi aniqlik maylidagi fe‘llardan so‘ng kelib, ish-harakatning bajarilishidagi tezlik va davomlilik ma’nosini bildiradi: *Keldi-yu, ketdi* (tezlik).

2. Ayiruv va chegaralov yuklamalari (-gina, -kina, -qina, faqat). Bunday yuklamalar turli so‘z turkumlari bilan kelib, ularni chegaralab ko‘rsatish, ajratish uchun qo‘llanadi: *Faqat odamlar uchun qilingan mehnatgina baxt keltiradi.*

Faqat yuklamasi o‘rnida *yolg‘iz* so‘zi qo‘llanishi ham mumkin: *Uning ermagi yolg‘iz kitoblar bo‘ldi.*

3. Aniqlov yuklamasi: *xuddi, naq.* Bunday yuklamalar o'zi birikkan so'zning ma'nosini aniqlash, qiyoslab ko'rsatish uchun qo'llanadi.

Xuddi yuklamasi: a) qiyoslash asosida aniqlab ko'rsatish uchun ishlatiladi: *O'g'li otasining xuddi o'zi edi;* b) o'xshatish ma'nosini bildiradi va -dek, -day affiksi bilan yasalgan yoki *kabi, singari* ko'makchilari bilan birga boshqarilgan otlar va olmoshlardan oldin keladi: *Tevarak-atrof xuddi suv quygandek jim-jit edi.*

naq yuklamasi ham *xuddi* yuklamasi bilan ma'nodoshlikka ega bo'ladi: *Itlarning ulushi naq miyasida shang'illab turadi (As. M.).*

4. Gumon yuklamasi: -dir. Barcha so'z turkumlariga qo'shilib kela oladi va u o'zi aloqador so'zga gumon, noaniqlik ma'nosini qo'shadi: *Akam uydadir, Imtihon ertagadir* kabi.

ALOHIDA OLINGAN SO'ZLAR GURUHI

Modal so'zlar

So'zlovchining anglatayotgan fikrga munosabatini ifodalab, gapda kirish so'z vazifasida qo'llanadigan so'zlar modal so'zlar deyiladi.

Modal so'zlar mustaqil so'zlar kabi narsa, belgi, harakat va shu kabilarni atamaydi va gap bo'lagi bo'lib kela olmaydi. Shu bois ular gap bo'laklari bilan sintaktik jihatdan bog'lanmaydi: *Demak, ishalasa bo'ladi. Ehtimol, ketmon bilan yer ag'darishga ham to'g'ri kelar.*

Modal so'zlar quyidagicha ma'noviy guruhlarni tashkil etadi:

1. Fikrning aniqligiga ishonch: *albatta, shubhasiz, haqiqatdan ham, haqiqatan, o'z-o'zidan, tabiiy, darhaqiqat, ma'lumki.*
2. Gumon, noaniqlik: *ehtimol, balki, hoynahoy, shekilli, aftidan.*
3. Maqsad, talab, shart: *kerak, lozim, zarur, darkor.*
4. Mavjudlik, tasdiq: *bor, mayli, xo'p,* (bazan *to'g'ri, yaxshi, tuzuk* sifatlari ham vazifadoshlik asosida shu ma'noda ishlatiladi).
5. Mavjud emaslik, inkor ma'nosini: *yo'q.*
6. Ma'qullash: *durust, bo'пти.*
7. Yakunlash, ta'kid: *demak, xullas, modomiki.*
8. Eslatish: *darvoqe, aytganday, aytmoqchi.*

9. Achinish, taassuf: *afsus, attang, essiz*.

10. Fikrning tartibi: *avvalo, oxiri, nihoyat* (ba'zan shu vazifada *birinchidan, ikkinchidan...*kabi tarib sonlardan ham foydalaniladi).

Modal soʻzlar, aslida, mustaqil soʻzlardan ajralib chiqqan boʻlib, ularning bir qismi, ham mustaqil soʻz, ham modal maʼno ifodalovchi soʻz sifatida, baʼzilari esa hozirgi tilda faqat modal maʼno ifodalashga xoslanib qolgani sababli, oʻziga xos ikki guruhni tashkil etadi: 1) sof modal soʻzlar: *darhaqiqat, haqiqatan, afsuski, attang, albatta, avvalo, xullas*; 2) vazifadosh modal soʻzlar: *chamasi, ehtimol, shubhasiz, aftidan*.

Modal soʻzlar quyidagi turkumga oid soʻzlardan ajralib chiqqan-ligi bilan ham oʻzaro farqlanadi: *aftidan, ehtimol, haqiqatan, darhaqiqat* kabilar otdan; *shubhasiz, bor, yoʻq, soʻzsiz, tabiiy* kabilar sifatdan; *albatta ravishdan; oʻz-oʻzidan* olmoshdan; *chiqar, boʻpti* feʼldan ajralib chiqqan.

Modal soʻzlarni u ajralib chiqqan mustaqil soʻzdan quyidagi belgilariga koʻra farqlash mumkin:

a) modal soʻz mustaqil yasama soʻzdan ajralgan boʻlishi mumkin. Bunday modal soʻz yasovchi qismlarga ajratilmaydi. Aynan shu koʻrinishdagi mustaqil soʻz esa yasovchi qismlarga ajratiladi. Qiyoslang: *Uning har qanday topshirigʻi soʻzsiz bajariladi. (Soʻzsiz, bu kirdikorlarning boshida sen turibsan*. Birinchi misoldagi *soʻzsiz* mustaqil soʻz boʻlib, *soʻz+siz* qismlardan iborat, ikkinchi misoldagi *soʻzsiz* esa qismlarga ajratilmaydi, bir butun holda soʻzlovchining anglatilayotgan fikrni dallash munosabatini bildiradi;

b) modal soʻz mustaqil soʻzning biror grammatik shaklidan kelib chiqqanda ham u morfemalarga ajralmaydi. Modal soʻz koʻrinishidagi mustaqil soʻz esa morfemalarga ajraladi: *Har bir ishning chamasi bor (egallik shaklidagi ot: chama+si)*. *Ular, chamasi, bir yildan soʻng uchrashdilar (modal soʻz)*.

Mustaqil soʻzning bu kabi oʻz maʼnosini yoʻqotgan holda yordamchi soʻzga aylanishi natijasida omonimlik yuzga keladi.

Modal soʻzlar gapda, asosan, kirish soʻz vazifasini bajaradi. Bundan tashqari, ularning gapda quyidagi vazifalarda kelishini kuzatish mumkin:

a) kesim yoki kesimning tarkibiy qismi vazifasida: *Bu yoqqa keling, sizga gap bor. Inson uchun suv va havo zarur;*

b) soʻz gap vazifasini bajarishi ham mumkin: *-Ertaga dam olish kunimi? -Yoʻq (yoki -Albatta).*

Undov soʻzlar

His-hayajon, buyruq - xitob ifodalash uchun ishlatiladigan soʻzlar undov soʻz deb ataladi. Undov soʻzlar 1) his-hayajon: *eh, oh, uh, obbo, bas, marsh, hormang, rahmat, barakalla, xayr, salom* kabilardan; 2) buyruq - xitob: *qurey - qurey, tu -tu, pish - pish, kisht* kabi soʻzlardan iborat boʻladi. Undovlar boshqa soʻz turkumlaridan lugʻaviy maʼnoga ega emasligi bilan farqlanadi.

1. **His – hayajon undovlar** quyidagi maʼnolarni ifodalaydi:

1) soʻroq: *Men ham boraman, a?*

2) ajablanish: *Buni qarang, a!*

3) kamsitish: *E, shu ham ish boʻldi-yu.*

4) qoʻrqinch: *I-i, yiqilib ketaman;*

5) taajjub, hayrat: *Iye, keldingizmi!?*

6) ishonchsizlik: *Be, qoʻysang-chi bu gapingni;*

7) achinish, norozilik: *Obbo, yana ish pachava, deng;*

8) norozilik: *E, qoʻying-ye;*

9) mamnunlik: *Ehe, ishlar joyida-ku!* kabilar shular jumlasidandir.

2. **Buyruq-xitob undovlari** biror ish-harakatni bajarishga undash yoki harakatdan toʻxtatish, tinchlantirish uchun qoʻllanadi. Bu tur undovlardan *pish-pish* (mushukni), *beh-beh, tu-tu-tu* (tovuqni), *bah-bah* (itni) kabi undovlar hayvon va qushlarni chaqirish uchun, *hayt* (hayvonlarni), *pisht* (mushukni), *kisht* (tovuqni), *chuh* (otni), *xix* (eshakni), *qurey-qurey* (qoʻyni) kabi undovlar hayvon va qushlarni haydash uchun ishlatilsa, *dirr, tak* (otni), *xush, xuush* (sigirni), *huk* (hukizni), *ishsh* (eshakni) kabi undovlar hayvonlarni harakatdan toʻxtatish, tinchitish yoki harakatga undash uchun ishlatiladi.

Yuqoridagilardan tashqari, ko'rsatishni ifodalovchi *huv, hu* kabi so'zlar, urf-odat bilan bog'liq: *assalomu alaykum, vaalaykum assalom, hormang, bor bo'ling, rahmat, tashakkur, balli, barakalla, ofarin* kabi so'zlar ham undovlardir.

Nutqda ba'zi mustaqil so'zlar o'z ma'nosini yo'qotgan holda undovga ko'chishi mumkin: **Kel**, *bir miriqib dam olaylik*.

Undovlarda morfologik usul bilan so'z yasaliş yo'q, biroq ulardan fe'l yasovchi qo'shimchalar bilan so'z yasash mumkin: *dod+la, voy-voy+la, salom+lash*. Undovlar tuzilishiga ko'ra juft va takror shakllarga ega bo'ladi: Beh-beh, oh-oh, e-voh, voy-bo'y kabi.

Undov so'zlar gapda quyidagi kabi vazifalar bajaradi:

1) undalma vazifasida: *Hoy, kim bor!?*

2) degan, deb so'zlari bilan birikib (qo'shma fel hosil qiladi), sifatlovchi aniqlovchi, hol vazifasida: *Olisdan ehe...he... degan ovoz eshitildi. Unga javoban u ham ehe...he... deb chaqirdi;*

3) so'z-gap vazifasida: - *Assalomu alaykum, ustoz! –Va alaykum assalom;*

4) ayrim undovlar egalik, kelishik va ko'plik qo'shimchalarini olib otlashadi va gapda bosh va ikkinchi darajali bo'qlak vazifalarini bajaradi. Masalan, a) **ega**: *Shu payt uning qulog'iga kimningdir ohi chalindi;*

b) **kesim**: *Orqada qolganning holiga voy;*

v) **qaratqich aniqlovchi**: *Ko'rinar daxshatlar to'la tush kabi, Mazlumlar ohining ko'kda tutuni. (G'.G'.)*

Taqlid so'zlar

Taqlid so'zlar sharpa, tovush, shu'la, harakatlarning obrazi bo'lgan so'zlardir. Taqlid so'zlar ikki guruhni tashkil qiladi:

1) tovushga taqlid so'zlar. Tovushga taqlid so'zlar tabat va jamiyatda uchraydigan xilma-xil tovushlarni nutqqa ko'chirilishi asosida yuzaga keladi: *inga-inga, pix-pix, vov, uv, qag'-qag', taq, gurs, gumbur* kabilar;

2) harakat va holatga taqlid so'zlar. Harakat va holatga taqlid so'zlar tabiatda uchraydigan turli narsa va hodisalarning harakat va holatlarni

soʻzlar vositasida ifodalanishi asosida vujudga keladi: *yalt*, *lip*, *lik* - *lik*, *yalp* - *yalp*, *bij* - *bij* kabilar.

Taqlid soʻzlar yakka va takror holda ishlatiladi. Takroriy taqlid soʻzlar asosida davomiylik, takrorlanish kabi maʼnolarni ifodalanadi. Qiyoslang: *U piq etib kuldi. U piq-piq koʻldi.* Tovushga taqlid soʻzlarga, baʼzan -ir, -ur kabi unsurlar qoʻshilib takror shaklda ishlatilganda, ularning maʼnolari kuchaytiriladi: *taq+ir-tuq+ur*, *tas+ur-tus+ur*, *dup+ur-dup+ur*.

Taqlid soʻzlar boshqa turkumlardan yasalmasa ham, biroq ular asosida ot va feʼl turkumiga doir soʻzlarni yasash mumkin: *qars+ak*, *bizbiz+ak*, *sharshar+a*, *gʻargʻar+a*, *jizz+a* kabi otlar, *taq+illa*, *duk+illa*, *lapang+la*, *milt+illa*, *taq etmoq*, *lik etmoq* kabi feʼllar shular jumlasidandir.

Taqlid soʻzlar gapda, asosan hol va sifatlovchi aniqlovchi vazifalarini bajaradi. Bunda ular etgan va etib kabi soʻzlar bilan birikib kelishi ham mumkin. Masalan: *Sobir yaxna koʻk choyni **qult-qult** yutdi. Oʻrmon boʻylab boltaning **taq-taq etgan tovushi** taralib sokinlikni buzardi. Simyogʻochga ilingan chiroq shamolda **taq-taq etib** ovoz chiqarardi.*

Taqlid soʻzlar otlashganda ega, toʻldiruvchi, qaratqichli aniqlovchi kabi vazifalar bajaradi. Masalan, ega: *Bu yerdan toʻplarning **gumbur-gumburi** eshitilib turardi;* toʻldiruvchi: *Senlar bu yerda **vagʻir-vugʻur** bilan ovvorasanlar;* qaratqich aniqlovchi: *Xolmurodning kirib kelishi quvnoq **qiy-chuvning** bosilishiga sabab boʻldi.*

Mashg'ulotlar jarayonida foydalanish tavsiya etiladigan pedagogik talim texnologiyalari va usullari

TA'LIMNING GRAFIK TASHKIL ETUVCHILARI (GRAFIKLI ORGANAYZERLAR)

Grafikli organayzerlar (tashkil etuvchi) - fikriy jarayonlarni ko'rgazmali taqdim etish vositasi

Ma'lumotlarni tarkiblashtirish va tarkibiy bo'lib chiqish, o'rganilayotgan tushunchalar (voqea-hodisalar va mavzular) o'rtasidagi aloqa va o'zaro bog'liqlikni o'rnatish usul va vositalari: **Klaster, Insert, B/B/B jadvali**

Ma'lumotlarni tahlil qilish, solishtirish, taqqoslash usul va vositalari: **T-jadvali, Venn diagrammasi.**

Muammoni aniqlash, uni hal etish, tahlil qilish va rejalashtirish usul va vositalari: «Nima uchun?», «Baliq skeleti», «Piramida», «Qanday?» iyerarxik diagrammasi, «Kaskad» tarkibiy-mantiqiy sxema

INSERT JADVALI

Grafik tashkil etuvchining turi,
ahamiyati va xususiyatlari

“INSERT” jadvali
*Mustaqil o'qish vaqtida
olgan ma'lumotlarni,
eshitgan ma'ruzalarni
tizimlashtirishni
ta'minlaydi; olingan
ma'lumotni tasdiqlash,
aniqlash, chetga chiqish,
kuzatish. Avval
o'zlashtirgan
ma'lumotlarni bog'lash
qobiliyatini
shakllantirishga yordam
beradi.*

O'quv faoliyatini tashkillashtirishning
jarayonli tuzilmasi

Insert jadvalini to'ldirish qoidasi bilan
alohida tanishadilar. Alohida o'zlari
to'ldiradilar.

O'qish jarayonida olingan ma'lumotlarni
alohida o'zlari tizimlashtiradilar – jadval
ustunlariga matnda belgilangan quyidagi
belgilarga muvofiq “kiritadilar”:

“V” - men bilgan ma'lumotlarga mos;
“-“ - men bilgan ma'lumotlarga zid;
“+“ – men uchun yangi ma'lumot;
“?” – men uchun tushunarsiz yoki
ma'lumotni aniqlash, to'ldirish talab
etiladi.

INSERT jadvali

V	+	—	?
men bilgan ma'lumotlarga mos	men bilgan ma'lumotlatga zid	men uchun yangi ma'lumot	men uchun tushunarsiz yoki ma'lumotni aniqlash

KLASTER

(KLASTER- tutam, bog'lam) - axborot xaritasini tuzish yo'li - barcha tuzilmaning mohiyatini markazlashtirish va aniqlash uchun qandaydir biror asosiy omil atrofida g'oyalarni yig'ish.

Bilimlarni faollashtirishni tezlashtiradi, fikrlash jarayoniga mavzu bo'yicha yangi o'zaro bog'lanishli tasavvurlarni erkin va ochiq jalb qilishga yordam beradi.

Klasterni tuzish qoidalari bilan tanishdilar. Yozuv taxtasi yoki katta qog'oz varag'ining o'rtasiga asosiy so'z yoki 1 - 2 so'zdan iborat bo'lgan mavzu nomi yoziladi.

Birikma bo'yicha asosiy so'z bilan uning yonida mavzu bilan bog'liq so'z va takliflar kichik doirachalar "yo'ldoshlar" yozib qo'shiladi. Ularni "asosiy" so'z bilan chiziqlar yordamida birlashtiriladi. Bu "yo'ldoshlarda" "kichik yo'ldoshlar" bo'lishi mumkin. Yozuv ajratilgan vaqt davomida yoki g'oyalar tugagunicha davom etishi mumkin.

Muhokama uchun klasterlar bilan almashinadilar

B/B/B JADVALI

B/B/B jadvali

Bilaman/ Bilishni
xohlayman/ Bilib oldim.

Mavzu, matn, bo'lim
bo'yicha izlanuvchilikni
olib borish imkonini
beradi.

Tizimli fikrlash,
tuzilmaga keltirish,
tahlil qilish
ko'nikmalarini
rivojlantiradi.

Jadvalni tuzish qoidasi bilan tanishadilar.
Alohida kichik guruhlarda jadvalni
rasmiylashtiradilar.

“Mavzu bo'yicha nimalarni bilasiz” va
“Nimani bilishni xohlaysiz” degan
savollarga javob beradilar (oldindagi ish
uchun yo'naltiruvchi asos yaratiladi).
Jadvalning 1- va 2- bo'limlarini
to'ldiradilar.

Ma'ruzani tinglaydilar, mustaqil o'qiydilar.

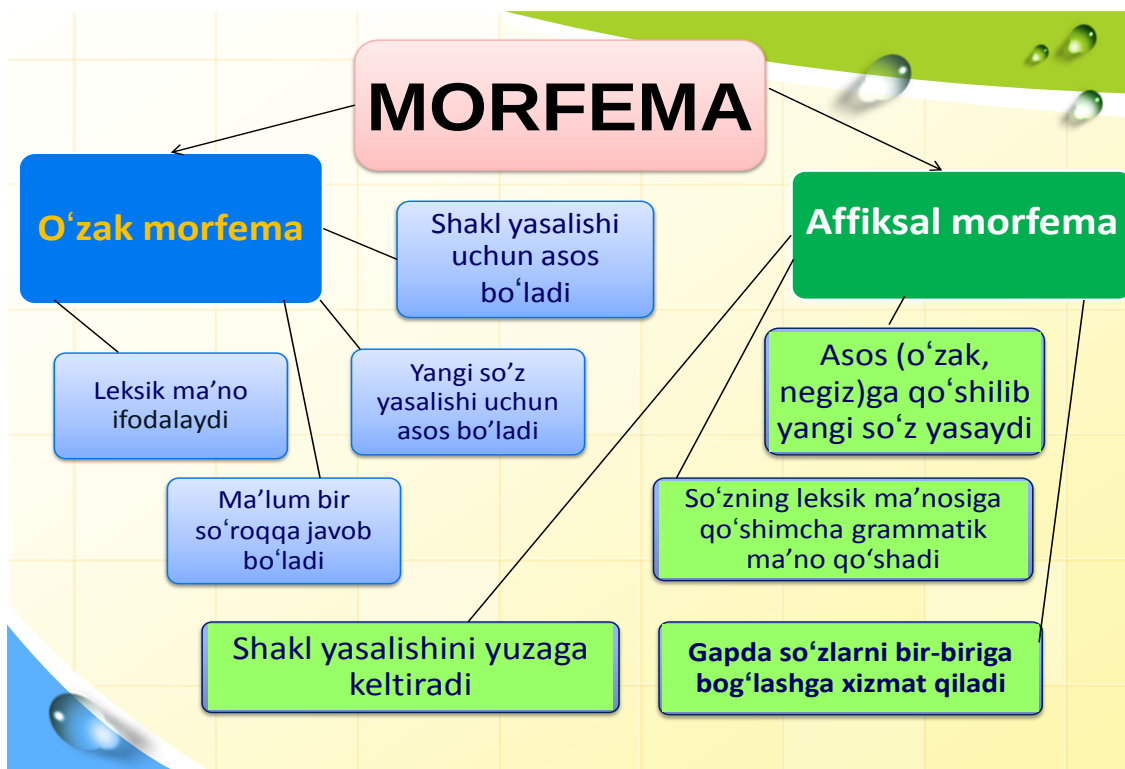
Mustaqil/ kichik guruhlarda jadvalning 3-bo'limini
to'ldiradilar.

B/B/B JADVALI

Bilaman	Bilishni xohlayman	Bilib oldim

TAQDIMOT MATERIALLARI

I. So'z tarkibi bo'limiga oid:

O'zak , negiz, asos

Suv – suv+**chi**,

Bola – bola+**lik**,

bola+**lar**, kurs+**dosh**+**im**

- ❖ O'zak – so'zning leksik ma'no bildiradigan qismi.
- ❖ O'zakka so'z yasovchi qo'shimcha qo'shilib **negizni** hosil qiladi.
- ❖ Asos o'zak va negizdan farq qiladi.

So'z
yasalish
asosi

- So'z yasovchi qo'shimcha so'zning qaysi qismiga qo'shilsa, o'sha qism so'z yasalish asosi hisoblanadi.

Shakl
yasalish
asosi

- So'zning lug'aviy yoki sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar qo'shilgan qismi shakl yasalish asosi hisoblanadi.

So'z yasalish asosi

Xonadosh – **xona** + dosh

Kitobxon – **kitob** + xon

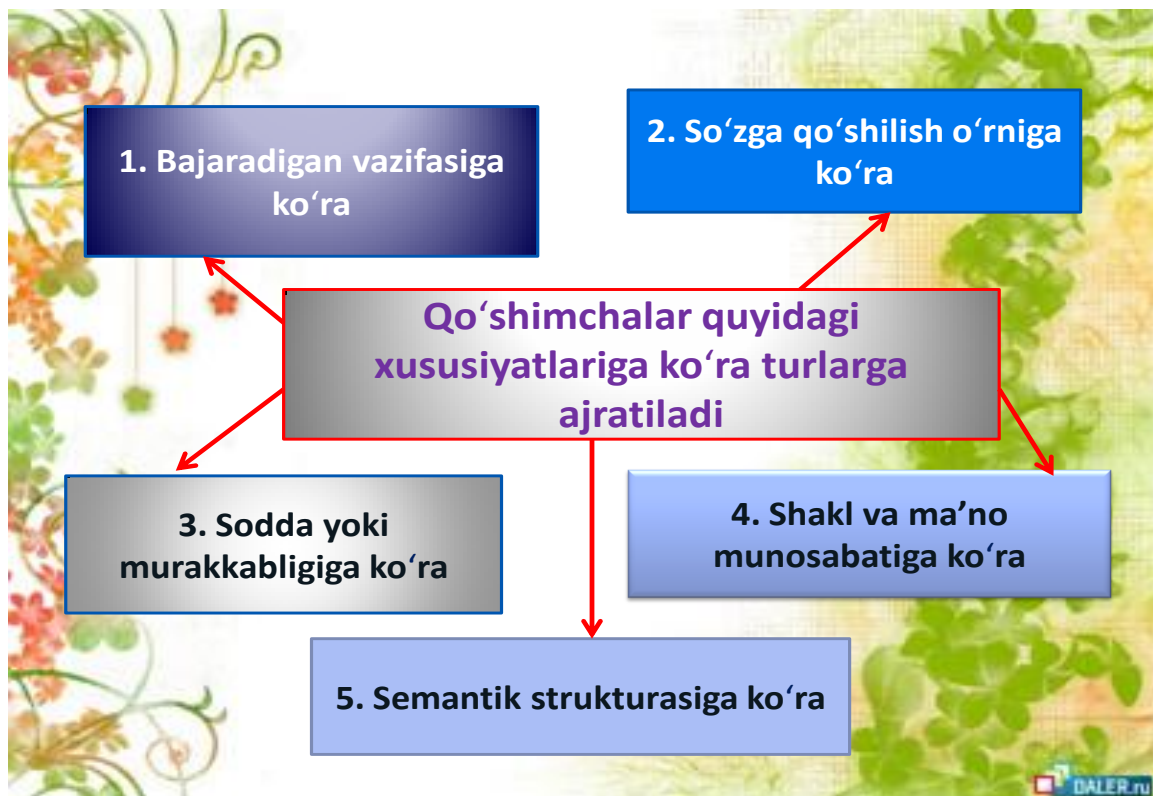
!!! Suvsizlik – **suvsiz** + lik
bilimdonlik – **bilimdon** + lik

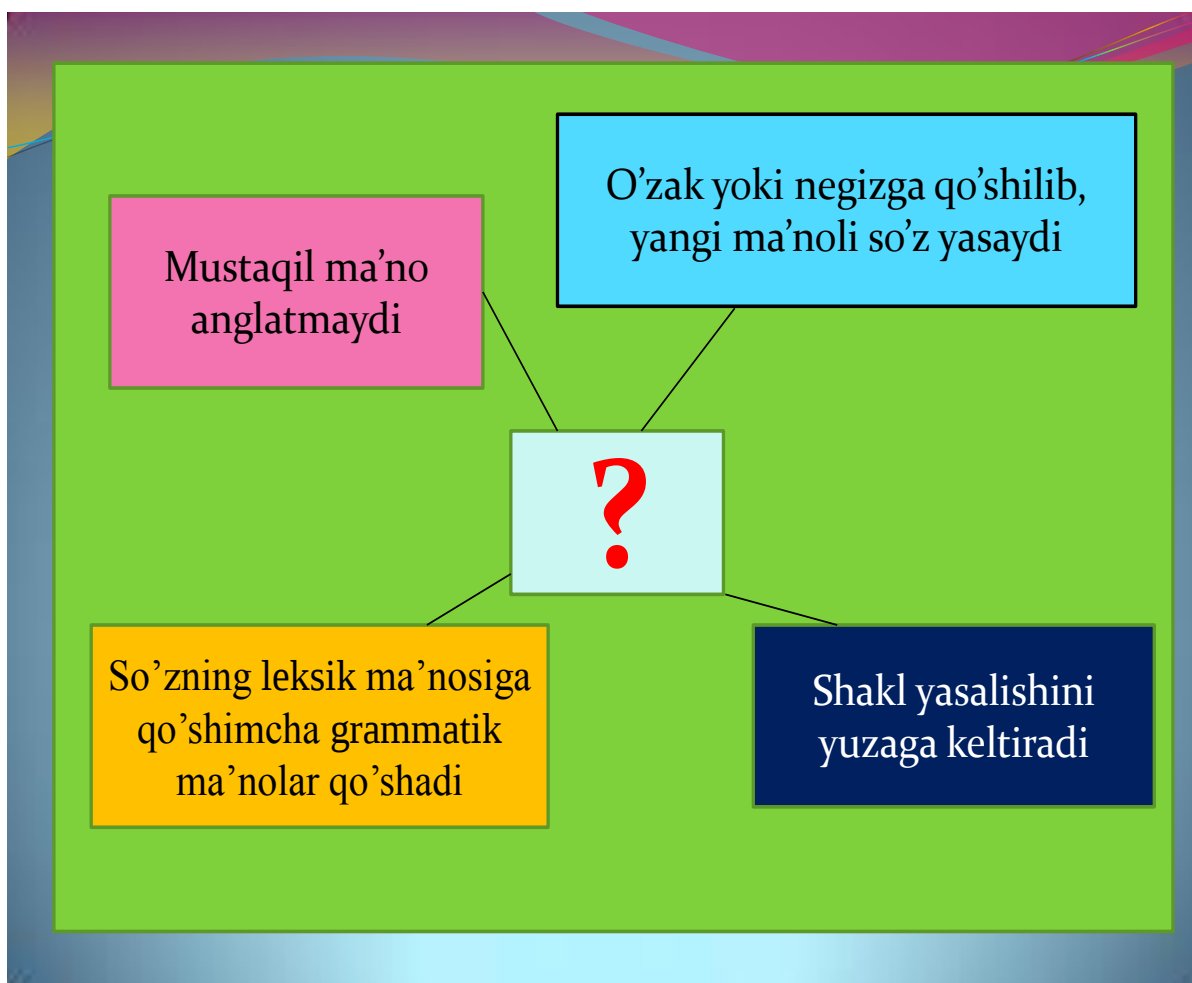
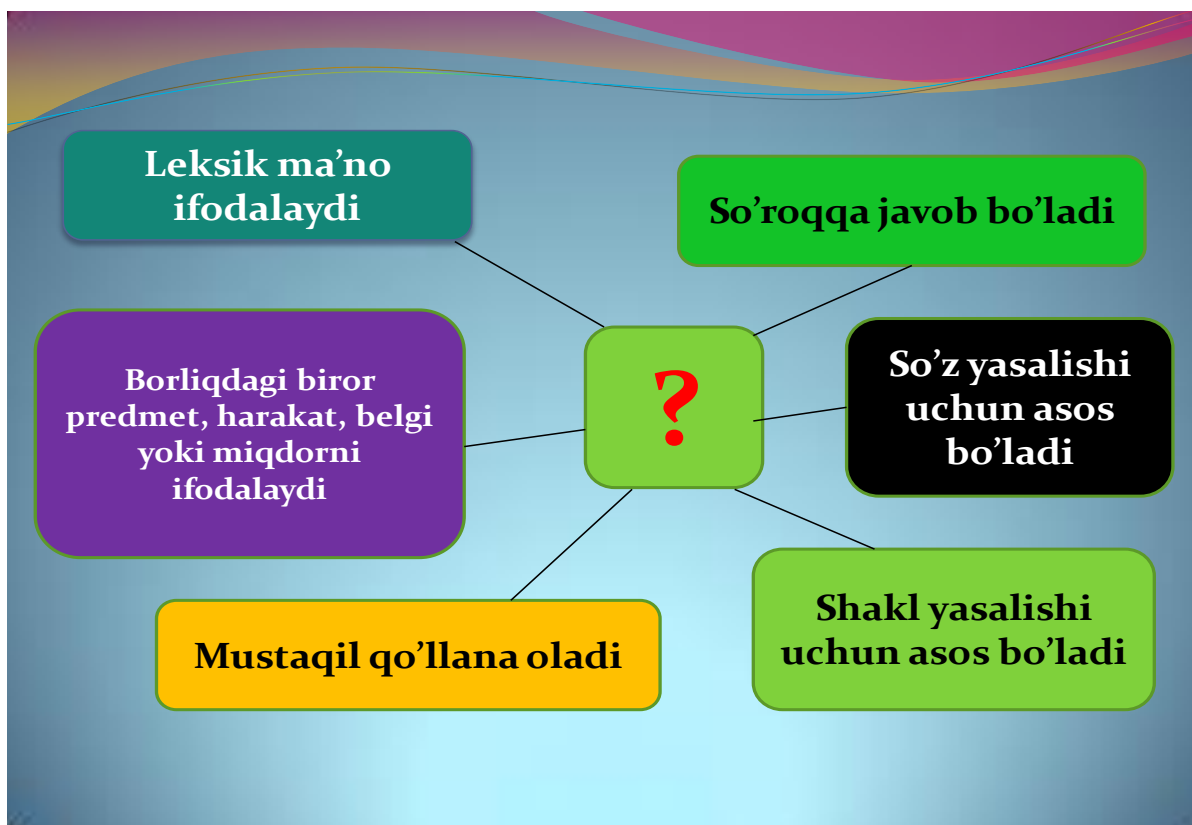
Bir soʻzda ham soʻz yasovchi, ham shakl yasovchi qoʻshimcha mavjud boʻlsa, soʻz yasalish va shakl yasalish asoslarini farqlash lozim.

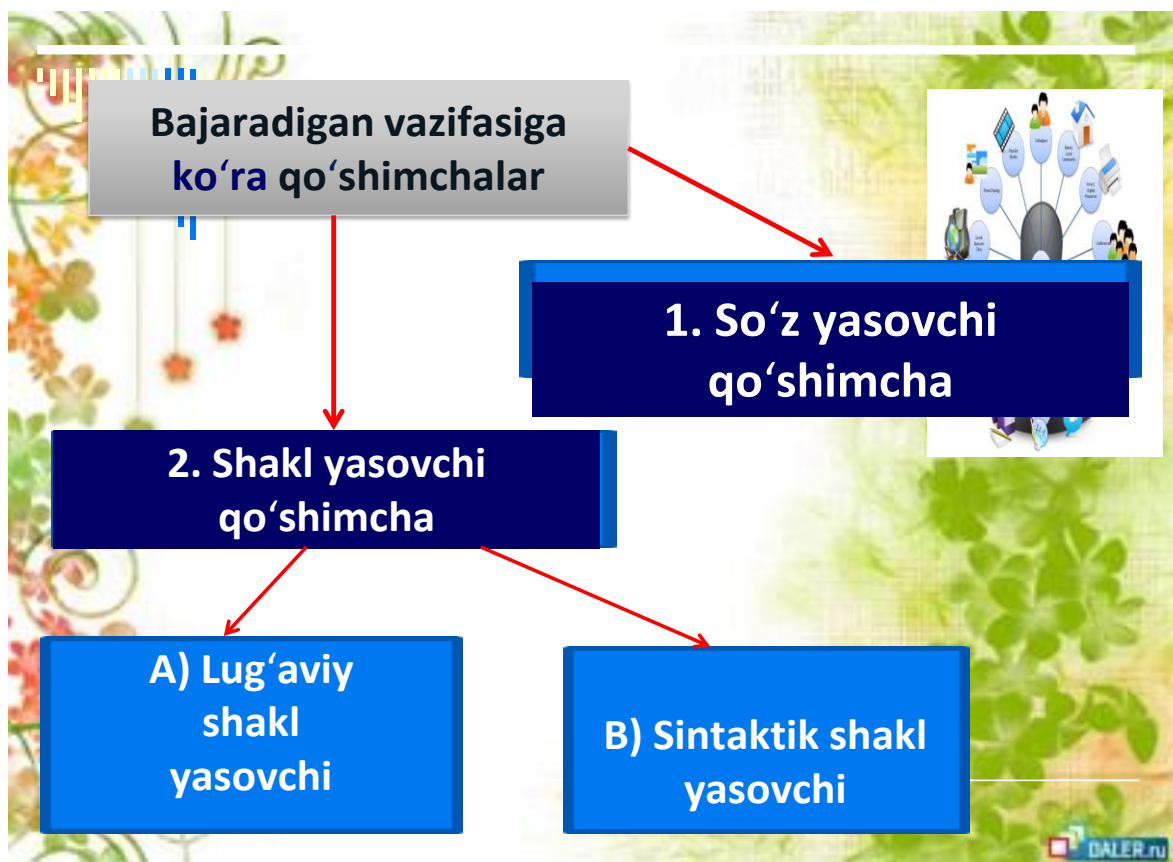
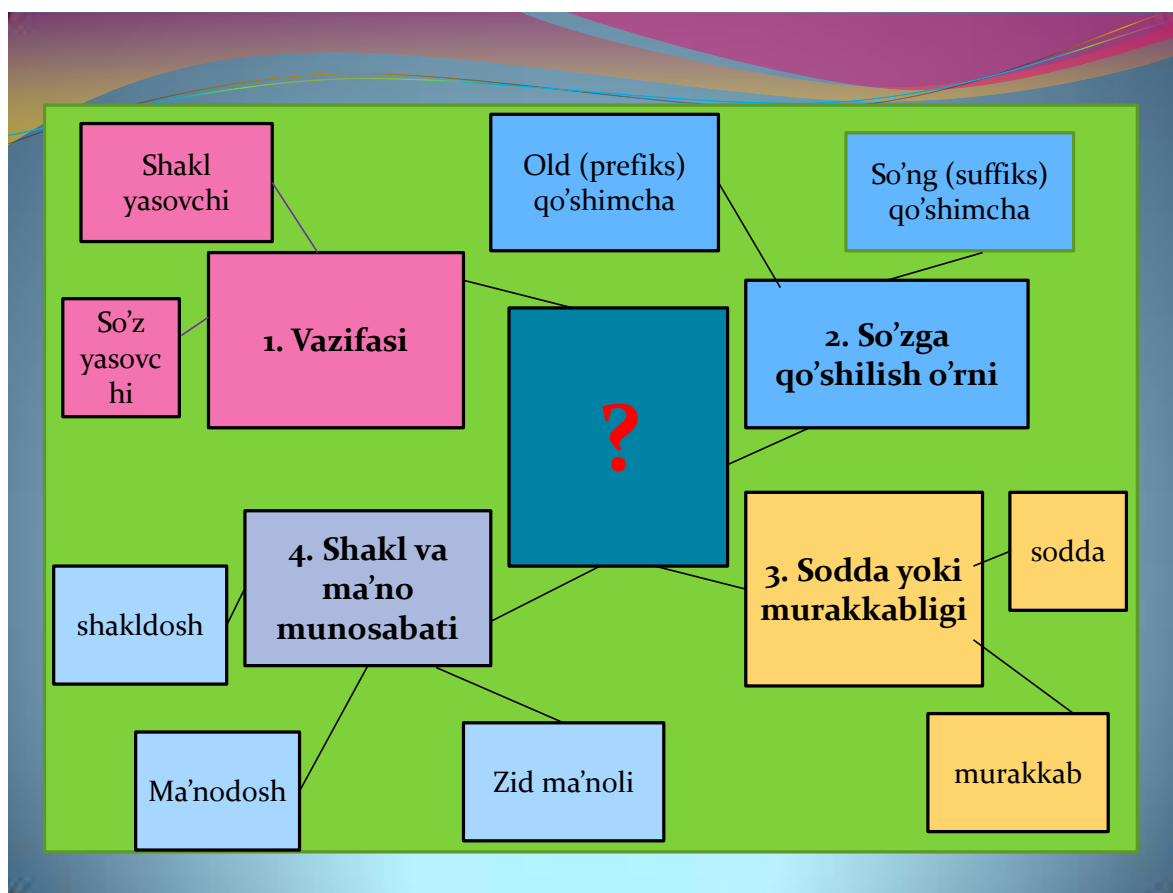
temirchilar – **temir** + **chi** + **lar**

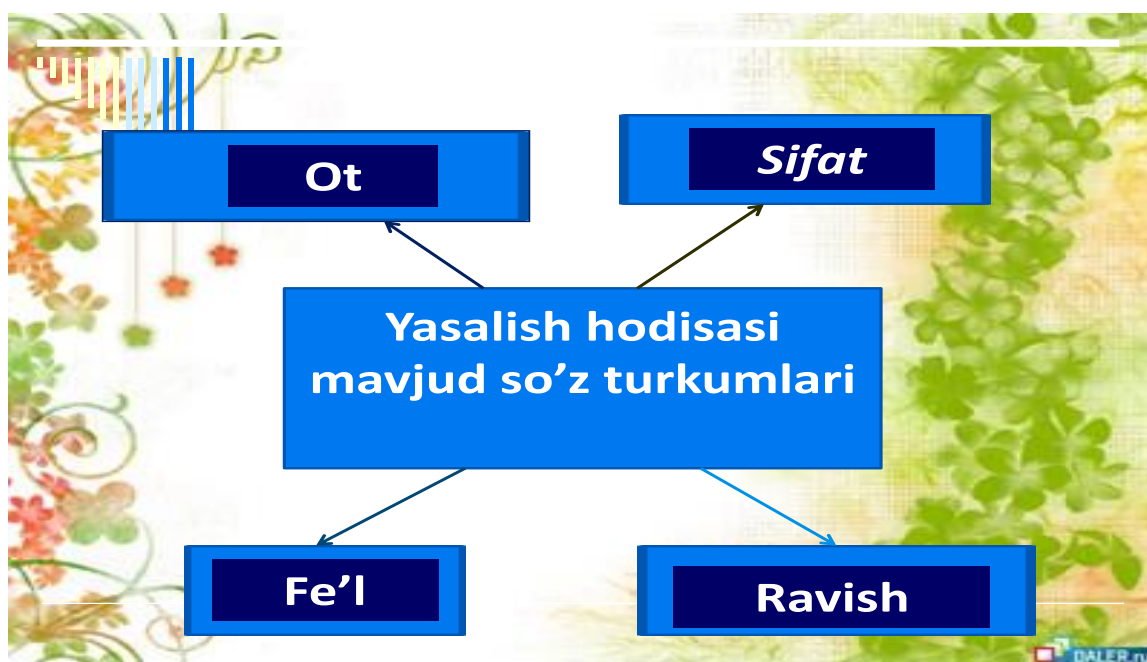
temir

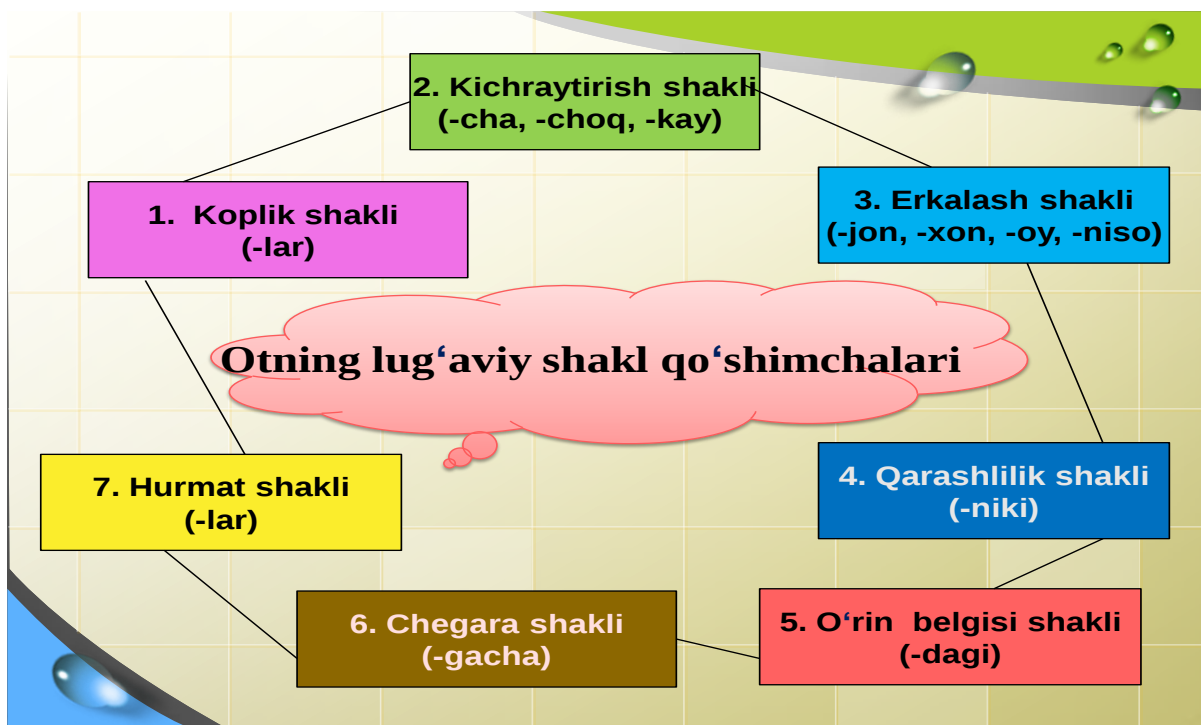
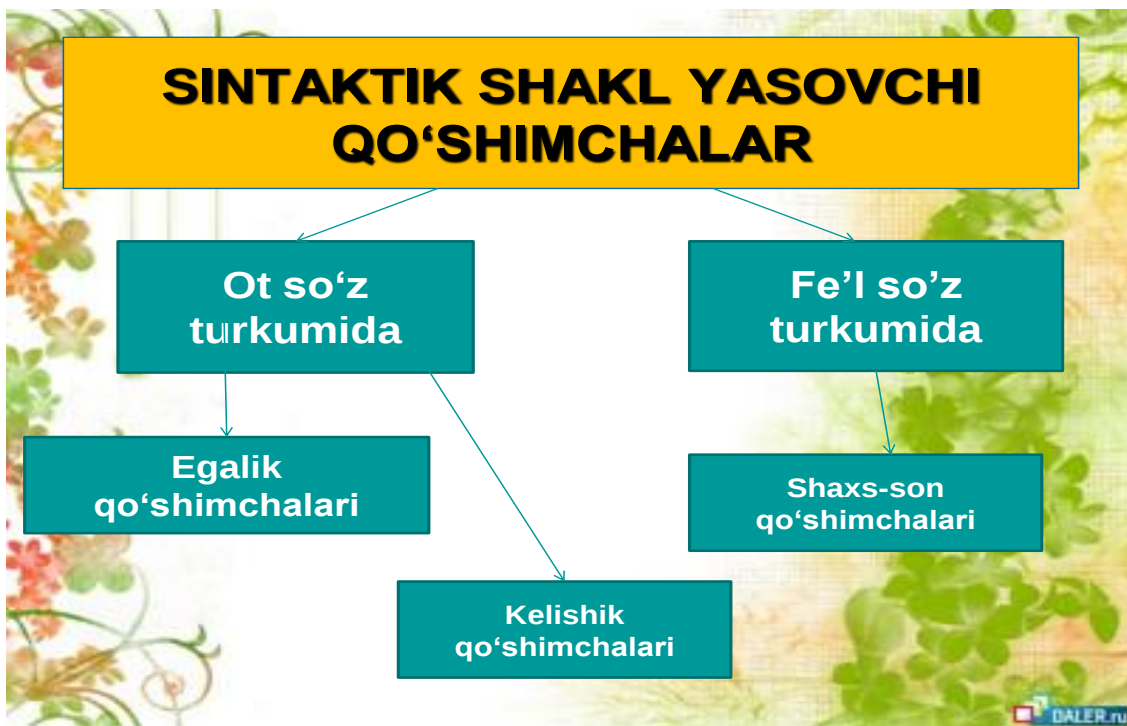
temirchi

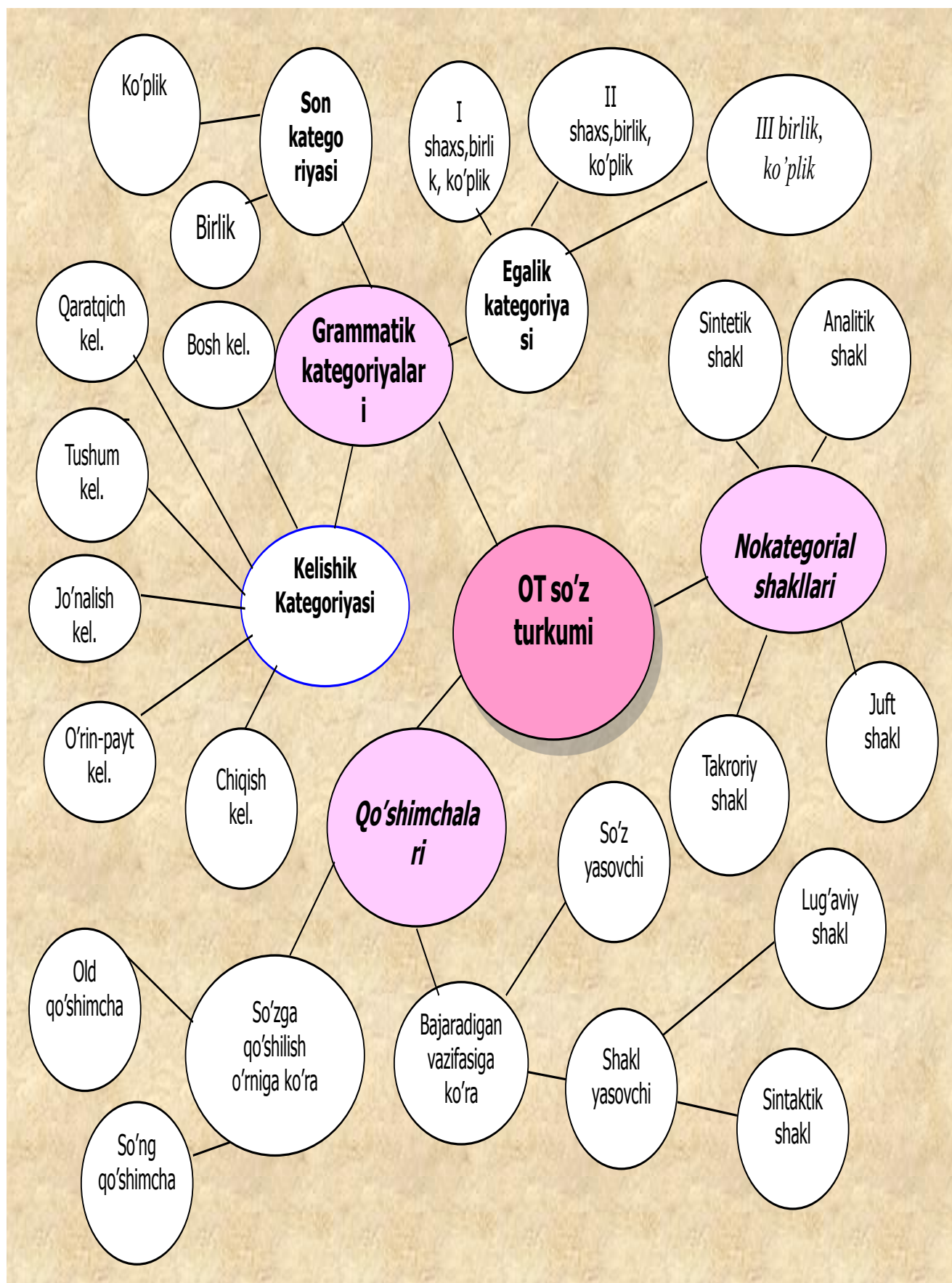

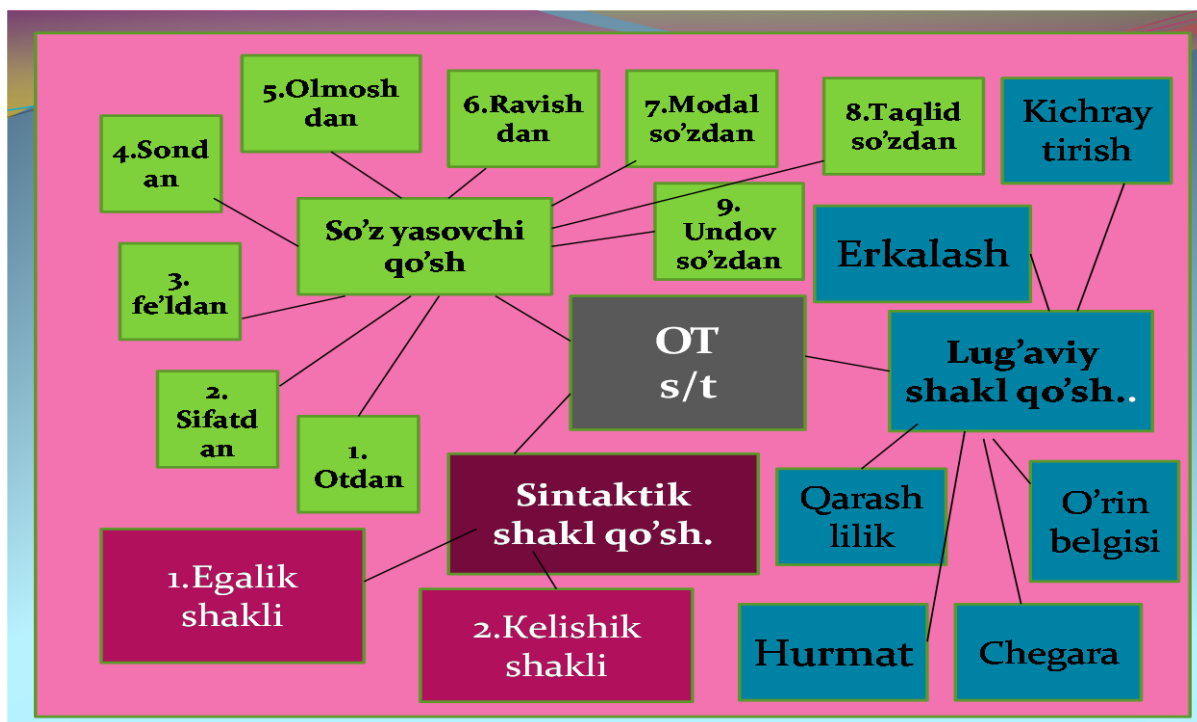

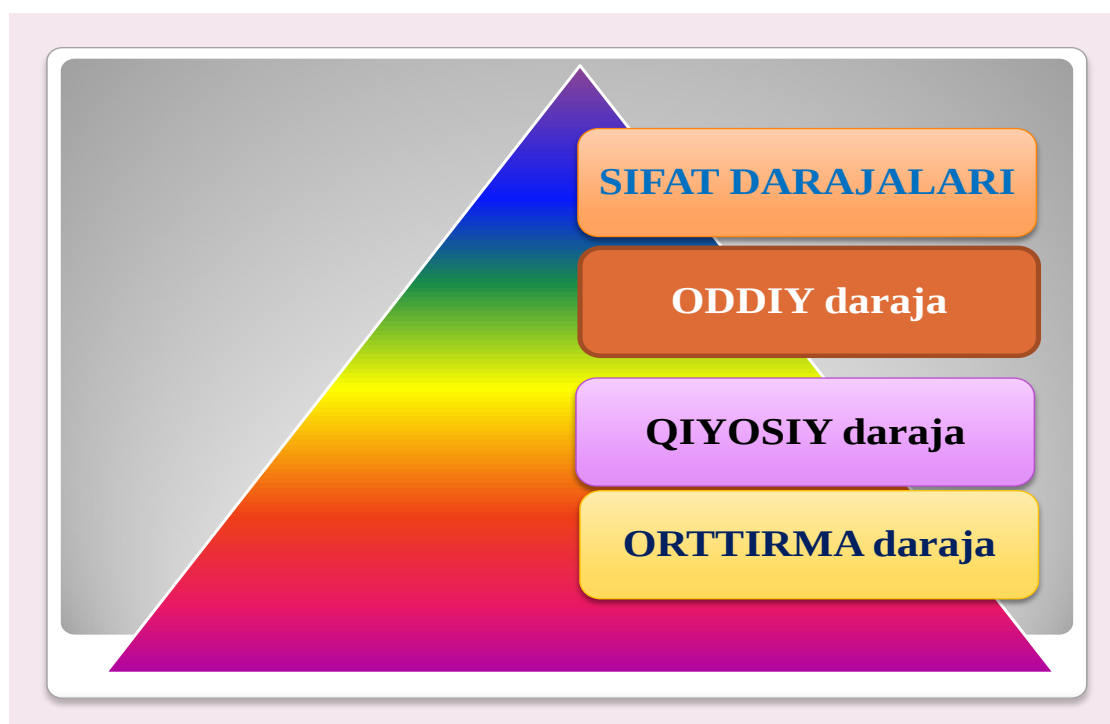
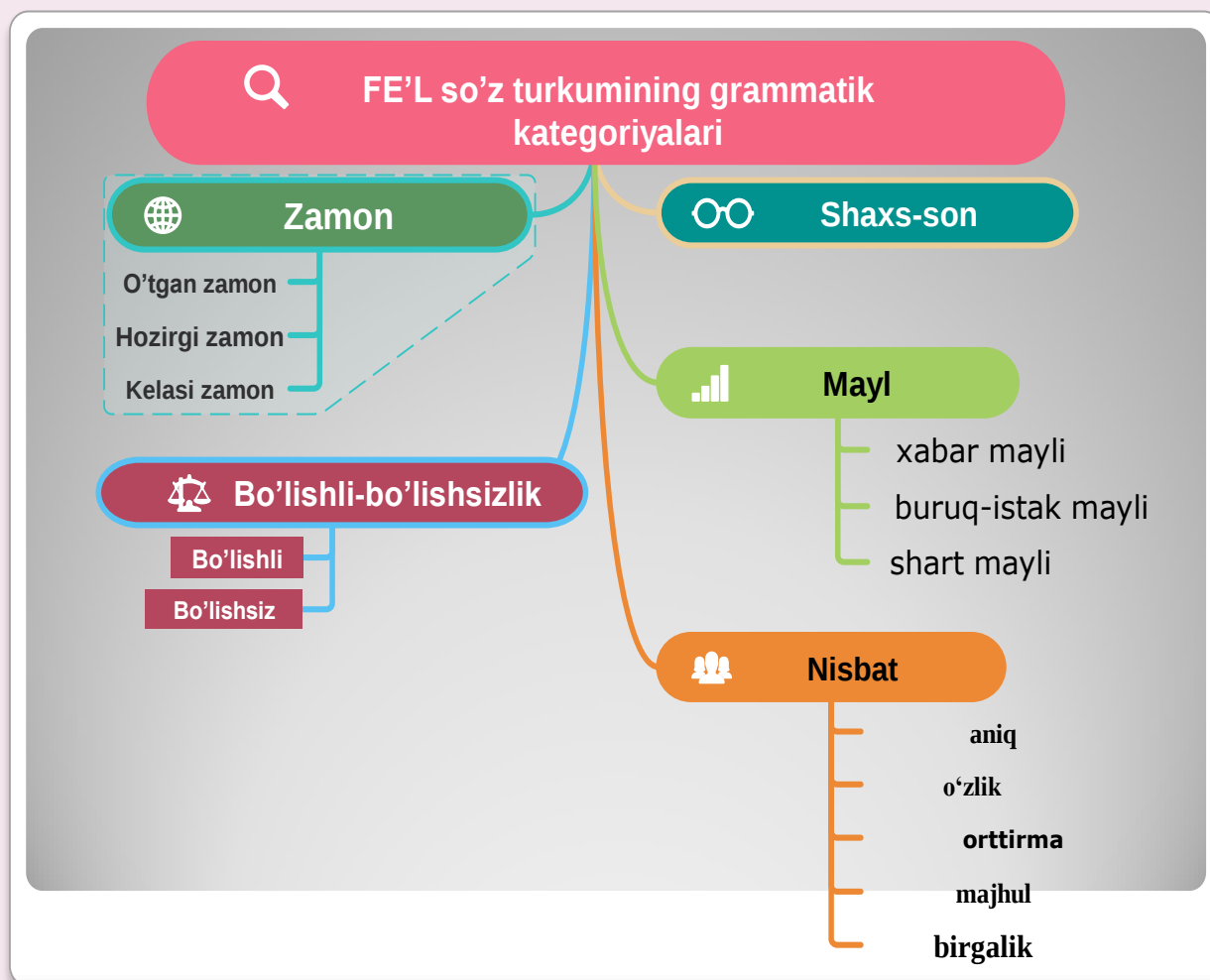

II. Morfologiya bo'limiga oid

RAVISHning ma'no turlari

Holat ravishi

qo'qqisdan

darhol

bexosdan

O'rin ravishi

oldinda

yaqindan

unda-bunda

yuqoriga

Payt ravishi

bugun, erta(ga), kecha,
endigina

Maqsad ravishi

ataylab

qastdan

jo'rttaga

Miqdor-daraja ravishi

ko'p, oz, kam

bir oz, sal, picha

qittak, xiyol

juda, g'oyat, nihoyatda

aslo, sira, hech

TESTLAR

LEKSIKOLOGIYA

1. Qaysi gapda ko'chma ma'noli so'z qo'llangan?
 - A. Alyorning vujudiga orombaxsh shabada yugurdi.
 - B. U ko'l yoqasiga kelib qolganini ham sezmadi.
 - C. Choyxonachi yoshi elliklardan oshib qolgan bo'lsa ham xuddi o'smirlarday yengil qadam tashlardi.
 - D. Barcha javoblarda.

2. 1.O't ishi-qovurmoq. 2.Bitta ham yovvoyi o't qolmasin. 3.Ko'chadan o'tsang, to'g'ri o't 4. Qalbida ishq o'ti alangalandi. Ushbu gaplarning qaysi birida o't so'zi bir so'zning ko'p ma'nolari hisoblanadi?
 - A. Birinchi va ikkinchi gaplarda
 - B. Ikkinchi va uchinchi gaplarda
 - C. Birinchi va to'rtinchi gaplarda
 - D. Barcha gaplarda

3. Rustam dehqonchilikning tilini yaxshigina o'rgangan. Ushbu gapda qanday ma'no ko'chishi mavjud?
 - A. Metafora
 - B. Metonomiya
 - C. Sinekdoxa
 - D. ma'no ko'chishi bo'lmagan.

4. O'z jigiriga ham rahm-shafqat qilmaydilar! Ushbu gapda qanday ma'no ko'chishi mavjud?
 - A. Metafora
 - B. Metonomiya
 - C. Sinekdoha
 - D. Vazifadoshlik.

5. Gapning ko`chma - tag ma'nosi ifodalangan qatorni toping.
- A. Bizni "homiy" lardan himoya qilg`il, degan sharq xalqida piching – duo bor. Xo`sh, janobi oliylari, qaysi sho`rlik xalq sizning "himoyangiz" ga qolishga intizor.
- B. Dunyoda o`zimizdan keyin qoldiradigan tuyog`imiz "faqat shul Otabekdir".
- C. –Sizga tekkuncha alvastiga tegsam bo`lmasmidi?
-Afsuski, yaqin qarindoshlar orasida nikoh man qilingan .
- D. Barcha gaplarda tag ma'no ifodalagan.
6. Qaysi qatorda omonimiya bir xil birliklar orasida hosil bo`lgan?
- A. Taxtaning o`rtasida ikkita ko`zi bor edi. –Eski buloqlarning ko`zlari ochildi.
- B. Senga bir gap tegdimi, cho`zaverasan. –Boring tezroq. Bitta –yarimta kelib kelib qolsa gap tegadi.
- C. Madamin bo`niga qo`yilgan aybnomadan tamom hovuridan tushdi. - Borishini bo`yniga qo`yaman.
- D. Uzoqdan bir kishining qorasi ko`rindi. –Qora kiyib, hali yig`lab yurgandir.
7. Kumush ham ariq yoqasiga kelib to`xtagan chingilin yigitga beixtiyor qarab qoldi. Ushbu gapdagi chingilin so`zining sinonimini toping.
- A. og`zin
- B. novcha
- C. kelishgan
- D. barchasi to`g`ri.
8. Qaysi qatorda metafora usuli bilan ma'no ko`chish hodisasi yuz bergan?
- A. Bahor kelinchakdek yasanib keldi
- B. Po`latjonning tili tanglayiga yopishib qolgandek.
- C. Quyoshning oltin qalami nur taratar edi.
- D. Barcha gaplarda metofora usuli mavjud.

9. 1.Baxil topsa bosib yer, botir topsa barcha yer 2.Yer sayyoramizning oltidan bir qismini tashkil qiladi 3.Yer haydasang kuz hayda, kuz haydamasang yuz hayda. Keltirilgan misollarda yer_so`zi...

- A. bir so`zning turli ma'nolaridir
- B. bir so`zning turli shakllaridir
- C. shakldosh (omonim) va ko`p ma'nolidir.
- D. shakldosh omonim so`zdir

10. *Bajarmoq* so`zi quyidagi qaysi so`zlar bilan sinonim? 1.Ado etmoq 2.O`tamoq 3.Bitirmoq 4. O`rinlatmoq 5.vajo qilmoq

- A. 1,2,3,4,5.
- B. 1,3,5.
- C. 1,2,3,5.
- D. 2,3,4,5.

11. Sinonimlar qatori berilgan javobni ko'rsating.

- a) afsus – afsuslanmoq – attang.
- b) belgi – nishon – alomat – ajoyib
- c) yaxshi – durust – tuzuk – ma'qul
- d) yuz – aft – bashara – chehra – husn
- e)

12. Qaysi qatordagi juftlik antonim emas?

- a) uzun-qisqa
- b) erta-kech
- c) oldi-olmadi
- d) do'st-dushman
- e)

13. “Uxlamoq” so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi qatorda ko'rsatilgan?

- A. fe'l
- B. noaniq shakl
- C. holat
- D. A va B javoblari to'g'ri
- E.

14. “Daraxt” so'zining lug'aviy ma'nosi qaysi qatorda berilgan?

- A. O'simlik
- B. Ot
- C. Jamlovchi ot
- D. A va B javoblari to'g'ri

15. Qaysi qatorda “yer” so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan?

- A. Bir vaqt yer osti dukillagandek bo'ldi.
- B. Yer sharining to'rtidan uch qismi suvlik.
- C. Boshqalardan kam yerim bormi?
- D. U ovqatni shoshib yer edi.

16. Quyidagi so'zlardan qaysi biri sinonimik qatorga kirmaydi?

- A. Afsus
- B. Nadomat
- C. Attang
- D. Pushaymon

17. Ma'noviy sinonimlar qaysi qatorda berilgan?

- A. Respublika-jumhuriyat
- B. Doston-poema
- C. Kuldi-jilmaydi
- D. Territoriya-hudud

18. “Men sizlarning olmangiz, xomligimda olmangiz” ajratib ko'rsatilgan so'z qaysi qatorda to'g'ri izohlangan?

- A. Ma'nosi bir – biriga yaqin so'zlar
- B. Bir so'zning ikki o'ringa qo'llanishi
- C. Bir xil shaklga ega bo'lgan bir so'z
- D. Bir xil shaklga ega bo'lgan ikki so'z

19. Uzukning ko'zi; oynaning ko'zi, ishning ko'zi, yog'ochning ko'zi, ajratib ko'rsatilgan so'z qanday izohlanadi?

- A. Omonim so'z
- B. Sinonim so'z

- C. Antonim so'z
- D. Polisemantik so'z

20. Qamishni bo'sh ushlasang, qo'lingni qiyadi. Seni hozir bo'sh qo'yaman. Ishdan bo'sh vaqtlarim kam. Ushbu gapdagi bo'sh so'zi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra qanday nomlanadi?

- A. Omonim
- B. Antonim
- C. Ko'p ma'noli
- D. Bir ma'noli

21. Baland va chiroyli tog'lar... Ushbu gapdagi baland so'zining grammatik ma'nosi qaysi qatorda berilgan?

- A. Belgi
- B. Sifat
- C. Oddiy daraja
- D. B va C

22. Quyoshning oltin qalami nur tutar edi. Ushbu gapda ko'chimning qaysi turi qo'llangan?

- A. Metonomiya
- B. Metafora
- C. Sinekdoxa
- D. Vazifadoshlik

23. Leksikologiya bo'limida nima o'rganiladi?

- A. so'zning gramatik ma'nosi
- B. so'zning lug'aviy ma'nosi
- C. so'zning o'z va ko'chma ma'nolari
- D. tilning lug'at boyligi
- E. B,C,D javoblari to'g'ri

24. Polisemantik so'zlar qaysi qatorda berilgan?

- A. Quloq, ish, odam, fe'l, tezlanish

- B. Ish, yo'l, yoqa, quloq, qo'l, ko'z
- C. Barcha qatorda
- D. A va V javoblari to'g'ri

25. Qaysi qatorda omonim so'zlar berilgan?

- A. Yuz, aft, bashara
- B. Yuz, tur, shim
- C. Yot, yon, ish
- D. O't, bir, tomir

26. "Metafora qaysi q qatordagi gapda uchraydi?

- 1. Ariq bo'yida gullar ochilgan
- 2. Tirnoqqa zor o'tdi.
- 3. Butun Samarqand g'azabga keldi.
- 4. Navoiyni o'qib chiqdim.
- 5. B va C

27. Qaysi qatordagi so'zlar ko'chma ma'noda qo'llangan?

- A. Qizil ko'ylak, qizil o'ngach, qizilcha
- B. Qora niyat, qora kun, qora qarg'a
- C. Tilla soat, tilla bola, tilla yigit
- D. Kumush qish, kumush choynak, kumush tola
- E. B va D javoblari to'g'ri

28. Qaysi qatorda shaxs – predmet unga bog'liq bo'lgan boshqa bir nom bilan atalgan?

- A. O'n qo'li hunar.
- B. Bizni "homiylar"dan himoya qilg'il.
- C. Osmon fonarini ham yoqdi shu onda.
- D. G'oz singari qo'nar qo'llarga.
- E. Quyoshli osmondek mag'rurdir chehrang.

1. Shakldosh (omonim) so'zlar qatorini toping.

- A. bob, tol, qiz, yoqa, ko'z

- B. kech, shim, tut, osh, til
- C. oltin, to‘r, cho‘qqi, yosh
- D. eshik, chang, kecha, tog‘

2. Quyidagi gaplarning qaysi birida ---gul--- so‘zi ko‘chma ma’noda?

1.~Turmush go‘zal va shirin, kundan-kun yashnar gulday. 2.~Yashnamoqda gul turmush, biz tinchlikni istaymiz. 3.~Topgan gul keltirar, topmagan bir bog‘ piyoz. 4.~Sen uy ichining cho‘risi bo‘lma, guli bo‘l, guli.

- A. 1, 3, 4
- B. 1, 4
- C. 1, 2, 3, 4
- D. 2, 4

3. O‘zbek tili lug‘atida o‘z ichki imkoniyatlari asosida hosil bo‘lgan so‘zlar qatorini toping.

- A. ijarachi, vazirlik, guldasta, raqobatbardosh
- B. kitob, ma’no, ruchka, parta
- C. oftob, sahro, saraton, mavj
- D. kiyim, buyum, ketmon, o‘rik

4. Tilshunoslikning leksikologiya bo‘limiga oid atamalar qaysi qatorda berilgan?

- A. yordamchi so‘zlar, bog‘lama, hol
- B. ajratilgan bo‘lak, undalma, kirish so‘z
- C. umumxalq so‘zlari, ko‘p ma’noli so‘z, atama
- D. grammatik ma’no, undovlar, bog‘lovchi

5. Tildagi so‘zlarning qanday paydo bo‘lishini o‘rgatuvchi lug‘at ... {---

- A. izohli lug‘at
- B. imlo lug‘at
- C. morfemik lug‘at
- D. etimologik lug‘at

6. Qaysi qatorda iboraning ma’nosiga to‘g‘ri kelmaydigan so‘z berilgan?

- A. tepa sochi tik bo'ldi -- jahli chiqdi, achchiqlandi
- B. tekkanga tegib, tegmaganga kesak otadi -- xira, tegajoq
- C. xamirdan qil sug'urganday -- oson, tez
- D. qo'y og'zidan cho'p olmagan -- mo'min, yomonlik qilmagan

7. Qaysi qatorda ibora qo'llangan?

- A. Aravakash sekin kulimsiradi.
- B. -- Nega daming chiqmaydi, ko'ruvding-ku!~-- dedi To'la.
- C. Qani, mehmonlar, dasturxondagilardan olinglar.
- D. Kumush tola milliy boyligimiz sanaladi.

8. Qaysi qatorda tasviriyl ifoda ma'nosi noto'g'ri berilgan?

- A. Pomir -- dunyo tomi.
- B. Traktor -- po'lat etak.
- C. Pilla -- kumush tola.
- D. Farg'ona -- yashil vodiy.

9. Qaysi qatordagi so'zlar o'zaro ma'nodoshlik (sinonimik) qatorini tashkil qilmagan?

- A. puxta, pishiq, chidamli
- B. rost, chin, haqqoniy, ochiq
- C. bahs, tortishuv, munozara, mubohasa
- D. obro', e'tibor, hurmat, nufus

10. Quyidagi ma'nodoshlardan (sinonim) qaysi biri belgini nisbatan kuchli ifodalaydi?

- A. yaxshi
- B. durust
- C. tuzuk
- D. binoyi

11. \ul {Qaddini ~ ... {--- tutmoq---. Ushbu birikmadagi nuqtalar o'rniga qaysi so'zni qo'yish mumkin?

- A. odil

- B. adl
- C. adil
- D. adl yoki odil

12. Qaysi qatordagi soʻzlar oʻzaro paronim emas?

- A. matal-maʼtal
- B. maʼtal-mahtal
- C. dara-darra
- D. daʼvo-davo

13. Quyidagi soʻzlarning qaysi birida shakldoshlik (omonimlik) ot va feʼl turkumi oʻrtasida vujudga kelmaydi?

- A. tush
- B. toʻr
- C. tut
- D. toy

14. "Vasldin soʻz derga yoʻq yoro manga, Hajr aro rahm ayla, yoro, manga, Oʻqing yetti xoʻb yamon yoro manga, Malhami lutfing bila yoro manga".--- Ushbu tuyuqdagi shakldosh soʻzlar maʼnolari toʻgʻri izohlangan javobni belgilang.

- A. mador, yaragin, ey yor, yara
- B. quvvat, ey yor, yaragin
- C. mador, quvvat, ey yor, yara
- D. quvvat, ey yor, yara, yaragin

15. ---Mushfiq--- soʻzining lugʻaviy maʼnosi berilgan qatorni toping.

- A. kamtar, kamsuqum
- B. oddiy, bechora
- C. shafqat qiluvchi, shafqatli
- D. mehribon, jonkuyar

16. ---Mujda--- soʻzining maʼnodoshi (sinonimi)~ni toping.

- A. novda

- B. kiprik
- C. xushxabar
- D. ko‘rinish

17. ---Do‘ppisi yarimta--- iborasining ma‘nodoshini toping.

- A. beparvo
- B. omadsiz
- C. kambag‘al
- D. ishi yurishmagan\

18. Qaysi so‘zlardagi birikmalarda qo‘llangan ---band--- so‘zlari o‘zaro shakldosh hisoblanmaydi?

- A. gilosning bandi; ipning bandi
- B. g‘azalning bir bandi; odamlar bilan band
- C. dilini band qilmoq; zirak bandi
- D. o‘qish bilan band; telefon band

19. Hoy, oting nima edi, qulunim, sho‘rvang sovib qoldi!--- Ushbu gapdagi ---qulun--- so‘zining ma‘nodosh (sinonim)~i qaysi qatorda berilgan?

- A. qo‘zichoq
- B. toychoq
- C. bo‘taloq
- D. buzoqcha

20. Bexiradlardan janobi tojdorlarga har ro‘z, balki har soat xavf bordir.---

A.Qodiriyning "O‘tkan kunlar" asaridan olingan ushbu gapdagi ---bexirad--- so‘zining ziddosh (antonim)~ini toping.

- A. dono
- B. kambag‘al
- C. bosqinchi
- D. dinsiz

SO‘Z TARKIBI

1. "Terimchilarga" so‘zi uchun yasovchi asos qaysi javobda to‘g‘ri

ko'rsatilgan?

- A. ter
- B. terim
- C. terimchi
- D. terimchilar

2. O'shamisiz--- so'zida urg'u qaysi bo'g'inga tushgan?

- A. 1
- B. 2
- C. 3
- D. 4

3. -li--- yasovchi qo'shimchasiga sinonim bo'la oluvchi qo'shimchalar qaysi javobda berilgan?

- A. -ser, -lik, -dor
- B. -li, -ser, -no
- C. -ba, -bo, -ham
- D. -ser, -dor, -ba

4. Qaysi javobda yasama sifat berilgan?

- A. qizg'in
- B. tirik
- C. yolg'iz
- D. o'lik

5. ---Qarsak--- so'zining o'zagini toping.

- A. qars
- B. qarsa
- C. qar
- D. qarsak

6. Derazamning oldida bir tup O'rik oppoq bo'lib gulladi. Ushbu misralarda nechta yasama so'z bor?

- A. 1 ta

- B. 2 ta
- C. 3 ta
- D. 4 ta

7. Qaysi qatordagi soʻzlar maʼnoli qismlarga toʻgʻri ajratilgan?

- A. supur-in-di, chay-in-di
- B. yuv-in-di, ekran-lash-tir
- C. supur-indi, yuv-undi
- D. yuv-indi, chay-indi

8. ---bolaginam--- soʻzida ----gina--- qoʻshimchasi qanday qoʻshimcha hisoblanadi?

- A. soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimcha
- B. shakl yasovchi qoʻshimcha
- C. soʻz yasovchi qoʻshimcha
- D. yuklama hisoblanadi

9. Soʻz tarkibida ----gina--- soʻz oʻzgartuvchidan keyin kelsa u qanday qoʻshimcha hisoblanadi?

- A. soʻz oʻzgartiruvchi qoʻshimcha
- B. shakl yasovchi qoʻshimcha
- C. soʻz yasovchi qoʻshimcha
- D. qoʻshimcha emas yuklama hisoblanadi

10. Qaysi qatordagi soʻzlarda shakldoshlik (omonimlik) soʻz yasovchi bilan shakl yasovchi qoʻshimchalar doirasida kuzatiladi?

- A. tinchi, sen-chi
- B. ekin, kiyin
- C. qoʻshin, boʻyin
- D. chiqit, koʻchat

11. Tub soʻzni toping.

- A. beiz
- B. buyoq

- C. beor
- D. bezor

12. Ma'noli qismlarga ajraladigan so'zni toping.

- A. qo'yin
- B. shovvoz
- C. unut
- D. unum

13. Salim aka bu yerlarni hosildor yerga aylantirish istagidami? Ushbu gapda qo'llangan qo'shimchalar miqdori va ularning vazifasiga ko'ra turlari qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. 1 ta - so'z yasovchi; 4 ta - shakl yasovchi; 3 ta - so'z o'zgartuvchi
- B. 2 ta - so'z yasovchi; 3 ta - shakl yasovchi; 3 ta - so'z o'zgartuvchi
- C. 3 ta - so'z yasovchi; 3 ta - shakl yasovchi; 4 ta - so'z o'zgartuvchi
- D. 2 ta - so'z yasovchi; 3 ta - shakl yasovchi; 4 ta - so'z o'zgartuvchi

14. Salim aka bu yerlarga ekin ekib, uni unumdor yerga aylantirish istagida. Ushbu gapda qo'llangan so'z yasovchi qo'shimchalar miqdorini toping.

- A. 1 ta
- B. 2 ta
- C. 3 ta
- D. 4 ta

15. Tarkibida ikkita qo'shimcha mavjud bo'lgan so'zni toping.

- A. arralashmoq
- B. gaplashmoq
- C. so'zlashmoq
- D. qiqirlashmoq

16. Berilgan qaysi so'z tarkibida ----a--- qo'shimchasi so'z yasovchi hisoblanadi?

- A. bora-bora

- B. buramoq
- C. qaltiramoq
- D. Barcha o‘rinlarda shakl yasovchi.

17. Qaysi so‘z ----oq--- qo‘shimchasi bilan yasalgan?

- A. suvoq
- B. shildiroq
- C. uzoq
- D. qoloq

18. So‘z o‘zgartiruvchi qo‘shimchalar haqidagi qaysi fikr noto‘g‘ri?

- A. so‘z birikmalarida so‘zlarni bir-biriga bog‘lashga xizmat qiladi
- B. gap bo‘laklarini shakllantirishga xizmat qiladi
- C. lug‘aviy ma‘noni qisman o‘zgartirishga xizmat qiladi
- D. sanalganlarning barchasi to‘g‘ri

19. Aqlli o‘zini ayblar, aqlsiz do‘stini. Ushbu gapdagi so‘z yasovchi qo‘shimchalar miqdorini aniqlang.

- A. 1ta
- B. 2ta
- C. 3ta
- D. 4ta

20. Tuyalar suvsizlikka chidamliligi bilan boshqa cho‘l hayvonlaridan ajralib turadi.--- Ushbu gapda qo‘llanilgan so‘z yasovchi qo‘shimchalar miqdorini aniqlang.

- A. 3 ta
- B. 4 ta
- C. 5 ta
- D. 6 ta

21. Mehmonlarning quvnoq qahqahasidan Mahmudning mudroq ko‘zlari katta ochildi.--- Ushbu gapdagi yasama so‘zlar sonini aniqlang.

- A. 1 ta

- B. 2 ta
- C. 3 ta
- D. 4 ta

22. ----gach--- ---(-kach---, ----qach)---, ----a(-y)--- ----guncha--- ---(-kuncha)--- qo‘shimchalari vazifasiga ko‘ra qanday qo‘shimcha?

- A. so‘z yasovchi
- B. so‘z o‘zgartiruvchi
- C. so‘z shakli yasovchi
- D. sodda qo‘shimcha

23. "Qoramtir" so‘zida nechta so‘z yasovchi qo‘shimcha bor?

- A. 1 ta
- B. 2 ta
- C. 3 ta
- D. Bu tub so‘z.

24. Tub so‘zni belgilang.

- A. qo‘nim
- B. chiziq
- C. kesim
- D. so‘lim

25. Qaysi so‘zlar tarkibida bir tovushdan iborat so‘z yasovchilar mavjud?

1.~kurak; 2.~sanoqsiz; 3.~sabotli; 4.~achchiq; 5.~badavlat; 6.~unumli
7.~bo‘yoqsiz 8.~qoraymoq.

- A. 1, 3, 4, 5, 7
- B. 2, 3, 4, 7, 8
- C. 3, 4, 5, 6, 8
- D. 1, 2, 4, 7, 8

26. Qaysi qatordagi so‘zlar tarkibidagi qo‘shimchalar o‘zaro shakldosh (omonim) qo‘shimchalar hisoblanmaydi?

- A. kelinchak, erinchak

- B. do‘sti, boyi (fe’l)
- C. ishla, savala
- D. to‘kin, yashirin

27. ----lan--- qo‘shimchasi yordamida yasalgan so‘zlar qatorini toping.

- A. tayyorlan, oziqlan
- B. uylan, o‘ylan
- C. faxrlan, ikkilan
- D. shaklan, xayolan

28. Tarkibida birgina qo‘shimcha mavjud bo‘lgan so‘zni toping.

- A. ho‘plam
- B. isitma
- C. atamoq
- D. sig‘inmoq

29. Men uning bu uyda qiynalib yashaganligini angladim. Ushbu gapdagi yasama so‘zlar miqdorini aniqlang.

- A. 1 ta
- B. 2 ta
- C. 3 ta
- D. 4 ta

30. Qaysi sifat ma’noli qismlarga ajralmaydi?

- A. oshiq (yigit)
- B. yamoq (ko‘rpa).
- C. yetuk (olim)
- D. iliq (suv)

31. So‘z yasaliş hodisasi qaysi so‘z turkumlariga xos?

- A. barcha so‘z turkumlariga xos
- B. mustaqil so‘z turkumlariga
- C. faqat ot va fe’l turkumlariga
- D. ot, sifat, fe’l, ravish turkumlariga

32. Soʻz yasovchi qoʻshimcha shakl yasovchidan soʻng qoʻshilgan yasama soʻzni belgilang.

- A. ivit/ma
- B. qovur/ma
- C. agʻdar/ma
- D. yoʻqla/ma

33. Yasama soʻzni belgilang.

- A. gulduramoq
- B. oʻchirmoq
- C. pishirmoq
- D. ichirmoq

34. Tub soʻzni belgilang.

- A. tupirmoq
- B. qoraymoq
- C. gapirmoq
- D. qizarmoq

35. Togʻ balandligi sovuq edi shuning uchun kuzatuvchilar harorat pasayishi bilan oʻz ishlarini toʻxtatishga qaror qilishdi. Ushbu gapdagi yasama soʻzlar miqdorini aniqlang.

- A. 2
- B. 3
- C. 4
- D. 5

MORFOLOGIYA

OT SO'Z TURKUMI

1. *Shu sevinch ikkovlariga ham kuch-g'ayrat, dadillik baxsh etgandek bo'ldi. Ushbu gapdagi mavhum otlar sonini aniqlang.*

- A.2
- B.4
- C.5
- D.6

2. *Mavhum otlarni toping.*

- A. Qo'rqinch, odamiylik, tarovat
- B. Ishonch, dehqonchilik, haqiqat
- C. Suyanch, duradgorlik, samimiyat
- D. Yupanch, ustachilik, qabohat

3. *O'rin-joy ma'nosini bildiruvchi otlarni aniqlang.*

- A. Mahalla, bostirma, bezak
- B. Ko'cha, guzar, shahar
- C. Qishloq, to'plam, toshloq
- D. Tugma, achitqi, qamishzor

4. *Narsa nomlarini toping.*

- A. Bezak, siniq, ichki
- B. Teshik, tiniq, tashqi
- C. Tilak, uchuq, turtki
- D. Kesik, yetuk, yozgi

5. *–choq qo'shimchasi haqidagi qaysi fikr to'g'ri?*

- A. Lug'aviy va sintaktik shakl yasovchi
- B. Sintaktik shakl yasovchi, so'z yasovchi
- C. Lug'aviy shakl yasovchi, sifat yasovchi
- D. Lug'aviy shakl yasovchi, ot va sifat yasovchi

6. *Quyidagi birikmalardan qaysi birida shaxs yoki narsaga qarashlilik ma'nosi ifodalanmagan.*

- A.Ozodlik qadri, ona mehri
- B.Toshkent ko'chalari, Navoiy mahallasi
- C.Mustaqillik bayrami, o'qish kitobi
- D.Erk tuyg'usi, ilon zahri

7. *Qaratqich kelishigi quyidagi so'zlardan qaysilariga qo'shilganda belgili qo'llanadi?*

- A. Sinf, bola, kitob
- B. Har kim, kerilgan, Bobur
- C. Biz, qush, yigit
- D. Bahor, hayot, o'qigan

8. *Egalik qo'shimchalaridan qaysi biri o'zakdan anglashilgan predmet yoki belgini kishidan boshqa narsalarga ham nisbatlaydi?*

- A.shaxs egalik qo'shimchasi
- B. birinchi va ikkinchi shaxs egalik qo'shimchasi
- C. birinchi shaxs egalik qo'shimchasi
- D.ikkinchi shaxs egalik qo'shimchasi
- E.ikkinchi va uchinchi shaxs egalik qo'shimchasi

9. *Faqat mavhum otlar qatorini toping.*

- A. bola, daftar, qishloq
- B.go'l, zafar, shahar
- C.shodlik, sevgi, kulfat
- D.yo'l, daraxt, vodiy

10. *Mavhum otlar qatorini toping.*

- A. uyqu, jahl
- B.soch, kiprik
- C. quyosh, tutun
- D. gul, orzu

11. *Faqat birlikda qo'llaniladigan otlar qatorini toping.*

- A. Toshkent, Farg'ona, Qo'qon, Qarshi
- B. bola, o'quvchi, temir, mis
- C. bo'ron, qo'zg'olon, qo'l, muallim
- D.ko'z, quloq, burun, g'ildirak
- E.ko'mir, kerosin, benzin, sovg'a.

12. *Tushum kelishigining belgisiz ishlatilishi asosan qaysi soʻz turkumlariga xos?*

- A. ot turkumidagi barcha soʻzlarga xos
- B. faqat turdosh otlarga xos
- C. ot, olmosh va sifatga xos
- D. otva olmoshga xos
- E. ot, son va olmoshga xos

13. *Qaysi grammatik maʼno maxsus koʻrsatkichga ega emas?*

- A. bosh kelishik
- B. otlarda birlik
- C. boʻlishsizlik
- D. A va B

14. *Oʻzbek tilida otning qaysi shakli sintaktik munosabatni koʻrsatmaydi?*

- A. kelishik shakli
- B. egalik shakli
- C. birlik va koʻplik shakli
- D. egalik, birlik va koʻplik shakli
- E. otga xos boʻlgan uchala grammatik shakl ham sintaktik munosabatni koʻrsatadi.

15. *Qaysi qatordagi soʻzlar faqat ot soʻz turkusiga mansub?*

- A. kelma, oʻqima, tugma
- B. gazlama, childirma, koʻrsatma
- C. yasama, qaydnoma, toʻqima
- D. uchirma, koʻlma, bogʻlama
- E. yigirma, sekinlama, surma.

SIFAT SOʻZ TURKUMI

16. *Qaysi qatordagi gap tarkibida ot+ot tipidagi qoʻshma sifat berilgan?*

- A. Toshbagʻir odamdan yaxshilik kutma
- B. Sofdil va jonkuyar odamlar bilan bu dunyo oboddir.
- C. Nodon, kaltafahm odamdan yaxshi gap chiqmaydi.
- D. Shirinsuxan, oqkoʻngil insonlar mevali daraxtga oʻxshaydi.

17. *Qaysi gapdagi juft sifatlar yasamaqyasama soʻz shaklida tuzilgan?*

- A. Kasbning katta-kichigi bo'lmaydi.
- B. U paytda qing'ir-qiyshiq ko'chalar ko'p bo'lgan.
- C. Menga o'xshash esli-hushli yigitga zoriqib o'tirgan ekan.
- D. U yoshligidan ota-onasiz katta bo'lgan

18. *Ismlar tarkibiga kiruvchi so'zlarning ma'noviy turkumlarini belgilang.*

- A. sifat, olmosh, sifatdosh, harakat nomi
- B. son, ot, ko'makchi, bog'lovchi
- C. taqlidlar, ravish, yuklama, sifat
- D. Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, fe'l

19. *Qaysi so'z turkumiga oid so'zlar narsa-hodisalar, belgi-xususiyatlar, harakat-holatlarni atash ma'nosiga ega bo'lmaydi?*

- A. olmosh, ravish
- B. sifat, fe'l
- C. olmosh, son
- D. olmosh, ko'makchi, bog'lovchi, yuklama

20. *Salimaning ko'ngli joyiga tushdi va aybdorlarcha tabassum bilan yigitga qaradi. Ushbu gapda ravish qanday vazifada kelgan?*

- A. hol
- B. sifatlovchiqaniqlovchi
- C. ega
- D. qaratqichq aniqlovchi

21. *Qaysi gapda juft fe'llardan hosil qilingan ravish mavjud?*

- A. Ishning kam-ko'stini tekshirib ko'r.
- B. Uning dedi-dedisi bilan bir narsa o'zgarmaydi.
- C. Bu tashvishdan uzil-kesil qutuldim.
- D. Sizga bor-yo'g'imni aytdim-ku, oshna.

22. *Ravish tarkibida qaysi egalik qo'shimchalari yaxlitlanib kelishi mumkin?*

- A. I shaxs birlik va ko'plik qo'shimchalari
- B. II shaxs birlik qo'shimchalari
- C. III shaxs birlik qo'shimchalari
- D. barcha egalik qo'shimchalari

23. *Faqat birlikda qo'llaniladigan otlar qatorini aniqlang.*

- A. jurnal, gazeta, suv
- B. non, tuz, gul
- C. dala, sut, kitob, gaz
- D. un, shakar, guruch

24. *Ismlar tarkibiga kiruvchi soʻzlarning maʼnaviy turkumlarini belgilang.*

- A. sifat, olmosh, sifatdosh, harakat nomi
- B. son, ot, koʻmakchi, bogʻlovchi
- C. taqlidlar, ravish, yuklama, sifat
- D. koʻmakchi, bogʻlovchi, yuklama, feʼl

25. *Qaysi qatordagi gap tarkibida ot+ot tipidagi qoʻshma sifat berilgan?*

- A. Toshbagʻir odamdan yaxshilik kutma
- B. Sofdil va jonkuyar odamlar bilan bu dunyo oboddir.
- C. Nodon, kaltafahm odamdan yaxshi gap chiqmaydi.
- D. Shirinsuxan, oqkoʻngil insonlar mevali daraxtga oʻxshaydi.

26. *Qaysi gapdagi juft sifatlar yasama+yasama soʻz shaklida tuzilgan?*

- A. Kasbning katta-kichigi boʻlmaydi.
- B. U paytda qingʻir-qiyshiq koʻchalar koʻp boʻlgan.
- C. Menga oʻxshash esli-hushli yigitga zoriqib oʻtirgan ekan.
- D. U yoshligidan ota-onasiz katta boʻlgan

27. *Qaysi gapda sifat kesim vazifasida qoʻllangan?*

- A. Daraxtlarning tanasi pakana, mevasi moʻl va yirik edi.
- B. Sap-sariq bugʻdoylarning oltin boshhoqlari silkinar.
- C. Koʻkimtir osmonda behisob yulduzlar chaqnab turardi.
- D. Gʻoʻza shoxlari oqish, pushtirang gullar bilan bezangan.

28. *Asliy sifatlar berilgan qatorni aniqlang*

- A. Qotma, tonggi
- B. Bilimli, katta
- C. Yaxshi, keng
- D. Oʻsmir, mevali

29. *Asliy sifatlar qatorini toping.*

- A. Shoʻx, quvnoq, buyuk.
- B. Bilimli, chiroyli, eski.

- C. Zim-ziyo, qop-qorong`i.
- D. Oqish, qoramtir.

30. *Faqat ozaytirma sifatlar berilgan qatorni toping.*

- A Ko`kimtir, ixchamgina.
- B. Kap-katta, och sariq.
- C. Yap-yangi, nim yashil.
- D. Tim qora, nim pushti.

SON SO'Z TURKUMI

31. *Ma'no vazifasiga ko'ra tartib sonlar qaysi so'z turkumiga oid so'zlarga yaqin turadi?*

- A. otlarga
- B. olmoshlarga
- C. sifatlarga
- D. ravishlarga

32. *Ismlar tarkibiga kiruvchi so'zlarning ma'noviy turkumlarini belgilang.*

- A. sifat, olmosh, sifatdosh, harakat nomi
- B. son, ot, ko'makchi, bog'lovchi
- C. taqlidlar, ravish, yuklama, sifat
- D. Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, fe'l

33. *O'lchov so'zi ishtirok etgan gapni toping.*

- A. Hosilning sakson foizi birinchi navga qabul qilindi.
- B. Yettovlon bir oromgohda dam oldik.
- C. Uzoqdan birovning qorasi ko'rindi.
- D. Qizlar hashqdash deguncha uch etakdan paxta terishdi.

34. *Qo'shma sonlar qanday yoziladi?*

- A. doim qo'shib
- B. doim ajratib
- C. sonlar qo'shma bo'lmaydi
- D. chiziqcha bilan

35. *Son turini hosil qiluvchi qaysi shakl eski tilimiz va xalq soʻzlashuv tili uchun xos?*

- A. - tacha
- B. -ov
- C. -ovlon
- D. –ala

36. *Qaysi qatordagi gapda “bir” soʻzi ayiruv bogʻlovchisi vazifasida kelgan?*

- A. Sizni koʻchada bir kishi chaqiryapti.
- B. Bir yomgʻir yogʻdi, bir yomgʻir yogʻdi aslo qoʻyaver.
- C. Quyosh bir koʻrinadi, bir bulutlar orasiga yashirinadi.
- D. Darsga bir Nodir kelmadi.

37. *Qaysi soʻzlardan qoʻshimchalar qoʻshib jamlovchi sonlar yasalganda u fonetik yozuv qoidasiga binoan yoziladi?*

- A. ikki, uch, toʻrt, besh, olti, yetti
- B. ikki, uch, toʻrt, besh
- C. ikki, olti, yetti
- D. uch, toʻrt, besh

OLMOSH SOʻZ TURKUMI

38. *Koʻplikdagi kishilik olmoshlarining qaysi biri uslubiy talab bilan birlikni koʻrsatuvchi olmosh oʻrnida kelishi mumkin?*

- A. I shaxs koʻplikdagi olmosh
- B. II shaxs koʻplikdagi olmosh
- C. III shaxs koʻplikdagi olmosh
- D. har uchala shaxsdagi koʻplikdagi olmoshlar

39. *Quyidagi olmoshlardan qaysi biri egalik qoʻshimchasi bilan qoʻllanmaydi?*

- A. kim
- B. nima
- C. oʻz
- D. biz

40. *Qaysi olmoshlar juft holda ham ishlatiladi?*

- A. kishilik va koʻrsatish olmoshlari
- B. koʻrsatish, soʻroq, belgilash olmoshlari

- C. ko‘rsatish va o‘zlik olmoshlari
- D. faqat ko‘rsatish olmoshlari

41. *Qaysi gapda olmosh ishtirok etmagan?*

- A. Bahor andoqki, bulbul gul uzori toza istarmen.
- B. Na bo‘ldiki, siz shunchalar jim qoldingiz?
- C. Bolalar yugurgancha ketishdi, kimdir gullarga suv quya boshladi.
- D ... ba’zi odamlar mehnatdan qochadilar.

42. *Belgilash olmoshi berilgan qatorni toping.*

- A. har yerda
- B. allaqachon
- C. hech yoqdan
- D. butun

43. *Olmoshga xos bo‘lmagan xususiyat qaysi qatorda berilgan?*

- A. egalik qo‘shimchasini oladi
- B. kelishik qo‘shimchasini qabul qiladi
- C. so‘z yasovchi qo‘shimchasini qabul qiladi
- D. shaxs-son qo‘shimchalarini qabul qiladi

44. *Qaysi qatordagi gapda “**bir**” so‘zi gumon olmoshi ma’nosini ifodalaydi?*

- A. Sizni ko‘chada bir kishi chaqiryapti.
- B. Darsga bir Karim kelmadi.
- C. Bir qor yog‘adi, bir yomg‘ir.
- D. Ertaga bir dam olsam deyman.

45. *So‘roq olmoshlariga quyidagi qo‘shimchalardan qaysi biri qo‘shilishi mumkin?*

- A. shaxs-son qo‘shimchalari
- B. egalik qo‘shimchasi
- C. nisbat yasovchi qo‘shimcha
- D. Sanalgan qo‘shimchalar kishilik olmoshlariga qo‘shilmaydi.

46. *Kishilik olmoshlari turlanganda qanday fonetik hodisa kuzatiladi?*

- A. tovush almashishi
- B. tovush tushishi
- C. tovush orttirilishi va tushishi
- D. fonetik o‘zgarish kuzatilmaydi

47. *Soʻzlovchining nutqi odatda kishilik olmoshlarining qaysi biriga qaratilgan boʻladi?*

- A. I shaxsga
- B. II shaxsga
- C. III shaxsga
- D. barcha shaxslarga

48. *Kishilik olmoshlarining qaysi biri uslubiy talab bilan birlikni ham, koʻplikni ham koʻrsatuvchi olmosh oʻrnida kelishi mumkin?*

- A. biz, men
- B. siz, sen
- C. sen
- D. biz va siz

49. *Olmoshlar tarkibida koʻrsatish maʼnosini kuchaytiruvchi soʻzni toping.*

- A. bu
- B. mana
- C. shu
- D. oʻsha

50. *Tinglovchiga ishora qiluvchi shaxs olmoshlarini belgilang.*

- A. men, biz
- B. sen, siz
- C. u, ular
- D. kamina, faqir

51. *Tarkibida belgilash olmoshi mavjud gapni toping.*

- A. Buncha kitobni qachon oʻqishga ulgurdingiz?
- B. Ushbularni sizga maʼlum qilishni lozim deb bilaman.
- C. Mana bu kitobni men sizga oʻqishga beraman.
- D. Berilgan gaplarda belgilash olmoshlari qoʻllanmagan.

52. *Belgilash olmoshlari qaysi olmoshlardan hosil qilinishi mumkin?*

- A. faqat soʻroq olmoshlaridan
- B. soʻroq va koʻrsatish olmoshlaridan
- C. soʻroq va kishilik olmoshlaridan
- D. soʻroq va oʻzlik olmoshlaridan

53. *Qaysi qatordagi gapda gumon olmoshi qo'llanmagan?*

- A. Ali Qushchi allanimalarni o'ylab ketdi.
- B. Vaqt allamahol bo'lib qolgan edi
- C. Negadir taftishchining ovozi menga yoqmadi.
- D. Ot nima uchundir o'rnidan jilmasdi.

54. *Qaysi qatorda belgilash olmoshi ishtirok etgan gap berilgan?*

- A. Har kim o'z qilmishiga yarasha mukofot oladi.
- B. Hech bir his aqldan ustun bo'lmaydi.
- C. Siz bilan allaqayerda uchrashganmiz.
- D. Eshik orqasidan kimningdir xirgoyisi eshitilardi.

55. *Qaysi gapda o'zlik olmoshi hurmat ma'nosida qo'llangan?*

- A. O'zlari xon, ko'lankalari maydon.
- B. Rais amakim o'zlari kelib ketdilar.
- C. Donolar uchun o'zlarining hayotlari o'zlariga ravshan.
- D. O'zlarimi, kelsinlar!

56. *Qaysi qatordagi gapda o'zlik olmoshi o'rnida kishilik olmoshini qo'llab bo'lmaydi?*

- A. Rostini aytsam o'zim ham unchalik yomon bola emasman
- B. Qurvonbibi fotiha to'yidan keyin biroz o'ziga kelgan edi
- C. Bu ishlarni qilgan o'zi
- D. Yutuqlar o'zimizniki

57. *Qaysi gapda narsa-hodisa so'rog'i belgi-xususiyat so'rog'i o'rnida qo'llangan?*

- A. Nega uni otdami, aravadami eltib qo'ymadi
- B. Kechagi gaplardan keyin qaysi yuzi bilan boradi
- C. Nima ishlari bor ekan? – so'radi Zulayho xola
- D. Yo qudratingdan, bu qanday odam?

58. *Qaysi gapda belgilash olmoshi ot o'rnida qo'llangan?*

- A. Dildorning bori gaplari haqiqat edi
- B. Har bir inson o'z baxti uchun kurashadi
- C. Ovozi har qachongidan ham ta'sirliroq edi
- D. Hamma perronda, hamma o'z jigarini qidiradi

FE'L SO'Z TURKUMI

1. *Qaysi qatordagi fe'l hozirgi zamonni bildiradi?*
 - A. kulib gapiribdi
 - B. alqab yuboribdi
 - C. o'qib chiqibdi
 - D. yugurib turibdi

2. *Fe'l asosli otni toping.*
 - A. paxtazor
 - B. yaxshilik
 - C. sharshara
 - D. ochqich

3. *Qo'shma fe'l ishtirok etgan gapni toping.*
 - A. Bu kitobni allaqachon o'qib chiqqanman.
 - B. Ammam menga bir kulib qo'ydi.
 - C. Bozordan uqbu narsa sotib olibdi.
 - D. U keyinchalik do'sti bilan kelishib ketdi.

4. *Qo'shma fe'lni toping.*
 - A. yo'l tutmoq
 - B. tajang bo'lmoq
 - C. qo'lga olmoq
 - D. ko'zga ilmoq

5. *Qaysi qo'shimchalar fe'lga va sifatdoshga qo'shiladi hamda tuslovchi hisoblanadi?*
 - A. egalik
 - B. kelishik
 - C. shaxsqson
 - D. shakl yasovchi

6. ***Keng fe'l, ketmas davlat bersin. Ushbu gapda fe'lning vazifa (xoslangan) shakllaridan qaysi biri qo'llangan?***
 - A. sifatdosh shakli
 - B. ravishdosh shakli
 - C. ko'makchi fe'l (harakat tarzi) shakli

D. Fe'ning vazifa (xoslangan) shakllari qo'llanmagan.

7. *Majhul nisbat shaklidagi fe'l ishtirok etmagan gapni toping.*

- A. Yerlarga don sepildi.
- B. Sinovlarga yaxshi tayyorgarlik ko'rildi.
- C. U ko'rpachaga cho'zildi.
- D. Barcha mahallalarda sumalaklar pishirildi.

8. *Qaysi fe'llar o'timli fe'llar sanaladi?*

- A. qaramoq
- B. uxlamoq
- C. o'qimoq
- D. ishlamoq

9. *Fe'ning harakat va holat jarayonida bajaruvchining qay darajada ishtirok etishini bildiruvchi shakllari qanday ataladi?*

- A. fe'l mayli shakllari
- B. fe'ning vazifa shakllari
- C. fe'ning nisbat shakllari
- D. fe'ning harakat tarzi shakllari

10. *Majhul nisbat shakli berilgan qaysi fe'llardan hosil qilinadi?*

- A. ko'rishmoq, kelmoq
- B. ishlamoq, bormoq
- C. yuvmoq, o'qitmoq
- D. kuylamoq, oqmoq

11. *Qaysi nisbat fe'li harakat bajaruvchisining birdan ortiq ekanligini ifodalaydi?*

- A. birgalik nisbat
- B. o'zlik nisban
- C. majhul nisbat
- D. orttirma nisbat

12. *Qaysi qatordagi gap tarkibida fe'ning vazifa turi ko'rsatkichi harakat tarzi shakliga qo'shilgan?*

- A. Ishlab yurgan kishi buni biladi.
- B. Salim o'rnidan turgan edi, hamma unga qaradi.
- C. Kun botgach, horg'in, lekin mamnun holda uyga qaytib, dam oldik.

D. Dildora yozgan xat shu kuniyoq onasiga tegdi.

13. *Fe'llarning barcha nisbatlarini qaysi nisbat shaklidan hosil qilish mumkin?*

- A. aniq nisbati
- B. orttirma nisbat
- C. majhul nisbat
- D. o'zlik nisbat

14. *Nisbat hosil qiluvchi qo'shimchalardan qaysi biri o'timsiz fe'llarni o'timli fe'lga aylantiradi?*

- A. orttirma nisbat hosil qiluvchi
- B. majhul nisbat hosil qiluvchi
- C. o'zlik nisbat hosil qiluvchi
- D. majhul va orttirma nisbat hosil qiluvchi

15. *Vositasiz to'ldiruvchilar bilan birika oladigan fe'llarni aniqlang.*

- A. o'timli fe'llar
- B. o'timsiz fe'llar
- C. ko'makchi fe'llar
- D. o'timli va o'timchiz fe'llar

16. *Vositali to'ldiruvchilar bilan birika oladigan fe'llarni aniqlang.*

- A. o'timli fe'llar
- B. o'timsiz fe'llar
- C. ko'makchi fe'llar
- D. o'timli va o'timsiz fe'llar

17. *O'zlik nisbat shaklidagi fe'lni toping.*

- A. o'qilmoq
- B. olinmoq
- C. tayyorlanmoq
- D. o'rtoqlashmoq

18. *Qaysi qatordagi fe'l birgalik nisbatdagi fe'lga mansub ekanligini aniqlang.*

- A. go'zallashmoq
- B. ommalashmoq
- C. hazillashmoq
- D. tayinlashmoq

19. *O'zlik nisbat shaklidagi fe'l ishtirok etgan gap qaysi qatorda berilgan?*

- A. Majlis soat uchga belgilandi.
- B. Qishga saqlanadigan uzumlar shipga osildi.
- C. Teshaboy eshakka teskari mindirilib, sazoyi qilindi.
- D. Muattar savolqjavobga hozirlandi.

20. *Qaysi qatordagi gapda ravishdosh ishtirok etgan?*

- A. Bola yig'layqyig'lay uxlab qoldi.
- B. Ko'rganni eshitgan yengdi.
- C. Yaxshi ko'rganimni bilasizqda!
- D. Men gulxan atrofida o'tirganlarni yilqi boquvchilar deb yanglishgan ekanman.

YORDAMCHI SO'ZLAR

1. *Ko'makchi - bog'lovchilar berilgan qatorni toping.*

- A. bilan, deb, deya
- B. tomon, qadar, bilan
- C. deb, haqida, uchun
- D. deya, keyin, ko'ra

2. *Qaysi gapda "bilan" so'zi bog'lovchi o'rnida ishlatilgan?*

- A. Lobar bilan Buxoroda tanishgan edim.
- B. Abror otasining so'zi bilan hushiga keldi.
- C. Ishchi bilan dehqonning mehnati teng emas.
- D. Aql bilan qul bo'lar ozod.

3. *Qaysi qatorda "bilan" so'zi ko'makchi vazifasida qo'llangan?*

- A. Nodira qizi bilan o'g'lini uyda qoldirdi.
- B. Aql birla qul bo'lmish ozod.
- C. Do'st bilan dushmanning farqiga bormagan bola edi.
- D. O'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasidagi munosabat yaxshilandi.

4. *Yuklama qo'llangan gapni toping.*

- A. Gar boshing osmonga yetsa, qilmagil sen manmanlik. (Mashrab)
- B. Istiqlool, ya'ni birovga qaram bo'lmaslik, har bir inson uchun baxtdir.
- C. Majlis bo'ladi deb, vaqtli kelgan edim.

D. Azizning bu yerga kelganiga faqat bir hafta bo'ldi.

1. *Tobe so'zni hokim so'zga bog'lashga xizmat qiluvchi so'zlar qanday nomlanadi?*

- A. ko'makchilar
- B. bog'lovchilar
- C. modal so'zlar
- D. yuklamalar

6. *Teng bog'lovchilarning ma'no munosabatiga ko'ra turlari qaysi javobda berilgan?*

- A. yakka bog'lovchilar va takroriy bog'lovchilar
- B. biriktiruvchi bog'lovchilar, zidlov bog'lovchilar, ayiruvchi bog'lovchilar
- C. sabab bog'lovchilar, shart bog'lovchilar, aniqlov bog'lovchilar
- D. teng bog'lovchilar, ergashtiruvchi bog'lovchilar

7. *Garchi bog'lovchisi bog'lovchilarning qaysi turiga mansub?*

- A. zidlov bog'lovchi
- B. shart bog'lovchi
- C. sabab bog'lovchi
- D. aniqlov bog'lovchi

8. *Daryo bo'ylab yurdik. Ushbu gapdagi qqqbo'ylabqqq so'zi qaysi so'z turkumiga mansub?*

- A. ravish
- B. yuklama
- C. modal so'z
- D. ko'makchi

9. *Ko'makchilar so'zning qanday shakliga birikadi?*

- A. turlangan so'zlarga
- B. tuslangan so'zlarga
- C. egalik qo'shimchasini olgan so'zlarga
- D. har qanday grammatik qo'shimchali so'zlarga

10. *Ko'makchilar qaysi kelishik shaklidagi so'zlarga birikishi mumkin?*

- A. barcha kelishik shakllariga
- B. qaratqich, jo'nalish, tushum va chiqish kelishik shakllariga

- C. bosh, qaratqich, jo‘nalish va chiqish kelishik shakllariga
- D. bosh, jo‘nalish, o‘ringpayt va chiqish kelishik shakllariga

11. *Ayiruv-chegaralash yuklamasi qo‘llangan gapni aniqlang.*

- A. Ular pastakkina eshik peshtoqida to‘qnash kelishdi.
- B. Nazarida qoramoyga bo‘yalgan ushoqqina bu yigit nimasi bilandir shu qushlarga o‘xshardi.
- C. O‘zi ham ko‘rkamgina
- D. U sinfdagina emas, butun maktabda eng yaxshi o‘quvchi edi.

12. *Davradagilar shivir-shivir gap boshlashdi. Gapdagi «shivir-shivir» so‘zi qaysi so‘z turkumiga mansub?*

- A. ravish
- B. taqlid so‘z
- C. sifat
- D. modal so‘z

13. *Qaysi qatorda yarim ko‘makchilar berilgan?*

- A. orqali, qadar
- B. uchun, sari
- C. kabi, singari
- D. keyin, ko‘ra

15. *Sof ko‘makchilar berilgan qatorni toping.*

- A. oldin, avval
- B. ich, ost
- C. so‘ng, ko‘ra
- D. qadar, uchun

16. *Sof ko‘makchilar haqida bildirilgan quyidagi fikrlarning qaysi biri noto‘g‘ri?*

- A. Tobe so‘zni hokim so‘zga bog‘lashga xizmat qiladi.
- B. Sof ko‘makchilar urg‘u olmaydi.
- C. Sof ko‘makchilar so‘zlarga kuchaytirish, qiyoslash kabi qo‘shimcha ma’nolarni kiritishga xizmat qiladi.
- D. Sof ko‘makchilar o‘zi bog‘langan so‘zdan hamisha ajratib yoziladi.

17. *Vosita ma’nosiga ega bo‘lgan ko‘makchini toping.*

- A. tomon

- B. uchun
- C. bilan
- D. kabi

18. *Qiyoslash ma'nosiga ega bo'lgan ko'makchini aniqlang.*

- A. uchun
- B. kabi
- C. bilan
- D. qadar

19. *Qaysi gapda vosita ma'nosini bildiruvchi ko'makchi mavjud?*

- A. Bularning barchasi siz uchun.
- B. Telefon orqali uzoq suhbatlashdik.
- C. Mehmonni katta ko'chaga qadar kuzatib qo'ydik.
- D. Bahor toshqini kabi ehtiroslar ko'tarilib toshdi.

20. *Ko'makchi vazifasida keladigan ravishdoshlar qaysi qatorda berilgan?*

- A. oldin, avval
- B. so'ng, oxir
- C. yon, uch
- D. bo'ylab, deya

21. *Qaysi ko'makchilar o'zlari birikib kelgan so'zlarga hech qanday kelishik qo'shimchalarisiz bog'lanadi?*

- A. orqali, kabi
- B. doir, ko'ra
- C. muvofiq, binoan
- D. so'ng, bo'lak

22. *Jo'nalish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilarni toping.*

- A. yanglig', sayin
- B. haqida, uzra
- C. ilgari, tortib
- D. asosan, qarshi

23. *Chiqish kelishigidagi so'z bilan qo'llanadigan ko'makchilarni toping.*

- A. o'zga, avval
- B. uzra, ichra

- C. ost, ust
- D. sababli, tufayli

24. *Qaysi bog‘lovchilar teng bog‘lovchilarga mansub emas?*

- A. ayiruv bog‘lovchilar
- B. zidlov bog‘lovchilar
- C. sabab bog‘lovchilar
- D. bog‘lovchi qq yuklamalar

25. *Qaysi gapdagi «chamasi» so‘zi gap bo‘laklaridan vergul bilan ajratilmaydi?*

- A. Kechasi chamasi bir oz yomg‘ir yog‘di.
- B. Ertaga havo ochiladi chamasi.
- C. Uning chamasi to‘g‘ri chiqdi.
- D. Chamasi Nodir bu gapni eshitgan.

26. *”Qani” so‘zi so‘z-gaplarning qaysi turiga mansub?*

- A. undov so‘z-gaplar
- B. tasdiq so‘z-gaplar
- C. inkor so‘z-gaplar
- D. taklif so‘z-gaplar

27. *“uchun” ko‘makchisi qanday ma’noga ega emas?*

- A. atalganlik
- B. yo‘nalganlik
- C. vosita
- D. maqsad

28. *Qaysi gapda sof ko‘makchi ishtirok etmagan?*

- A. Vatan ham Ona kabi qadrlidir.
- B. Toshbaqa uyasi tomon sudraldi.
- C. Yangiliklarni xat bilan ma’lum qilib turamiz.
- D. Bu uchun hammamiz ancha gap eshitamiz.

29. *Ko‘makchilar vazifasiga ko‘ra qaysi birliklarga o‘xshash?*

- A. ko‘makchi fe’llarga
- B. to‘liqsiz fe’llarga
- C. kelishik qo‘shimchalariga
- D. nisbat hosil qiluvchi qo‘shimchalarga

30. *Ko‘makchilar asosan qaysi kelishiklar bilan vazifadosh hisoblanadi?*

- A. jo‘nalish, chiqish, o‘rinqpayt kelishiklari bilan
- B. tushum, jo‘nalish, chiqish, o‘rinqpayt kelishiklari bilan
- C. jo‘nalish va chiqish kelishiklari bilan
- D. barcha kelishiklar bilan

31. *Uyushiq bo‘lakli quyidagi gaplarning qay birida umumlashtiruvchi so‘z mavjud emas?*

- A. Xolmurodning do‘stlari: Nodir, Nodira va Nozimalar ham birin-ketin qaytib kelishdi.
- B. Majlisda qatnashdilar: Diyor Salimov, Davlat Usmonov, Sherzod Olimov
- C. Suv, yer, elektr qq bular hayot bahoriga yangi go‘zallik va yangi nash’a bag‘ishlovchi kuchlar edi.
- D. Berilgan barcha gaplarda umumlashtiruvchi so‘z mavjud.

33. *Qaysi qatordagi gapda teng bog‘lovchini ergashtiruvchi bog‘lovchi bilan almashtirish mumkin.*

- A. Biz yaxshi tayyorlandik va birinchi g‘alaba qo‘lga kirdi.
- B. Yigitlar, mehmonlarni o‘lka bo‘ylab kezdiring va bog‘imizni ko‘rsating.
- C. Tig‘ yarasi tuzaladi, lekin dil yarasi tuzalmaydi.
- D. Kasalning kelishi oson, lekin ketishi ancha qiyin.

34. *Ohang vositasida bog‘langan qo‘shma gaplarning qaysi birida “lekin”, “shuning uchun” bog‘lovchilarini qo‘llash mumkin.*

- A. Qishloq obod, mening ko‘nglim shod.
- B. Jismimiz yo‘qolur, o‘chmas nomimiz.
- C. Shamol orqadan esardi, unga qarab borishim uncha qiyin emas edi.
- D. Shaharlar boqiydir, umr o‘tkinchi, daryolar sobitdir, suvlar ko‘chkinchi.

35. *Qaysi qatordagi ko‘makchi chegara ma‘nosini ifodalagan?*

- A. Uygacha suhbatlashib bordik.
- B. Kechga qadar tinimsiz ishladik.
- C. Shu kichik yo‘lak orqali o‘tasiz.
- D. Maktab tomon yo‘l oldik.

36. *Berilgan ergashtiruvchi bog‘lovchilarning qaysi biri ko‘p ma‘noli hisoblanadi?*

- A. agar, (gar, agarda).

- B. shuning uchun, shu sababli
- C. chunki
- D. -ki, (-kim)

37. *Bog'lovchi - yuklama ishtirok etgan gapni aniqlang.*

- A. Eshikka qarang, birov keldi-yov
- B. Bizning guruhimiz tayyorku-ya, sizniki-chi?
- C. Qiziqsiz-a, buvi, eski mahalla qoldimi?
- D. Salimaxon xonadan chiqdi-yu, telefon jiringladi.

38. *Tilimning uchida turibdi-yu, aytolmayapman. Ushbu gapdagi bog'lovchi-yuklamani qaysi bog'lovchi bilan almashtirish mumkin?*

- A. biriktiruvchi bog'lovchi
- B. zidlov bog'lovchi
- C. ayiruv bog'lovchi
- D. bog'lovchi bilan almashtirib bo'lmaydi

39. *“deb” vazifadosh bog'lovchisi buyruq va shart mayli, kelasi zamon fe'lidan keyin kelsa ...*

- A. sabab ma'nosini bildiradi
- B. maqsad ma'nosini bildiradi
- C. shart ma'nosini bildiradi
- D. sabab yoki maqsad ma'nosini bildiradi

40. *Qaysi yuklamalar so'zga qo'shib yoziladi?*

- A. -da
- B. -oq
- C. -yoq, -oq
- D. -da, -oq, -yoq

41. *Qaysi yuklamalar so'zga qo'shib yoziladi?*

- A. -da
- B. -oq
- C. -yoq, -oq
- D. -da, -oq, -yoq

ALOHIDA GURUH SO'ZLAR

1. *Qaysi gapda taqlid so'z otlashgan?*

- A. Fotoapparatlarning chaqmoqlari yilt-yilt yonibqo'char, ruchkalar oq qog'ozlarda qitirlardi.
- B. Yigitlar apil-tapil safga tizila boshladilar.
- C. Eshiklar sharaq-shuruq ochilib-yopilar, shivir-shivir ovozlar eshitilar edi.
- D. Tashqarida ot tuyoqlarining dukur-dukuri eshitildi.

2. *Holatga taqlid so'zlar berilgan qatorni toping.*

- A. biliq-biliq
- B. yalt-yult
- C. jiz-jiz
- D. chilp-chilp

3. Berilgan fe'llardan qaysi biri taqlid so'zlardan yasalmagan?

- A. bidirlamoq
- B. yaltillamoq
- C. lo'qillamoq
- D. dag'allashmoq

4. *Davradagilar shivir-shivir gap boshlashdi. Gapdagi "shivir-shivir" so'zi qaysi so'z turkumiga mansub?*

- A. ravish
- B. taqlid so'z
- C. sifat
- D. modal so'z

5. *Axir Marg'ilonda bizning ham shunday kelinimiz bor ekan-u, bilmay yurgan ekanmiz-da. Gapdagi yuklamalar sonini toping.*

- A. 3 ta
- B. 2ta
- C. 4 ta
- D. 5 ta

6. *Qazisan, qartasan, axir naslingga tortasan, - dedi kampir omborni qulflayotib. (A.Qahhor). Ushbu gapda "axir" so'zi qaysi so'z turkumiga mansub?*

- A. yuklama

- B. ravish
- C. sifat
- D. modal soʻz

7. *Kesim vazifasida kelgan undov soʻz qatnashgan gapni toping.*

- A. Askarlarning ura-urasi hamma yoqni tutib ketdi.
- B. Chet ellik mehmonlar bilan uzoq xayrlashdik.
- C. Endi ishlarimiz voy.
- D. Osmonda yulduzlar gʻuj-gʻuj

8. *Qaysi gapdagi “chamasi” soʻzi gap boʻlaklaridan vergul bilan ajratilmaydi?*

- A. Kechasi chamasi bir oz yomgʻir yogʻdi.
- B. Ertaga havo ochiladi chamasi.
- C. Uning chamasi toʻgʻri chiqdi.
- D. Chamasi Nodir bu gapni eshitgan.

9. *Modal soʻzlarning sintaktik belgisi qaysi qatorda berilgan?*

- A. morfologik jihatdan oʻzgarmasligi
- B. undalma vazifasida kelishi
- C. kirish soʻz vazifasida kelishi
- D. soʻzlarni oʻzaro biriktirishi

Asosiy adabiyotlar

1. M. Hamroyev, D. Muhamedova, D. Shodmonqulova, X. Gʻulomova, Sh. Yoʻldosheva. Ona tili. Toshkent, 2007-yil. -300 bet.
2. R. Ikromova, D. Muhamedova, M. Hamrayev. Ona tilidan mashqlar toʻplami. TDPU, Toshkent, 2009-yil. -240 bet.

Qoʻshimcha adabiyotlar

1. Jamolxonov H. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. 2005, “Talqin” nashriyoti
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy oʻzbek tili. 2006, “Universitet” nashriyoti.
3. Yunusov R. Oʻzbek tilidan praktikum. 1-qism, 2006, TDPU.
4. Tursunov U., Muxtorov J. Rahmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili. «Oʻzbekiston», Toshkent. 1992-yil. -290 bet.
5. Azizova O. Tilshunoslikka kirish. Toshkent, “Oʻqituvchi”, 1980
6. Zikrillaev F. Istiqlol va adabiy til. Toshkent, “Fan”, 2004.
7. Ikromova R va b. Oʻzbek tili. Pedagogika – psixologiya fakultetlari uchun darslik. Toshkent, “Oʻqituvchi”, 1983.
8. Mirzayev M. va b Oʻzbek tili Toshkent “Oʻqituvchi”, 1978.
9. Neʼmatov X, Rasulov R. Oʻzbek tili system leksikologiyasi asoslari. Toshkent, “Oʻqituvchi”, 1995.
10. Tursunov U., Murotov J., Raxmatullayev Sh. Hozirgi oʻzbek adabiy tili Toshkent, “Oʻzbekiston”, 1992. tuvchi